**„Szukaj pokoju i dąż do niego”
(Ps 34, 15)**

Inne ważniejsze monografie autora:

„*Nawracajcie się!*” *Metanoia w Nowym Testamencie*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1996 (Attende Lectioni, 18).

Mowa w Piśmie Świętym. Biblijna teologia słowa, Wydawnictwo Benedyktynów TYNIEC, Kraków 2004.

W serii Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury ukazały się:

„*W ciszy i ufności leży wasza siła*” (Iz 30,15). *Nauka Biblii o milczeniu i powściągliwości*, Wydawnictwo Benedyktynów TYNIEC, Kraków 2006.

„*Przygarniajcie siebie nawzajem*” (Rz 15,7). *Szacunek dla każdego człowieka i wzajemna tolerancja w świetle Biblii*, Wydawnictwo Benedyktynów TYNIEC, Kraków 2008.

„*Z pracy rąk swoich będziesz pożywał*” (Ps 128, 2). *Biblia o godności i wartości ludzkiej pracy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2010.

„*Nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście jednym w Chrystusie Jezusie*” (Ga 3, 28). *Biblia o godności i powołaniu kobiety*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2012.

„*Pan jest sprawiedliwy, kocha sprawiedliwość*” (Ps 11, 7). *Sprawiedliwość – uczciwość – przyzwoitość w Piśmie Świętym*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2014.

„*Bądźcie więc naśladowcami Boga, jako dzieci umiłowane*” (Ef 5, 1). *Naśladowanie Boga i Chrystusa w Piśmie Świętym*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2015.

Książki związane z działalnością Katedry Teologii Biblijnej:

Beskur Z. i in., *Matce Chrystusa*, red. T. M. Dąbek, Kraków 2001.

Stachowski G. i in., „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (Łk 6, 36), red. T. M. Dąbek, Kraków 2002.

Lachowicz O. i in., „*Utwierdź twoich braci*” (Łk 22, 32), red. T. M. Dąbek, Kraków 2003.

Szarlej J. i in., „*Jawicie się jako źródła światła w świecie*” (Flp 2, 15), red. T. M. Dąbek, Kraków 2010.

UNIwersYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE
WYDZIAŁ TEologiczny
KATEDRA TEologii BIBILJNEJ

o. Tomasz Maria Dąbek OSB

**„Szukaj pokoju
i dąż do niego”
(Ps 34, 15)**

Biblia o pokoju

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wydawnictwo Naukowe

Kraków 2017

Recenzje wydawnicze
dr hab. Jolanta Szarlej
ks. dr hab. Stanisław Wronka

Redakcja językowa
Katarzyna Romanek

Publikacja finansowana z dotacji na utrzymanie potencjału badawczego
Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie przyznanej przez Ministra
Nauki i Szkolnictwa Wyższego w roku 2016.

Imprimi potest
Szymon Marcin Hiżycki OSB,
opat Opactwa Benedyktynów w Tyńcu
L.dz. 60/2017 z 7 kwietnia 2017 roku

Copyright © 2017 by Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ISBN 978-83-7438-579-4 (wersja drukowana)
ISBN 978-83-7438-580-0 (wersja online)
DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/9788374385800>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wydawnictwo Naukowe
30-348 Kraków, ul. Bobrzyńskiego 10
tel./faks 12 422 60 40
e-mail: wydawnictwo@upjp2.edu.pl
www.upjp2.edu.pl

WPROWADZENIE

Tematyka pokoju często poruszana jest we współczesnym świecie rozdzieranym wojnami, które trudno zakończyć, choć rzekomo wszyscy pragną pokoju. Na pewno pragną go mieszkańcy krajów ogarniętych wojną, doświadczający skutków walk.

W czasach komunistycznych bardzo wiele mówiono o pokoju. Ale w tym ujęciu prawdziwym pokojem miałoby być opanowanie całego świata przez system komunistyczny. Ruchy pokojowe rozwijające się na Zachodzie często były finansowane przez rosyjskich komunistów i ostatecznie zmierzały do osłabienia krajów zachodniej demokracji, by łatwiej uległy ewentualnej (planowanej) wschodniej agresji. Kiedy w 1983 roku byłem u wujka w Anglii, polskie gazety nazywały ironicznie członków tych ruchów „pokojówkami”, pisząc na przykład, że udało im się na wojskowym lotnisku uszkodzić powłokę samolotu utrudniającą rozpoznanie poprzez radar.

To fałszywe, jednostronne czy nawet kłamliwe rozumienie pokoju nie może przesłonić jego prawdziwej wartości. Powinien on opierać się na uznaniu godności każdego człowieka jako osoby rozumnej, wolnej, odpowiedzialnej, mającej prawo do bezpiecznego życia i wszechstronnego rozwoju oraz na uznaniu takich praw dla ludzkich grup i wspólnot narodowych czy plemiennych.

Dlatego warto przypomnieć naukę Pisma Świętego na temat pokoju. Ta księga zarazem Boska i ludzka mówi o tym, co jest naprawdę ważne dla człowieka w jego życiu na ziemi prowadzącym do wieczności. Dlatego siódmy tom serii Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, zajmującej się nauką Biblii o sprawach aktualnych dla współczesnego świata, będzie poświęcony problematyce pokoju, jego właściwemu rozumieniu w oparciu o Boże Objawienie, pozwalające mądrze oceniać ludzkie doświadczenia.

Hebrajski termin oznaczający pokój שלום – šālôm¹, pochodzi od czasownika שלם – šlm² i ma bardzo bogate znaczenie. Oznacza „stan nienaruszenia; powodzenie; szczęście; pomyślny obrót spraw; dobrobyt; dobro; zdrowie; pokój; bezpieczeństwo; przyjaźń”. Stosowany jest także jako powitanie³.

Odpowiada mu grecki termin ειρήνη, którego znaczenie to w pierwszym rzędzie przeciwieństwo wojny, pokój, bezpieczeństwo, metaforycznie pokój, zgoda, ład⁴.

Poza wymienionymi w konkordancji wersetami zawierającymi podstawowy termin zwrócimy uwagę na zachowania budujące pokój albo takie, które go niszczą lub utrudniają, by przedstawić naukę Bożego Objawienia na ten zawsze ważny temat.

Rozważmy teksty o pokoju jako Bożym darze, upragnionym stanie umożliwiającym bezpieczne życie i rozwój, zapowiedzi mesjańskiego pokoju, które wypełnił Wcielony Syn Boży. Jego pokój jest inny niż pokój tego świata. Darzy nim ludzi i wzywa do jego budowania. Ostateczną nagrodą będzie wieczny pokój i jedność ludzi z Bogiem.

Jak pisze krakowski profesor eklezjologii: „Świat oczekuje pokoju i podejmuje wiele wysiłków, by go zachować – odpowiadają temu dążenia chrześcijan ekumeniczne oraz budujące pokój i dające wartości duchowe”⁵. Nasze środowisko uniwersyteckie podejmuje refleksję nad tematem poko-

¹ Transliteracja terminów hebrajskich za S. Wronka, *Transliteracja i transkrypcja alfabetu hebrajskiego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” [dalej: RBL] 57 (2004), s. 45–58.

² Jego pierwsze znaczenie to być nienaruszonym, nieukaranym, dokończonym, dopełnionym; zachowywać, zawrzeć pokój, być pokojowo nastawionym, usposobionym, spokojnym. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 1999², s. 359 (Prymasowska Seria Biblijna); G. Gerleman, שלם – šlm, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* [dalej: THAT], II, k. 919–935.

³ P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 359.

⁴ Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 169 (Prymasowska Seria Biblijna); W. Foerster, G. von Rad, ειρήνη, ειρηνέω, ειρηνικός, ειρηνοποιός, ειρηνοποιέω, ThWNT, II, s. 398–418.

⁵ A. A. Napiórkowski, *Współczesny Kościół i ponowoczesny świat*, Kraków 2015, s. 138.

ju⁶. Niech obok wspomnianych owoców pracy Katedry Eklezjologii stanie także skromne zestawienie i skomentowanie tekstów biblijnych dotyczących tego stale ważnego zagadnienia.

⁶ Dwa ostatnie sympozja zorganizowane przez Katedrę Eklezjologii przyniosły tomy: *Kościół i dar pokoju*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Kraków 2016 (Cracoviensis Cogitatio Ecclesialis, VII); *Reformatory a Kościół rzymski*, red. A. A. Napiórkowski, Kraków 2017 (Cracoviensis Cogitatio Ecclesialis, VIII).

WYKAZ SKRÓTÓW

- AB – The Anchor Bible, Garden City, New York 1964 –
- AL – Attende Lectioni, Katowice 1972 –
- AnCrac – „Analecta Cracoviensia”, Kraków 1969 –
- ATD – Das Alte Testament Deutsch, Göttingen 1951 –
- BH – Biblia Hebrajska
- BT – Biblia Tysiąclecia, *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 1971², Poznań–Warszawa 1984⁴, Poznań 2000⁵
- ComP – „Communio”. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny, Poznań 1981–
- CT – „Collectanea Theologica” – (poprzednio „Przegląd Teologiczny”), Lwów 1931–1939, Warszawa 1949/50 –
- HB – Herders Bibelkommentar. Die Heilige Schrift für das Leben erklärt, Freiburg (1956–)
- Hermeneia – A Critical and Historical Commentary on the Bible, Philadelphia (Minneapolis)
- HTKNT – Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament, Freiburg–Basel–Wien 1953–
- LD – Lectio Divina, Paris 1946 –
- LXX – Septuaginta
- NKB – Nowy Komentarz Biblijny, [Częstochowa] 2005 –
- NT – Nowy Testament
- PŚNT – Pismo Święte Nowego Testamentu, Poznań (–Warszawa), 1959–1979 (1980)
- PŚST – Pismo Święte Starego Testamentu, Poznań (–Warszawa), 1959 –
- RBL – „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, Kraków 1948 –
- RSB – Rozprawy i Studia Biblijne, Warszawa 1996 –
- RT – „Roczniki Teologiczne” (do 1991/92 „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” – RTK), Lublin 1949–
- SPS – Sacra Pagina Series, Collegeville, Minnesota 1988–
- ST – Stary Testament
- STV – „Studia Theologica Varsaviensia” – Warszawa 1963–
- WBC – Word Biblical Commentary, Dallas, Texas 1983–

- THAT – *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, I–II, Hrsg. E. Jenni, C. Westermann, München–Zürich, I 1971, II 1976
- ThWNT – *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, I–X, Hrsg. G. Kittel, G. Friedrich, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1933–1978

STARY TESTAMENT

1. Bóg jako dawca pokoju

W Starym Testamencie często mówi się o pokoju w związku z Bogiem. W Księdze Sędziów Gedeon po wizji anioła i zburzeniu ołtarza Baala postawił ołtarz na cześć Boga Izraela i nazwał go „Pan-Pokój (יהוה שלום – Jhwh šālôm)” (Sdz 6, 24). Młody wojownik określa tak Boga jako Tego, który doprowadzi do pokoju po zwycięskich walkach z obcymi najeźdźcami¹. Całe Boże działanie ukazane w Pierwszym Przymierzu pokazuje Go jako dawcę pokoju. Tytuł „Bóg pokoju” występuje kilkakrotnie w Nowym Testamencie².

Pierwszy (chronologicznie późniejszy) opis stworzenia świata i człowieka ukazuje wszystkie byty jako dobre. Pokazuje ich różnorodność. Po wymienieniu kolejnych stworzeń powtarza się ich ocena: „wszystko było dobre”:

Bóg, widząc, że światłość jest dobra (בְּיָשָׁב – kí tôḥ)³, oddzielił ją od ciemności (Rdz 1, 4);

Bóg nazwał tę suchą powierzchnię ziemią, a zbiorowisko wód nazwał morzem. Bóg, widząc, że były dobre, rzekł: „Niechaj ziemia wyda rośliny zielone...” (Rdz 1, 10n);

A Bóg widział, że były dobre (Rdz 1, 12. 18. 21. 25);

¹ Cytaty biblijne pochodzą z piątego wydania Biblii Tysiąclecia, o ile nie podano, że jest to inny wydany przekład albo własna propozycja autora. W związku z Sdz 6, 24 por. R. G. Boling, *Judges. Introduction, Translation and Commentary*, Garden City–New York 1982, s. 134 (AB, 6A); S. Wypych, *Dwa pierwsze trudne wieki (Księga Sędziów)*, w: T. Brzegowy, J. Łach, S. Wypych, *Księgi historyczne Starego Testamentu. Dziejopisarstwo izraelskie*, Warszawa 2006, s. 76–120, zwł. 100n (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych, 2, red. J. Frankowski, S. Wypych).

² Θεὸς τῆς εἰρήνης – Rz 15, 33; 1 Kor 1, 3; 2 Kor 13, 11; Flp 4, 9; 1 Tes 5, 23; 2 Tes 3, 16; Hbr 13, 20.

³ Transliteracja terminów hebrajskich za S. Wronka, *Transliteracja i transkrypcja alfabetu hebrajskiego*, RBL 57 (2004), s. 45–58.

A Bóg widział, że wszystko, co uczynił, było bardzo dobre (וַיַּרְא אֱלֹהִים כִּי טוֹב הָיָה – w^ahinnē(h) tōḇ m^aḥd) (Rdz 1, 31).

Zwrot (כִּי טוֹב – kī tōḇ) – jakby refren przewijający się wielokrotnie w opisie stworzenia świata – stanowi może pozostałość dawnego poematu, jest wyrazem przekonania, że całe stworzenie, owoc Bożej mocy stwórczej, jest dobre⁴. Całość stworzenia jest wspaniałym dziełem Bożym. Pomiędzy przyrodą nieożywioną, roślinami, zwierzętami i ludźmi panuje harmonia. „Dobre” w tym kontekście znaczy piękne, celowe, pozostające we wzajemnym porządku i harmonii⁵.

Bóg troszczy się o wszystko, co wymownie pokazuje Księga Mądrości:

Nad wszystkim masz litość, bo wszystko w Twej mocy,
i oczy zamykasz na grzechy ludzi, by się nawrócili.
Miłujesz bowiem wszystkie (ἐλεεῖς δὲ πάντας) stworzenia,
niczym się nie brzydzisz, co uczyniłeś,
bo gdybyś miał coś w nienawiści, nie byłbyś tego uczynił.
Jakżeby coś trwać mogło, gdybyś Ty tego nie chciał?
Jak by się zachowało, czego byś nie wezwał?
Oszczędzasz wszystko (φείδῃ δὲ πάντων), bo to wszystko Twoje, Panie, miłośniku
życia (φιλόψυχε)! (Mdr 11, 22–26).

⁴ Por. J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 1–11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2013], s. 153, 174 (NKB.ST, I, 1); S. Łach, *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962, s. 187 (PŚST, I, 1); E. A. Speiser, *Genesis. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City–New York 1964, s. 5 (AB, 1); G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, Dallas, Texas 1991, s. 17n, 20, 25, 34 (WBC, 1); G. von Rad, *Das erste Buch Mose. Genesis*, Göttingen 1976¹⁰, s. 32n, 40 (ATD, 2–4); E. Świerczek, *Na początku stworzenia. Egzegetyczno-teologiczna interpretacja Rdz 1–3*, Kraków 1992, s. 24n (Biblia dla Wszystkich); T. Jelonek, *Teologia biblijna*, Kraków 2011, s. 138n; H. Langkammer, *Teologia Starego Testamentu*, Rzeszów 2006, s. 141.

⁵ Por. W. Trilling, *Stworzenie i upadek według Rdz 1–3*, tłum. E. Schulz, Warszawa 1980, s. 70n; T. Jelonek, *Biblijna nauka o stworzeniu*, w: „Żyjemy dla Pana” (Rz 14, 8). *Studia ofiarowane S. Prof. Ewie J. Jezierskiej OSU*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 196–206, zwł. 204–206 (RSB, 23); J. Lemański, *Rdz 1, 1–2, 3 na nowo odczytane? Czyli pytanie o to, czy możliwe jest nowe spojrzenie na kapłański opis stworzenia?*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 23 (2016), s. 71–105.

Całe stworzenie jest owocem Bożej woli i miłości. Ona była motywem stworzenia i podtrzymywania wszystkiego w istnieniu. Tytuł „miłośnik życia” (φιλόψυχος) pokazuje, że Bóg w swoim działaniu łączy władzę i miłość, które się wzajemnie uzupełniają⁶.

Rozważymy teraz pokój jako sam dar Boży, ze zwróceniem uwagi na jego Dawcę – bez szczegółowych określeń, na czym on polega.

Błogosławieństwo kapłańskie przekazane Aaronowi i jego synom wymienia pokój jako jeden z podstawowych darów Bożych: „Niech cię Pan błogosławi i strzeże. Niech Pan rozpromieni oblicze swe nad tobą, niech cię obdarzy swą łaską. Niech zwróci ku tobie oblicze swoje i niech cię obdarzy pokojem (וַיִּשֶׁם לְךָ שְׁלוֹם – w⁶jāsēm l⁶kā šālôm)” (Lb 6, 24–26). Obok siebie stoją: Boże błogosławieństwo i opieka (prośba – życzenie, by Bóg strzegł tego, do kogo kieruje się błogosławieństwo), rozpromienienie Bożego oblicza, czyli znak Bożej radości i upodobania, dar Bożej łaski, zwrócenie Bożego oblicza ku błogosławionemu oraz pokój. Można uważać szereg tych określeń za bliskoznaczne, a pokój za rodzaj podsumowania. Chodzi o coś więcej niż tylko o bezpieczeństwo ze strony zewnętrznych wrogów: o harmonię z Bogiem i całym stworzeniem wynikającą z tego, że Bóg zwraca ku człowiekowi swoje oblicze i rozpromienia je nad nim⁷.

W Księdze Tobiasza o pokoju jako Bożym darze mówi także Raguel, przekazując swą córkę młodemu Tobiaszowi:

⁶ Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1969, s. 191n (PŚST, VIII, 3); B. Poniży, *Księga Mądrości. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, [Częstochowa] 2012, s. 334–336 (NKB.ST, XX); D. Winston, *The Wisdom of Solomon. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City–New York 1978, s. 245n (AB, 43); M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. I, tłum. S. Kobiałka, Kraków 2002, s. 135–138, 154n (Myśl Teologiczna, 37).

⁷ Por. S. Łach, *Księga Liczb. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1970, s. 108 (PŚST, II–2) – komentator określa znaczenie *szalom*: „stan doskonałego szczęścia, zarówno materialnego, jak i duchowego, zbawienie, zupełna błogość. Płynie ten stan z przeświadczenia, że Jahwe miłuje swój naród. W pokoju tedy mieści się najwyższe Boże dobro (por. J 14, 27; Rz 5, 1; zob. też Ps 29, 11)”; Ph. J. Budd, *Numbers*, Waco, Texas 1984, s. 76n (WBC, 5); B. A. Levine, *Numbers 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993, s. 227n, 236–244 (AB, 4); E. N. Zwijacz, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, Kraków 2010, s. 276–278.

Niech Pan nieba będzie, dziecko, łaskawy dla was tej nocy i niech okaże wam miłosierdzie i da pokój (ἔλεος καὶ εἰρήνην)! [...] Weź ją zgodnie z postanowieniem i wyrokiem zapisanym w księdze [Prawa] Mojżesza, że tobie należy ją dać za żonę. Masz ją i zaprowadź ją w zdrowiu do swego ojca. A Bóg nieba niech was obdarzy pokojem (εὐδοῶσαι ὑμῖν εἰρήνην)! (Tb 7, 12n)

Pokój najpierw jest obok Bożej łaskawości i miłosierdzia. Życzenie to jest szczególnie aktualne, skoro wcześniej demon pozbawił życia siedmiu młodzieńców, którzy poślubili Sarę (por. Tb 3, 8). Potem pokój kończy błogosławieństwo – prośbę o pomyślne życie młodych małżonków. Jest podsumowaniem wszelkich dóbr potrzebnych, by godnie i bezpiecznie żyć⁸.

Życzenia pokoju wyrażają również Psalmy:

Niech Pan da siłę swojemu ludowi,
niech Pan błogosławi swój lud, darząc go pokojem (יְהוָה יַבְרֵךְ אֶתְּעַמּוֹ בְּשָׁלוֹם – jēhārēk ʔet ʿāmmô ḥaššālôm) (Ps 29, 11).

Psalm ukazuje majestat Boga wśród burzy. Pokój jest równoznaczny z Bożym błogosławieństwem – uspokojeniem rozszalałego żywiołu, przejmującego grozą, ale całkowicie zależnego od Boga. W pierwszej części wersetu jest prośba o siłę dla Bożego ludu, by skutecznie przetrwać wszelkie burze i osiągnąć Boży pokój⁹.

Prośba o pokój występuje w modlitwie rozpoczynającej mesjański Psalm wołający o błogosławieństwo dla idealnego władcy:

⁸ Por. S. Grzybek, *Księga Tobiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1963, s. 108 (PŚST, VI, 1); C. A. Moore, *Tobit. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1996, s. 222 (AB, 40A); M. Wojciechowski, *Księga Tobiasza, czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2005], s. 108 (NKB.ST, 12); W. Linke, *Literacka ojczyzna Tobiasza. Tło kulturowe Tb jako klucz teologicznej lektury księgi*, Warszawa 2013, s. 68, 416 (Lingua Sacra. Monografie, 2).

⁹ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione*, I, Bologna 1986³, s. 542n (Lettura Pastorale della Bibbia); M. Dahood, *Psalms I, 1–50. Introduction, Translation and Notes*, Garden City–New York 1983, s. 180 (AB, 16); S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1990, s. 199 (PŚST, VII, 2).

Boże, przekaz Twój sąd królowi
i Twoją sprawiedliwość synowi królewskiemu. [...]
Niech góry przyniosą ludowi pokój (𐤓𐤕𐤕 – šālôm),
a wzgórze – sprawiedliwość (Ps 72, 1. 3).

Zwracamy uwagę nie tyle na przymioty mesjańskiego władcy, ile na sformułowanie łączące pokój oraz sprawiedliwość z elementami kraju – górami i wzgórzami, które mogą oznaczać ludzi zajmujących wysokie stanowiska, współpracowników króla, ale też ziemię jako pierwszy dar Boga dla Jego ludu, błogosławioną i przekazującą błogosławieństwo ludziom, którzy mają prawo na niej mieszkać.

Psalm typu prorockiego po wyrażeniu ufności wobec Boga i smutku spowodowanego cierpieniami narodu kończy się Bożą obietnicą w tonie mesjańskim, której pierwsze słowa brzmią:

Pragnę słuchać tego, co mówi Pan Bóg:
oto ogłasza pokój (𐤓𐤕𐤕 – šālôm)
ludowi swemu i świętym swoim,
tym, którzy do Niego powracają z ufnością (Ps 85, 9).

Pierwszym z dóbr oczekiwanych, ale już jakby doznanych w obecnej sytuacji, o którym psalmista jest przekonany, że również obecnie udzieli go Bóg swemu ludowi, jest pokój. Otrzyma go lud Boży i Jego święci, czyli wierni Izraelici, którzy uznają swoją słabość, powracają z ufnością do Boga, od którego się oddalili, a teraz podejmują trud pokuty i z ufnością oczekują Bożego błogosławieństwa, które streszcza się w życzeniu pokoju. Natchniony autor widzi, że Bóg już go ogłasza, choć jeszcze skarży się na Boże zagniewanie, wynik wcześniejszego odstępstwa ludu (ww. 5n)¹⁰.

Prorok Izajasz zapowiada zmianę trudnej sytuacji narodu: dar pokoju i karę dla ciemniejących:

¹⁰ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 329, 379; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi*, II, Bologna 1986³, s. 476n, 770 (Lettura Pastorale della Bibbia); M. Dahood, *Psalms II, 51–100. Introduction, Translation and Notes*, Garden City–New York 1983, s. 180, 288n (AB, 17).

Wówczas, kiedy Pan da ci pokój (חַנּוּיָהּ – hānīja(h)¹¹) po twych cierpieniach i kłopotach, i po twardej niewoli, którą cię przytłoczono, przyjdzie do tego, że rozpoczniesz tę satyrę na króla babilońskiego (Iz 14, 3n).

W modlitwie prorok prosi o pokój, stwierdzając, że również wszystkie dobre czyny ludzkie są Bożym darem:

Panie, użyż nam pokoju (שָׁלוֹם – šālôm),
bo i wszystkie nasze czyny są Twoim dziełem! (Iz 26, 12)¹².

Zapowiadając pomyślną przyszłość, prorok głosi:

O, jak są pełne wdzięku na górach
nogi zwiastuna radosnej nowiny,
który ogłasza pokój (שָׁלוֹם – šālôm), zwiastuje szczęście,
który obwieszcza zbawienie,
który mówi do Syjonu:
„Twój Bóg zaczął królować” (Iz 52, 7).

Pokój jest pierwszym z darów związanych z królowaniem Boga¹³. Przy mierze pokoju – wyraz miłości Boga do Izraela – będzie bardziej trwałe i niezachwiane niż elementy przyrody nieożywionej, które wydają się stałe i niezmiennie, ale może zmienić ich układ np. trzęsienie ziemi:

¹¹ Inny termin od חַנּוּ – nwh – osiąść, pozostać, odpoczywać, spocząć, zatrzymać się; oczekiwać w milczeniu, w spokoju. Por. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 1999², s. 95, 223 (Prymasowska Seria Biblijna); F. Stolz, חַנּוּ nū^ah ruhen, THAT II, k. 43–46.

¹² Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1996, s. 283, 400n (PŚST, IX,1); T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 13–39. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2014], s. 79, 407 (NKB.ST, XXII,2); J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, Waco, Texas 1987, s. 203, 341 (WBC, 25).

¹³ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III, 40–66. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1996, s. 213n (PŚST, IX,2); J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, Waco, Texas 1987, s. 216n (WBC, 25); J. L. McKenzie, *Second Isaiah. Introduction, Translation and Notes*, Garden City–New York 1986, s. 127n (AB, 20). Werset cytowany jest w Rz 10, 15 w odniesieniu do apostołów.

Bo góry mogą się poruszyć
i pagórki się zachwiać,
ale miłość moja nie odstąpi ciebie
i nie zachwieje się moje przymierze pokoju (וְבְרִית שְׁלוֹמִי – ūbʿrît šʿlômî),
mówi Pan, który ma litość nad tobą (Iz 54, 10)¹⁴.

Przytoczone teksty pokazują Boga jako dawcę pokoju, zatroskanego o dobro ludzi i oczekującego ich współdziałania – wierności wobec Niego oraz wzajemnej życzliwości. W dalszej części rozważań zastanowimy się nad cechami Bożego pokoju.

2. Pokój jako dar Boży

Obietnice Bożego pokoju z określeniem, na czym ma on polegać, występują np. w Pięcioksięgu. Bóg mówi przez Mojżesza do swego ludu:

Krajowi udzielię pokoju (וְנָתַתִּי שְׁלוֹם בְּאַרְצֵךְ – wʿnaṭattî šālôm bāʾāreš), tak że będziecie się udawali na spoczynek bez obawy. Dzikie zwierzęta znikną z kraju. Miecz nie będzie przechodził przez wasz kraj. Będziecie ścigać nieprzyjaciół, a oni padną przed wami pod mieczem, tak że pięciu waszych będzie ścigać całą setkę, a setka waszych – dziesięć tysięcy [nieprzyjaciół]. Wasi wrogowie padną przed wami pod mieczem (Kpł 26, 6–8).

Pokój będzie następstwem Bożego błogosławieństwa za wierność Przymierzu oraz zwycięskich wojen. Będzie się wiązał z poczuciem bezpie-

¹⁴ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 234n; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 237; J. Kręcidło, *Orędzie pojednania*, w: *Więcej szczęścia jest w dawaniu aniżeli w braniu. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Waldemara Chrostowskiego w 60. rocznicę urodzin*, red. B. Strzałkowska, Warszawa 2011, t. 2, s. 938–960, zwł. 944n; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 139n. Komentator widzi w „przymierzu pokoju” wypełnienie obietnicy z 51, 6:

„Podnieście oczy ku niebu i i na dół popatrzcie ku ziemi! | Zaiste, niebo jak dym się rozwieje i i ziemia zwiotecze jak szata, i a jej mieszkańcy wyginą jak komary. | Lecz moje zbawienie będzie wieczne, i a sprawiedliwość moja zmierzchu nie zazna”.

Poprzedni werset (Iz 54, 9) nawiązuje do przymierza zawartego z Noem po potopie, obietnicy, że nigdy więcej nie spotka ziemi kara potopu (Rdz 9, 9–16).

czeństwa od dzikich zwierząt i wrogich ludzi. Wierni Bogu Izraelici będą zwyciężać swoich nieprzyjaciół – ich niewielka liczba napelni przerażeniem liczne oddziały wroga. Będzie to następstwem zachowywania pokoju z Bogiem – przestrzegania warunków zawartego z Nim Przymierza – życia zgodnego z Jego przykazaniami i szczegółowymi wymaganiami Prawa¹⁵.

Podobnie obietnica pokoju z okolicznym wrogami jako daru od Boga pojawia się w Księdze Powtórzonego Prawa, na początku Kodeksu Deuteronomicznego – zbioru nakazów prawnych związanych z przymierzem, jakie Bóg zawarł ze swym ludem:

Lecz gdy przejdziecie Jordan i osiedzicie na ziemi, którą Pan, Bóg wasz, daje wam na własność, a On udzieli wam pokoju ze strony wrogów okolicznych – żyć będziecie bezpiecznie (Pwt 12, 10)¹⁶.

Psalmista modli się do Boga, wyrażając głębokie przekonanie, że ocali go od niebezpieczeństwa ze strony licznych wrogów oraz obdarzy pokojem:

Ześle pokój – ocali moje życie
od tych, co na mnie nastają,
bo wielu mam przeciwników (Ps 55, 19)¹⁷.

Najdłuższy psalm ukazujący wielkość Bożego Prawa obiecuje obfity pokój dla tych, którzy je miłują i wprowadzają w życie. Zachowywanie Bożego Prawa chroni od wszelkich błędów:

Obfity pokój dla miłujących Twe Prawo,
nie przytrafi się [im] żadne potknięcie (Ps 119, 165).

¹⁵ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, [Częstochowa 2006], s. 382 (NKB.ST, III); A. Tronina, *Jahwe – wojownik czy Bóg pokoju?*, „Ethos” 18 (2005), nr 3–4 (71–72), s. 193–201, zwł. 195n; S. Łach, *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1970, s. 280 (PŚST, II, 1); M. Noth, *Das dritte Buch Mose Leviticus*, Göttingen 1973, s. 173n (ATD, 6).

¹⁶ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1971, s. 176 (PŚST, II, 3); G. von Rad, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, Göttingen 1968², s. 66 (ATD, 8).

¹⁷ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 286; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi*, II, dz. cyt., s. 119–121; M. Dahood, *Psalms II, 51–100...*, dz. cyt., s. 35n.

Natchniony Autor wielbi Boga, który troszczy się o pokój i żywność dla swego ludu:

Zapewnia pokój twoim granicom,
nasyca ciebie najczystsza pszenicą (Ps 147, 14).

Stojące obok siebie pokój i najczystsza pszenica pokazują pełnię dobrobytu ludzi żyjących w przymierzu z Bogiem, szczególnie Jego wybranego ludu¹⁸.

Syracydes, pisząc o ludzkiej wiedzy i umiejętnościach wykorzystywania właściwości Bożych stworzeń, podsumowując, określa pomyślność wynikającą z Bożego działania i ludzkiej mądrości jako pokój od Boga:

On dał ludziom wiedzę,
aby doznawać sławy dzięki swym przedziwnym dziełom.
Dzięki nim uleczył, a ból ich usunął.
Z nich aptekarz sporządza leki,
aby nie było końca Jego dziełom,
i pokój od Niego trwa na całej ziemi (Syr 38, 6–8)¹⁹.

Podsumowując historię ludu wybranego i dzieje Salomona, zwraca uwagę na Boży dar pokoju jako cechę jego panowania, która umożliwiła budowę świątyni oraz pomyślne kontakty z wieloma krajami na całym ówczesnie znanym świecie:

Salomon królował za dni pokoju,
którym Bóg go dokoła obdarzył,

¹⁸ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 512, 583n; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione*, III, Bologna 1988⁴, s. 496n, 955n (Lettura Pastorale della Bibbia); M. Dahood, *Psalms III, 101–150. Introduction, Translation and Notes with an Appendix: The Grammar of the Psalter*, Garden City–New York 1984, s. 347n (AB, 17A). Werset 17. Psalmu 147 jest także stosowany np. w liturgii jako spełniona zapowiedź Eucharystii; T. Brzegowy, *Jeruzalem – miasto pokoju. Przyczynek do teologii zbawienia w Psalmach*, RBL 42 (1989), s. 10–21, zwł. 16.

¹⁹ Por. P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira. A New Translation with Notes by + P. W. Skehan, Introduction and Commentary by A. A. Di Lella*, New York 1987, s. 439–442 (AB, 39); O. Schilling, *Das Buch Jesus Sirach*, Freiburg 1956, s. 154n (HB, VII/2).

aby postawił dom Jego imieniu
i przygotował przybytek na wieki. [...]
Do odległych wysp doszło twe imię,
dzięki swemu pokojowi byłeś umiłowany (Syr 47, 13. 16)²⁰.

Izajasz w Pieśni o winnicy Pańskiej pokazuje troskę Boga o nią, ale też oczekiwanie Boga, by trwała w pokoju z Nim pod Jego opieką, zachowywała wymagania wynikające z zawartego z Nim przymierza, nie zwracała się ku innym bóstwom ani obcym, bałwochwalczym mocarstwom:

W ów dzień [powiedzą]:
Winnica [to] uroczą! Śpiewajcie o niej!
Ja, Pan, jestem jej stróżem;
podlewam ją co chwila,
by jej nic złego nie spotkało,
strzegę jej w dzień i nocy.
Nie czuję gniewu.
Niech Mi ktoś posieje ciernie i głogi,
wypowiem mu wojnę, spalę je wszystkie razem.
Albo raczej niech się trzyma mojej opieki
i zawrze pokój ze Mną,
pokój ze Mną niech zawrze! (Iz 27, 2–5)²¹.

Prorok zapowiada pokój i bezpieczeństwo jako dar Boży dla odnowionego Izraela:

Dziełem sprawiedliwości będzie pokój,
a owocem prawa – wieczyste bezpieczeństwo.
Lud mój mieszkać będzie w stolicy pokoju,

²⁰ Por. P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 524–527; O. Schilling, *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 199n.

²¹ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 388n; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 13–39...*, dz. cyt., s. 442–446; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 350.

w bezpiecznych siedzibach,
w zacisznych miejscach wypoczynku (Iz 32, 17n)²².

W Pieśni ufności charakteryzuje przyszłe królowanie Boga, które będzie się cieszyło pokojem. Z bojaźni Bożej jako postawy przywódców i całego ludu będą wynikały dary Bożej mądrości i wiedzy:

I zawita trwały pokój w jego czasach.
Zasobem sił zbawczych – mądrość i wiedza,
jego skarbem jest bojaźń Pana (Iz 33, 6)²³.

W natchnionych księgach często przytacza się życzenia pokoju jako Bożego daru. „Idź w pokój (לֵךְ לְשָׁלוֹם – lēk l'sālôm)” to stereotypowe pozdrowienie, niekiedy z określeniem warunku, by pozdrawiany mógł cieszyć się pokojem. Jetro wypowiada te słowa do swego zięcia Mojżesza rozpoczynającego swą misję (Wj 4, 18)²⁴.

Lewita służący jako kapłan w sanktuarium Miki mówi do przedstawicieli Danitów szukających dla siebie nowej ziemi:

Idźcie w pokój (לֵכוּ לְשָׁלוֹם – lēkû l'sālôm) [...], gdyż podróż, którą podjęliście, jest pod opieką Pana (Sdz 18, 6)²⁵.

Sędziwy kapłan Heli mówi do Anny, przyszłej matki Samuela:

²² Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 445; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 13–39...*, dz. cyt., s. 634–636; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 417.

²³ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 449; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 13–39...*, dz. cyt., s. 655; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 421.

²⁴ Por. S. Łach, *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1964, s. 111 (PŚST, I, 2); B. S. Childs, *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary*, Philadelphia 1974, s. 101n (The Old Testament Library); J. Lemański, *Księga Wyjścia. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2009], s. 163n (NKB. ST, 2); M. Majewski, *W stronę Ziemi Obiecanej. Komentarz do Księgi Wyjścia*, Kraków 2011, s. 128.

²⁵ Por. R. G. Boling, *Judges...*, dz. cyt., s. 263.

Idź w pokoju (לְשָׁלוֹם לְךָ – lēk l'sšālôm), a Bóg Izraela niech spełni prośbę, jaką do Niego zaniósłś (1 Sm 1, 17)²⁶.

Jonatan mówi do Dawida (po spotkaniu, w którym umocnili swoją przyjaźń):

Idź w pokoju (לְשָׁלוֹם לְךָ – lēk l'sšālôm)! Niech się stanie to, co przysięgaliśmy w imię Pana, mówiąc: Pan niech będzie między mną a tobą, między rodem moim a rodem twoim na wieki (1 Sm 20, 42)²⁷.

Akisz, filistyński król Gat, mówi do Dawida przed bitwą z Izraelitami, w której miał zginąć Saul:

A teraz wracaj, odejdz w pokoju, byś nie czynił nic, co jest złe w oczach władców filistyńskich (1 Sm 29, 7)²⁸.

Dawid mówi do Absaloma pragnącego udać się do Hebronu, rzekomo by wypełnić ślub złożony podczas wygnania: „Idź w pokoju!” (2 Sm 15, 9)²⁹.

Elizeusz mówi do uzdrowionego syryjskiego wodza Naamana, usprawiedliwiającego pokłon, który wraz z królem oddaje pogańskim bożkom w Damaszku: „Idź w pokoju!” (2 Krl 5, 19)³⁰.

²⁶ Por. J. Łach, *Księgi Samuela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1973, s. 110 (PŚST, IV,1); R. W. Klein, *I Samuel*, Waco, Texas 1986, s. 9 (WBC, 10); P. K. McCarter, *I Samuel. A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1980, s. 54n, 61 (AB, 8).

²⁷ Por. J. Łach, *Księgi Samuela...*, dz. cyt., s. 236; R. W. Klein, *I Samuel*, dz. cyt., s. 209n; P. K. McCarter, *I Samuel...*, dz. cyt., s. 344n; D. Dziadosz, *Monarcha odrzucony przez Boga i lud. Proces redakcji biblijnych tradycji o Saulu*, Przemyśl 2006, s. 335–337.

²⁸ Por. J. Łach, *Księgi Samuela...*, dz. cyt., s. 301; R. W. Klein, *I Samuel*, dz. cyt., s. 277n; P. K. McCarter, *I Samuel...*, dz. cyt., s. 427.

²⁹ Por. J. Łach, *Księgi Samuela...*, dz. cyt., s. 432n; P. K. McCarter, *II Samuel. A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1984, s. 355n (AB, 9).

³⁰ Por. J. B. Łach, *Księgi I–2 Królów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 2007, s. 411 (PŚST, IV, 2); M. Cogan, H. Tadmor, *II Kings. A New Translation with Introduction and Commentary*, Doubleday & Company, Inc. [b.m.w.]

W Księdze Judyty przywódca Betulii Ozjasz i naczelnicy miasta mówią do Judyty przed podjęciem jej misji: „Idź w pokoju, a Pan Bóg niech cię prowadzi, aby wyrzucić zemstę na naszych wrogach” (Jdt 8, 35)³¹.

W Księdze Tobiasza Raguel mówi do swej córki Sary, a jego żona Edna do zięcia, młodego Tobiasza:

Idź w pokoju, córko, abym usłyszał o tobie dobre wieści, dopóki żyję. [...] Dziecko i bracie umiłowany, niech Pan zaprowadzi cię do domu i obym ujrziała twoje dzieci, dopóki żyję, i Sary, córki mojej, zanim umrę. Wobec Pana oddaję ci moją córkę w opiekę. Nie zasmucaj jej przez wszystkie dni twojego życia. [Idź] w pokoju, dziecko! Od tej chwili jestem twoją matką, a Sara siostrą. Niech nam się wiedzie jednak dobrze przez wszystkie dni naszego życia! (Tb 10, 12n)³².

Na początku Księgi Jozuego jej bohater mówi do Rubelitów, Gadytów i połowy pokolenia Manassesa:

Przypomnijcie sobie rozkaz, jaki dał wam Mojżesz, sługa Pana, gdy rzekł: Pan, Bóg wasz, daje wam odpoczynek (מִנוּחַ – mēnīḥ lākem)³³ [BT²: strzeże waszego pokoju] i obdarza tą ziemią. Wasze żony, dzieci i trzody mogą pozostać w kraju, który dał wam Mojżesz za Jordanem. Wy jednak musicie wyruszyć uzbrojeni na czele swych braci, wszyscy zdolni do boju mężczyźni, i musicie im pomóc, aż Pan użyczy pokoju braciom waszym, jak i wam, i aż oni również posiadą ziemię, którą da im Pan, Bóg wasz. Wtedy możecie wrócić do kraju, który do was należy i który dał wam Mojżesz, sługa Pana, po drugiej stronie Jordanu, ku wschodowi słońca (Joz 1, 13–15 – słowa Jozuego)³⁴.

1988, s. 65 (AB, 11); E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. 1. Könige 17 – 2. Könige 25*, Göttingen 1984, s. 301n (ATD, 11,2).

³¹ Por. S. Baksik, *Księga Judyty. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1963, s. 120 (PŚST, VI, 2); C. A. Moore, *Judith. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City–New York 1985, s. 185n (AB, 40).

³² Por. S. Grzybek, *Księga Tobiasza...*, dz. cyt., s. 119n; C. A. Moore, *Tobit...*, dz. cyt., s. 255, 257, 89; M. Wojciechowski, *Księga Tobiasza, czyli Tobita...*, dz. cyt., s. 122.

³³ Hebrajski termin od מנוח – nwh – osiąść, pozostać, odpoczywać, spocząć, zatrzymać się; oczekiwać w milczeniu, w spokoju, wspomniany w związku z Iz 14, 3. Por. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 223.

³⁴ Por. S. Wypych, *Księga Jozuego. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2015], s. 120n (NKB.ST, 6); S. Gacek, *Księga Jozuego. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Tarnów 1993, s. 123–126; R. G. Boling, G. E. Wright,

Po zdobyciu znacznej części ziemi Kanaan natchniony autor podsumowuje opisane wydarzenia:

Pan uczynił im pokoju dokoła, całkiem tak, jak poprzysiągł ich przodkom, a żaden z ich wrogów nie mógł się wobec nich ostać. Wszystkich ich wrogów wydał Pan im w ręce (Joz 21, 44)³⁵.

Jozue mówi do pokoleń mieszkających za Jordanem:

Obecnie Pan, Bóg wasz, udzielił pokoju braciom waszym, jak im przyrzekł. Wróćcie więc spokojnie do namiotów swoich, do ziemi, którą Mojżesz, sługa Pana, wyznaczył wam w dziedzictwie za Jordanem (Joz 22, 4)³⁶.

Natchniony autor Księgi Jozuego wprowadza religijno-społeczny testament bohatera słowami:

Upłynął długi czas, odkąd Pan uczynił Izraelitom pokoju ze strony wszystkich ich wrogów dokoła, a Jozue już był stary i podeszły w latach (Joz 23, 1)³⁷.

Prorok Natan przekazał Dawidowi słowo Boga, w związku z zamiarem budowania świątyni:

Od czasu, kiedy ustanowiłem sędziów nad ludem moim izraelskim, obdarowałem cię pokojem ze wszystkimi wrogami (2 Sm 7, 11)³⁸.

Joshua. A New Translation with Notes and Commentary by R. E. Boling, Introduction by G. E. Wright, Garden City–New York 1984, s. 127n (AB, 6); T. C. Butler, *Joshua*, Waco, Texas 1983, s. 20n (WBC, 7).

³⁵ Por. S. Wypych, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 476; S. Gacek, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 341; R. G. Boling, G. E. Wright, *Joshua*, dz. cyt., s. 499; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 235n.

³⁶ Por. S. Wypych, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 486; S. Gacek, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 343n; R. G. Boling, G. E. Wright, *Joshua*, dz. cyt., s. 509; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 244.

³⁷ Por. S. Wypych, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 499n; S. Gacek, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 352n; R. G. Boling, G. E. Wright, *Joshua*, dz. cyt., s. 522; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 254.

³⁸ Por. J. Łach, *Księgi Samuela...*, dz. cyt., s. 370; P. K. McCarter, *II Samuel...*, dz. cyt., s. 204n.

Błogosławieństwo Salomona po poświęceniu świątyni zawiera zdanie podkreślające wierność Boga w przymierzu zawartym z Izraelitami:

Niech będzie błogosławiony Pan, który dał pokój swemu ludowi, Izraelowi, zgodnie z tym wszystkim, co zapowiedział, za to, że nie uchybił ani jednemu wypowiedzianemu słowu z wszelkiej obietnicy pomyślności, danej przez swego sługę, Mojżesza (1 Krl 8, 56)³⁹.

Dawid, wzywając Izraelitów do pomocy Salomonowi przy budowie świątyni, mówi:

Czyż Pan, Bóg wasz, nie jest z wami? Czyż nie użyczył wam pokoju dokoła? Wydał przecież w moje ręce mieszkańców [tego] kraju, a kraj został poddany Panu i Jego narodowi (1 Krn 22, 18)⁴⁰.

Stwierdza, że Bóg pomógł zwyciężyć wrogów i pozwala swemu ludowi żyć w pokoju.

Natchniony autor Drugiej Księgi Kronik mówi o królu Asie:

Za jego dni spokój panował w kraju przez dziesięć lat. [...] Jego królestwo zaznawało pokoju w jego czasach. Wybudował też miasta warowne w Judzie, ponieważ kraj był spokojny, i nie prowadził wojny w owych latach. Pan bowiem udzielił mu pokoju. Rzekł więc do mieszkańców Judy: „Odbudujmy te miasta i otoczmy murem, [opatrzymy] wieżami, bramami, zaworami, dopóki jeszcze kraj jest w naszym władaniu. Ponieważ szukaliśmy Pana, Boga naszego, On także szukał nas i udzielił nam ze wszech pokój”. Budowali zatem i wiodło się im (2 Krn 13, 23; 14, 4–6).

Pokój jest następstwem wierności ludu wobec Boga, szukania Go. Polega nie tylko na wolności od wojny, ale wiąże się z nim pomyśl-

³⁹ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 223; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. I. Könige 1–16*, Göttingen 1977, s. 101 (ATD, 11, 1).

⁴⁰ Por. A. Tronina, *Pierwsza Księga Kronik. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2015], s. 373n (NKB.ST, X,1); H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2011, s. 128 (PŚST, V,1); J. M. Myers, *I Chronicles. Introduction, Translation and Notes*, Garden City–New York 1965, s. 154n (AB, 12).

ność ekonomiczna i błogosławieństwo płynące z wierności nakazom Bożym⁴¹.

Za panowania króla Asy, po wystąpieniu proroka Azariasza, likwidacji bałwochwalstwa i złożeniu przysięgi wierności przymierzu z Bogiem:

wszyscy z Judy cieszyli się z tej przysięgi. A ponieważ z całego serca przysięgali sobie i pełni ochoty szukali Go, Pan pozwolił im znaleźć pokój na wszystkich granicach (2 Krn 15, 15)⁴².

Po Bożej pomocy okazanej mieszkańcom Królestwa Judzkiego za panowania pobożnego Jozafata:

padł strach Boży na wszystkie królestwa i kraje, skoro usłyszano, że Pan walczył z wrogami Izraela. Odpoczęło potem królestwo Jozafata i Pan otoczył je zewsząd pokojem (2 Krn 20, 29n)⁴³.

Tak to Pan ocalił Ezechiasza i mieszkańców Jerozolimy z ręki Sennacheryba, króla asyryjskiego, i z ręki wszystkich [nieprzyjaciół]. Obdarzył ich pokojem dokoła (2 Krn 32, 22)⁴⁴.

Obrazy odnowionego Izraela po powrocie z niewoli ukazujące jego przyszlą pomyślność często nawiązują do pokoju jako podstawowego Bożego daru, który umożliwia bezpieczne życie narodu:

⁴¹ W 2 Krn 13, 13; 14, 4n zastosowano termin od rdzenia שָׁמַח – zaznać spokoju, uspokoić się, być spokojnym, spocząć, żyć w spokoju. Por. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsk-polski Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 371; A. Tronina, *Druka Księga Kronik. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2016], s. 177 (NKB.ST, X,2), 181; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 192n; J. M. Myers, *II Chronicles. Translation and Notes*, Garden City–New York 1965, s. 81, 84 (AB, 13).

⁴² Por. A. Tronina, *Druka Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 190; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 196; J. M. Myers, *II Chronicles...*, dz. cyt., s. 89.

⁴³ Por. A. Tronina, *Druka Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 243; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 208; J. M. Myers, *II Chronicles...*, dz. cyt., s. 116.

⁴⁴ Por. A. Tronina, *Druka Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 384; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 245; J. M. Myers, *II Chronicles...*, dz. cyt., s. 189n.

O tak, z weselem wyjdziecie
i w pokoju was przyprowadzą.
Góry i pagórki przed wami
podniosą radosne okrzyki,
a wszystkie drzewa polne klaskać będą w dłonie (Iz 55, 12)⁴⁵.

Pokój! Pokój dalekim i bliskim! – mówi Pan – Ja go uleczę.
Bezbożni zaś są jak morze wzburzone,
które się nie może uciszyć
i którego fale wyrzucają muł i błoto.
Nie ma pokoju – mówi Bóg mój – dla bezbożnych (Iz 57, 19–21)⁴⁶.

Ustanowię pokój twoim zwierzchnikom
a sprawiedliwość twoją władzą (Iz 60, 17)⁴⁷.

Tak bowiem mówi Pan:
„Oto Ja skieruję do niej
pokój jak rzekę
i chwałę narodów
jak strumień wezbrany” (Iz 66, 12)⁴⁸.

Ja bowiem mam zamiary, jakie mam wobec was – wyrocznia Pana – zamiary pełne
pokoju, a nie zguby, by zapewnić wam przyszłość, jakiej oczekujecie (Jr 29, 11)⁴⁹.

⁴⁵ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 244–246; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 247; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 144n.

⁴⁶ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 259n; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 263n; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 161n.

⁴⁷ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 280; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 297; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 176.

⁴⁸ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 320; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 363; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 209.

⁴⁹ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1967, s. 321n (PŚST, X, 1); J. Bright, *Jeremiah. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City–New York 1986, s. 209, 211 (AB, 21); W. L. Holladay, *Jeremiah 2. A Commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 26–52*, Minneapolis 1989, s. 141 (Hermeneia).

Powróci Jakub i będzie zażywał
nie zmałconego niczym pokoju
a nikt go nie będzie trwożył (Jr 30, 10)⁵⁰.

Oto podniosę je odnowione, uleczę i uzdrowię ich oraz objawię im obfity pokój
i bezpieczeństwo [Biblia Paulistów: obdarzę bogactwem pokoju i bezpieczeństwa]
(Jr 33, 6)⁵¹.

Gdy już wejdziecie do Babilonu, pozostaniecie tam przez wiele lat, na długi czas, aż
do siódmego pokolenia. Potem wyprowadzę was stamtąd w pokój (Ba 6, 2)⁵².

Przyszła chwała tego domu będzie większa od dawnej, mówi Pan Zastępów; na tym
miejscu Ja udzielię pokoju – wyrocznia Pana Zastępów (Ag 2, 9)⁵³.

Przymierze Boga z ludźmi bywa określane jako przymierze pokoju
(בְּרִית שָׁלוֹם – b'rit šālôm), co oznacza przede wszystkim pokój z Bogiem,
więź opartą na miłości, a w jej następstwie także zewnętrzny pokój z ludź-
mi. Mówi o tym cytowany wyżej tekst z Iz 54, 10 oraz:

Zawrę z nimi przymierze pokoju, dzikie zwierzęta wytopię z kraju, tak iż będą mo-
gły [owce] bezpiecznie mieszkać na stepie i spać w lasach (Ez 34, 25 – w mowie
o pasterzach).

I zawrę z nimi przymierze pokoju: będzie to wiekuiste przymierze z nimi. Osadzę ich
i rozmnożę, a mój przybytek pośród nich umieszczę na stałe (Ez 37, 26).

⁵⁰ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 333n; J. Bright, *Jeremiah...*, dz. cyt., s. 279, 285n; W. L. Holladay, *Jeremiah 2...*, dz. cyt., s. 173.

⁵¹ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 375n; J. Bright, *Jeremiah...*, dz. cyt., s. 296, 298; W. L. Holladay, *Jeremiah 2...*, dz. cyt., s. 222, 225.

⁵² Por. L. Stachowiak, *Lamentacje. Księga Barucha, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1968, s. 139n (PŚST, X,2); C. A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City–New York 1977, s. 334n (AB, 44).

⁵³ Por. M. Peter, *Księga Aggeusza. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, II, Poznań 1968, s. 203–235 (PŚST, XII,2), zwł. 228; R. L. Smith, *Micah – Malachi*, Waco, Texas 1984, s. 158 (WBC, 32); C. J. Meyers, E. M. Meyers, *Haggai, Zechariah 1–8. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City–New York 1987, s. 54n (AB, 25B).

W pierwszym tekście Ezechiela przymierze pokoju zapewnia bezpieczeństwo, w drugim podkreślona jest jego wieczna trwałość i obecność Bożego przybytku wśród Jego ludu⁵⁴.

Prorok Malachiasz przypomina przymierze z Lewim, czyli z jego potomkami sprawującymi w Izraelu godność kapłańską po jej ustanowieniu na pustyni, krytykując współczesnych sobie kapłanów, którzy nie naśladowali przodka, czyli tych jego potomków, którzy pierwsi sprawowali kapłańskie funkcje:

Przymierze moje z nimi było przymierzem życia i pokoju. Nałożyłem na niego obowiązek czci, i okazywał Mi cześć, i korzył się przed moim imieniem. Na jego ustach była prawdziwa nauka, a niegodziwości nie znaleziono na jego wargach. W pokoju i prawości ze Mną postępował i wielu odciągnął od grzechu. Wargi kapłana bowiem powinny strzec wiedzy, a wtedy pouczenia będą szukali u niego, bo jest on wysłannikiem Pana Zastępów (Ml 2, 5–7 o Lewim jako przodku kapłanów Izraela)⁵⁵.

Gdy kapłan Pinchas wykazał gorliwość o chwałę Boga w czasie odstępstwa Izraelitów na pustyni, Bóg zawarł z nim przymierze pokoju:

Oto Ja zawieram z nim przymierze pokoju (Lb 25, 12)⁵⁶.

Przypomina je Syracycles:

Dlatego [Pan] zawarł z nim przymierze pokoju
i uczynił go zwierzchnikiem przybytku oraz swego ludu,

⁵⁴ Por. J. Homerski, U. Szwarz, *Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2013, s. 245, 261 (PŚST, XI,1); W. Zimmerli, *Ezekiel 2. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 25–48*, trans. J. D. Martin, Philadelphia 1983, s. 220, 276 (Hermeneia); M. Greenberg, *Ezekiel 21–37. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1997, s. 702n, 757 (AB, 22A).

⁵⁵ Por. M. Peter, *Księga Malachiasza, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, II, Poznań 1968, s. 461–508, zwł. 482–484, 496 (PŚST, XII,2); R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 317n; A. S. Wójcik, *Prawda a miłość i miłosierdzie w Biblii Hebrajskiej*, w: „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (Łk 6, 36), Kraków 2002, red. T. M. Dąbek, s. 127–170, zwł. 166.

⁵⁶ Por. S. Łach, *Księga Liczb...*, dz. cyt., s. 232; Ph. J. Budd, *Numbers*, dz. cyt., s. 280; E. N. Zwijacz, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, dz. cyt., s. 280n.

zapewniając jemu i jego potomstwu
godność kapłańską na wieki (Syr 45, 24)⁵⁷.

Przytoczone teksty pokazują cechy pokoju jako Bożego daru: jedność i przyjaźń z Bogiem, z Jego strony opiekę nad ludem, bezpieczeństwo ze strony sąsiadów i wszechstronną pomyślność, ze strony Izraela wierność zawartemu z Bogiem Przymierzu, godne postępowanie. Omówimy teraz dążenie do pokoju w dziejach Ludu Bożego Pierwszego Przymierza oraz okresy pokoju w jego historii.

3. Dążenie do pokoju oraz okresy pokoju w dziejach Ludu Bożego Pierwszego Przymierza

Wyrazem dążenia Izraela do pokoju z Bogiem są w kulcie ofiary pojednania – pokojowe – u o. Jakuba Wujka „zapokojne” (termin hebrajski: שְׁלָמִים – šēlāmīm). W nowych polskich przekładach są one określone jako ofiary biesiadne (BT oraz Biblia Warszawsko-Praska)⁵⁸, wspólnotowe (Biblia Paulistów), zjednoczenia (Biblia Poznańska) oraz pojednania (BT⁵⁹ oraz Biblia Warszawsko-Praska).

⁵⁷ Por. P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 513n; O. Schilling, *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 193.

⁵⁸ Wj 18, 12; 20, 24; 24, 5; 29, 28; 32, 6; Kpł 3, 1. 3. 5. 9; 4, 10n. 26. 31. 35; 6, 5; 7, 11. 13–15. 18. 20n. 29. 32–34. 37; 9, 4. 18. 22; 10, 14; 17, 5; 19, 5; 22, 21; 23, 19; Kpł 6, 14. 17n; 7, 17. 23. 29. 35. 41. 47. 53. 59. 65. 71. 77. 83. 88; 10, 10; 15, 8; 29, 39; Pwt 27, 7; Joz 8, 31; 22, 23. 27; Sdz 20, 26; 21, 4; 1 Sm 10, 8; 11, 15; 13, 9; 2 Sm 6, 17n; 24, 25; 1 Krl 8, 63n; 9, 25; 2 Krl 16, 13; 1 Krn 21, 26; 2 Krn 7, 7; 29, 35; 30, 22; 31, 2; 33, 16; Prz 7, 14; Ez 43, 27; 45, 17; 46, 12; Am 5, 22. Zestawienie za J. Flis, *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*, Warszawa 1991, s. 30 (Prymasowska Seria Biblijna). Por. też R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, tłum. T. Brzegowy, t. II, Pallottinum [Poznań] 2004, s. 430n (autor używa określenia „ofiara wspólnotowa”); R. A. Sikora, *Rytuał składania ofiar w Starym Testamencie*, w: *Życie religijne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1999, s. 193–203, zwł. 197n (autor używa określenia „ofiara biesiadna”); J. Lemański, *Ofiary biesiadne jako przykład rozwoju rytuału ofiarniczego w Starym Testamencie*, „Verbum Vitae” 4 (2005) nr 8, s. 15–29; E. N. Zwijacz, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, dz. cyt., s. 319–325 (autorka używa określenia „ofiara zjednoczenia”).

⁵⁹ 1 Krl 3, 15; 1 Krn 16, 1n; Ez 45, 15; 46, 2; 1 Mch 4, 56. Zestawienie za J. Flis, *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*, dz. cyt., s. 979.

Warto zwrócić uwagę na pokazane w Biblii zachowanie ludzi budujące pokój. Tak postępują w kontaktach z sąsiadami patriarchowie, których natchnione teksty przedstawiają jako przodków, ojców ludu Izraela. Starali się oni wobec stałych mieszkańców ziem, przez które wędrowali, postępować dobrze i godnie.

Abraham szanował mieszkańców Kanaanu. Utrzymywał z nimi dobre stosunki, wziął udział w walce z władcami z Mezopotamii, którzy zabrali w niewolę również jego bratanka Lota, a potem nie chciał wzbogacić się przez łupy wojenne, ale pragnął wszystko zwrócić właścicielom (Rdz 14, 13–24). Jednak zatroszczył się o sprawiedliwe, zgodne z ówczesnym zwyczajami wynagrodzenie z łupów dla swych kananejskich sprzymierzeńców: Anera, Eszkola i Mamrego (w. 24). Sam był bezinteresowny i wielkoduszny, ale nie zmuszał innych do takiej postawy: zadbał, by dostali to, co im się sprawiedliwie należało⁶⁰. Określenie: „sprzymierzeńcy” Abrama (בְּעָלֵי בְרִית אַבְרָם – *ba^{cā}lê b^ṛîṭ ʾabrām*) – Rdz 14, 13 oznacza dosłownie: panowie przymierza z Abramem, złączeni z nim przymierzem⁶¹.

Księga Rodzaju podaje, że Abraham zawarł przymierze z Abimelekiem (Rdz 21, 22–34), na potwierdzenie którego złożył bogaty dar, jak przewidywał ówczesny zwyczaj (por. 1 Krl 15, 19; Iz 30, 6; Oz 12, 1)⁶².

Po śmierci żony, Sary, kupił pole na jej grób. Zachowywał wszystkie zwyczaje stosowane wówczas w podobnych wypadkach (Rdz 23, 3–18). Troszczył się o godne miejsce pogrzebania dla jej ciała w sposób odpowiadający obyczajom epoki i środowiska, w którym żył. Uszanował również zwyczaje miejsca, gdzie przebywał jako osiadły przybysz, i szanował ludzi, którzy tam mieszkali, jako na razie prawi właściciele ziemi, którą

⁶⁰ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju*, dz. cyt., s. 345–348; E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 108n; G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 314–318; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27 – 36, 43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2014], s. 197–199 (NKB.ST, I,2). Materiał na temat pokojowego nastawienia patriarchów jest nieco przereklamowaną wersją tekstu z mojej pracy, „*Przygarnijcie siebie nawzajem*” (Rz 15, 7). *Szacunek dla każdego człowieka i wzajemna tolerancja w świetle Biblii*, Kraków 2008, s. 84–88 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 2).

⁶¹ Por. E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 103; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27 – 36, 43...*, dz. cyt., s. 184; G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 314. Autor zwraca uwagę, że ten zwrot występuje tylko w omawianym wersecie.

⁶² Por. S. Łach, *Księga Rodzaju...*, dz. cyt., s. 390–392; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27 – 36, 43...*, dz. cyt., s. 472–474; E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 159n.

w przyszłości miało otrzymać w dziedzictwo jego potomstwo. Postępował jak człowiek pokoju, człowiek Boży oraz jak ojciec i mąż prawdziwie miłujący swoją rodzinę. Załatwiał w pokoju z sąsiadami to, co było potrzebne dla jego bliskich w chwilach radosnych i w chwilach smutnych.

Patriarcha pragnął nabyć na własność posiadłość do grzebania zmarłych w ziemi Kanaan. Zwrócił się z prośbą do mieszkających w niej wówczas ludzi, których natchniony tekst określa jako potomków Cheta – jeden ze szczepów Kanaanu. W odpowiedzi na jego prośbę uczestnicy zgromadzenia nazwali go człowiekiem szczególnie wyróżnionym przez Boga i wyrazili gotowość przyjęcia jego zmarłej żony do któregoś z własnych grobów.

W rozmowie jest wiele zwrotów grzecznościowych. Mogą one wyrażać rzeczywisty szacunek, ale też mogą stanowić odpowiedzi wymijające albo zmierzając do osiągnięcia konkretnych korzyści, w tym wypadku wysokiej zapłaty za sprzedawaną ziemię. Mieszkańcy kraju widzieli pomyślność Abrahama oraz jego głęboką religijność. Przyjęcie ciała zmarłej osoby do rodzinnego grobu tworzyłoby pewną więź albo byłoby traktowane jako usługa wyświadczona cudzoziemcowi, którego chce się w ten sposób od siebie uzależnić. Abraham chciał pełnych praw do ziemi i był gotów zapłacić za nią odpowiednią cenę.

Na Wschodzie targowanie się jest nieodzownym elementem przy załatwianiu wszelkich spraw handlowych. Tak jest i dzisiaj, podobnie jak przed tysiącami lat. Abraham po deklaracji Efrona, że gotów jest podarować mu ziemię, stwierdził, że chce zapłacić za nią odpowiednią sumę pieniędzy. Nie podjął zwyczajowych określeń, ile jest dla niego warta ziemia, którą chciał nabyć, nie rozpoczął targowania się, ale od razu zapłacił żadaną sumę. „Suma niewielka dla ciebie i dla mnie” (w. 15) jest raczej określeniem ogólnym, może wstępem do targu. Efron może spodziewał się, że Abraham będzie próbował ją obniżyć. Ale patriarcha od razu wobec świadków odważył wymagane czterysta syklów srebra – „w obecności potomków Cheta i wszystkich, którzy wchodzili w bramę miasta”, stanowiącą wtedy także miejsce załatwiania spraw publicznych. W przyszłości mogli oni poświadczyć o prawnym akcie kupna i tytule własności Abrahama do pola, na którym znajdowała się pieczara do grzebania zmarłych.

Trudno jest dokładnie określić wartość ówczesnych środków płatniczych. W starszych książkach na temat realiów biblijnych nieraz przeliczono biblijne jednostki monetarne na wartość franka szwajcarskiego w zło-

cie jako waluty najbardziej pewnej i stabilnej. Przeliczanie opierało się na wadze srebra lub złota odpowiadającej danej jednostce oraz jej współczesnej wartości w czasach, w których przeliczano odpowiednie sumy. Tymczasem nawet waga szlachetnego metalu odpowiadająca danej jednostce mogła się znacznie różnić w miejscach i wiekach, w których była używana w krajach leżących wokół Morza Śródziemnego. Punktem odniesienia może być raczej siła nabywcza, wartość rzeczy (albo nawet osób – niewolników), jakie można było nabyć za określoną sumę, np. Kpł 27, 1–8 podaje oszacowanie ludzi związane ze ślubami. Podaje również wartości ziemi, zależnie od ilości ziarna jęczmienia potrzebnego do obsiania terenu uprawnego (Kpł 27, 16)⁶³.

Abraham przyjął określenie Efrona i zapłacił żądaną kwotę. Dokonał tego w sposób odpowiadający ówczesnemu prawu, by w przyszłości nikt nie kwestionował tytułu własności jego potomków do tego konkretnego miejsca związanego z grobem bliskiej osoby. Boże Objawienie, działanie samego Boga i wybranych przez Niego, związanych z Nim ludzi doskonale wpisuje się w realia miejsc i czasów, w których żyją i działają.

Suma zapłacona za prawdopodobnie niewielkie pole z pieczarą wydaje się wysoka. Można porównać postępowanie patriarchy pełnego miłości dla zmarłej żony ze sceną z ostatniego rozdziału Pieśni nad pieśniami, w której oblubieniec od razu płaci wysoką sumę ślubnego wykupu określaną przez braci oblubienicy, a nawet dodaje od siebie dla nich dwieście syklów (Pnp 8, 11n)⁶⁴.

Tytuł własności grobu Abrahama można traktować jako pierwszy akt prawnego objęcia w posiadanie na razie niewielkiego skrawka ziemi Kanaan – w sposób pokojowy, z uszanowaniem ludzi tam mieszkających i z zachowaniem wszelkich zwyczajów prawnych i ludzkiej uprzejmości (Rdz 23, 3–18)⁶⁵.

⁶³ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska...*, dz. cyt., s. 399; S. Łach, *Księga Kapłańska...*, dz. cyt., s. 287n; M. Noth, *Das dritte Buch Mose Leviticus*, dz. cyt., s. 180.

⁶⁴ Por. M. H. Pope, *Song of Songs. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City–New York 1977, s. 689–693 (AB, 7C).

⁶⁵ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju...*, dz. cyt., s. 398–401; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27 – 36, 43...*, dz. cyt., s. 525–536; J. Lemański, *Grób jako znak prawa własności ziemi. Rdz 23 i jego przesłanie teologiczne*, RT 56 (2009) z. 1, 127–153; E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 169–173.

Syn Abrahama Izaak zawarł przymierze z Filistynami (Rdz 26, 26–31) potwierdzone wspólną ucztą – znakiem przyjaźni uniemożliwiającym wrogość w przyszłości⁶⁶.

Jakub wracający do Kanaanu ze swoją rodziną troszczył się o pokojowe stosunki z bratem Ezawem, wcześniej obrażonym z powodu podstępного uzyskania ojcowskiego błogosławieństwa. Wysłał mu bogate dary i powitał z wyrazami wielkiego uszanowania, zgodnie z ówczesnymi zwyczajami znanymi między innymi z tabliczek odkrytych w Tell el-Amarna (Rdz 27, 1–45; 32, 14–22; 33, 1–15)⁶⁷. Po serdecznym powitaniu wołał jednak osobno posuwać się naprzód dalej, powołując się na słabość rodziny i trzód, może jednak przede wszystkim z obawy przed gwałtownością brata, który mógł łatwo zmieniać swe usposobienie z przyjaznego na wrogie (Rdz 33, 12–15)⁶⁸.

Jakub troszczył się też o pokój z mieszkańcami Kanaanu. Jego córka Dina „wyszła, by popatrzeć na kobiety tego kraju”. Wtedy porwał ją Sychem, syn miejscowego przywódcy Chamora (Rdz 34, 1n). Kiedy chciał oficjalnie pojąć ją za żonę, jej bracia podstępnie skłonili całą ludność do poddania się obrzezaniu (ich nastawienie oszukani Chamor i Sychem przedstawili jako przyjazne, pokojowe: הַאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה שְׁלָמִים הֵם אֲנֵנוּ – *hāʾnāšīm hāʾēlleh šēlēmīm hēm ʾittānū*, w. 21), a kiedy mężczyźni nie mogli się bronić, dokonali okrutnej zemsty za zhańbienie siostry (Rdz 34, 13–29)⁶⁹. Szczególnie okrutnie postępowali Symeon i Lewi. Inni bracia obrabowali miasto. Jakub wyraził wobec Symeona i Lewiego ubolewanie, wskazując głównie na nienawiść mieszkańców kraju, która będzie skutkiem zemsty. On i Chamor ukazani są jako ludzie stateczni, miłujący pokój, natomiast ich synowie jako gwałtowni młodzi ludzie pragnący za wszelką cenę urzeczywistniać swoje

⁶⁶ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju...*, dz. cyt., s. 417; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27–36, 43...*, dz. cyt., s. 656–658; E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., 202–294.

⁶⁷ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju...*, dz. cyt., s. 418–422, 444, 448–450; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27–36, 43...*, dz. cyt., s. 675–693, 843–845, 865–872; E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 208–213.259–261.

⁶⁸ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju...*, dz. cyt., s. 449n; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27–36, 43...*, dz. cyt., s. 871n; E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 260n.

⁶⁹ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju...*, dz. cyt., s. 450–454; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27–36, 43...*, dz. cyt., s. 903–910; E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 264–268.

zamiary (Rdz 34, 30n)⁷⁰. Przed śmiercią Jakub jeszcze raz do tego wrócił, tym razem piętnując okrucieństwo wobec ludzi i zwierząt, jakim szczególnie odznaczyli się rodzeni braci Diny, Lewi i Symeon (Rdz 49, 6)⁷¹. Z pozostałych rodzonych braci Diny Ruben i Juda wpłynęli potem na pozostałych, by nie zabijać Józefa, lecz sprzedać go w niewolę (Rdz 37, 21n. 26n), a po latach wyrazili gotowość wzięcia odpowiedzialności za najmłodszego Beniamina, którego Jakub nie chciał posłać z nimi do Egiptu po zakup chleba w czasie głodu (Rdz 42, 37; 43, 8–10). Juda wyraził gotowość oddania się w niewolę za Beniamina posądzonego o kradzież kubka Józefa (Rdz 44, 18–34). Nieco mniejsze okrucieństwo od innych być może było punktem wyjścia do pewnego rozwoju wrażliwości moralnej i gotowości do poświęceń, podejmowania odpowiedzialności również za innych.

Rdz 38, 1. 12. 20–22 mówi o kontaktach Judy z mieszkańcem Adullam, w którego domu poznał swą kananejską żonę, a po jej śmierci uczestniczył w strzyżeniu owiec. Wtedy zbliżył się do swej synowej Tamar przebraanej za nierządnicę sakralną, a potem posłał jej przez Adullamitę (w. 20 – „przez swego przyjaciela” רַעְיָהוּ – rē^cēhû) obiecane koźlątko. Tutaj przyjaźń oznacza kontakty międzyludzkie i pomoc w osobistych sprawach, nie zawsze do końca zgodnych z wymaganiami religijnymi⁷².

W czasie wędrówki do Ziemi Obiecanej Bóg polecił Izraelitom, by nie walczyli z niektórymi sąsiadami. W Księdze Powtórzonego Prawa Mojżesz mówi o tym:

Wysłałem więc posłów z pustyni Kedemot do Sichona, króla Cheszbonu, ze słowami pokojowymi (Pwt 2, 26)⁷³.

⁷⁰ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju...*, dz. cyt., s. 454; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27–36, 43...*, dz. cyt., s. 910n; E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 267n.

⁷¹ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju...*, dz. cyt., s. 538n; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27–36, 43...*, dz. cyt., s. 153; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 37–50. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2015], s. 470–476 (NKB.ST, I,3); E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 365, 371.

⁷² Por. S. Łach, *Księga Rodzaju...*, dz. cyt., s. 472, 475n; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 37–50...*, dz. cyt., s. 105, 112, 116–118; E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 299n.

⁷³ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 106; G. von Rad, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 31n; R. Jasnos, *Teologia Prawa w Deuteronomium*, Kraków 2002, s. 208; D. L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, Waco, Texas 1991, s. 53 (WBC, 6A); M. Weinfeld, *Deuteronomy 1–11. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1991, s. 171 (AB, 5).

Podczas prowadzenia wojen z miastami leżącymi daleko od terytorium, jakie Izraelici mieli opanować w ziemi Kanaan, najpierw mieli zaproponować im pokój:

Jeśli podejdziesz pod miasto, by z nim prowadzić wojnę, [najpierw] ofiarujesz mu pokój, a gdy ono ci odpowie pokojowo i bramy ci otworzy, niech cały lud, który się w nim znajduje, zejdzie do rzędu robotników pracujących przymusowo, i będą ci służyli. Jeśli ci nie odpowie pokojowo i zaczniesz z tobą wojować, będziesz je oblegał (Pwt 20, 10–12)⁷⁴.

Brak pokoju będzie karą za zlekceważenie warunków przymierza, jakie Izrael zawarł z Bogiem:

Nie zaznasz pokoju u tych narodów ani stopa twej nogi tam nie odpocznie. Da ci tam Pan serce drżące ze strachu, oczy wypłakane z tęsknoty i duszę utraconą (Pwt 28, 65).

Jest to jedno z przekleństw za niewierność przymierza. Bóg odbierze wojownikom odwagę i wrogowie łatwo ich pokonają⁷⁵.

Surowa kara czeka tego, kto uważa, że Bóg będzie darzył go pomyślnością i pokojem, choćby ten człowiek sam źle postępował:

A gdyby ktoś, słysząc te słowa, chełpił się w sercu i mówił: Będę miał pokój, choćbym trwał w uporze swego serca – w ten sposób sprowadzając zgubę na ziemię nawodnioną, jak i suchą – nie zechce mu Pan przebaczyć, bo już rozpały się gniew i zazdrość Pana przeciwko temu człowiekowi: spadną na niego wszystkie przekleństwa zapisane w tej księdze, a Pan wymaże jego imię spod nieba (Pwt 29, 18n).

Nie można lekceważyć Boga i zawartego z Nim przymierza. Pokój na początku wypowiedzi jest sumą pomyślnych warunków zapewniających możliwość dobrego, godnego życia, natomiast odjęcie go to

⁷⁴ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 214n; G. von Rad, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 95.

⁷⁵ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 259n; G. von Rad, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 126.

szereg nieszczęść wymienionych wśród przekleństw sformułowanych w Pwt 28, 15–68⁷⁶.

Pokój z Gibeonitami (zawarty dzięki ich podstępowi) wbrew nakazowi wytępienia ludów Kanaanu (Bóg odpowiada na wiarę tych ludzi w Jego moc, podobną do wiary nierządniczy Rachab, która ocaliła wysłanników Jozuego według Joz 2, 1–21)⁷⁷ pozwala na zachowanie ich przy życiu, choć w sytuacji podrzędnej, jak przedstawiona w Pwt 20, 10–12. Potem prześladowania Gibeonitów ze strony Saula spowodowały plagę głodu 2 Sm 21, 1–9. W Księgach Ezdrasza i Nehemiasza wspominani są „niewolnicy świątyni” (Ezd 2, 43. 58. 70; 7, 7. 24; 8, 20; Ne 3, 26. 31; 7, 46. 67. 72; 10, 29; 11, 3. 21)⁷⁸. Może byli wśród nich potomkowie Gibeonitów wracający do Palestyny po niewoli babilońskiej.

Natchniony tekst mówi o zawarciu pokoju i potem o walkach z władcami kananejskimi, którzy chcieli podporządkować sobie Gibeon, ponieważ zawarł przymierze z Izraelitami:

Zgodził się więc Jozue na pokój z nimi i zawarł z nimi przymierze, zapewniając im życie, a książęta społeczności potwierdzili je przysięgą (Joz 9, 15)⁷⁹.

Gdy Adonisedek, król Jerozolimy, usłyszał, że Jozue zdobył Aj i obłożył je klątwą na zatracenie, postępując tak samo z Aj i jego królem, jak postąpił z Jerychem i jego królem, oraz że mieszkańcy Gibeonu zawarli pokój z Izraelitami i zamiesz-

⁷⁶ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 262n; G. von Rad, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 129; R. Jasnos, *Teologia Prawa w Deuteronomium*, dz. cyt., s. 208–210; R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, Kraków 2011, s. 192–196 (Humanitas. Studia Kulturoznawcze. Badania).

⁷⁷ Por. S. Wypych, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 124–135; S. Gacek, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 126–136; R. G. Boling, G. E. Wright, *Joshua...*, dz. cyt., s. 141–152; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 24–35.

⁷⁸ Por. H. Langkammer, *Księgi Ezdrasza – Nehemiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1971, s. 124 (PŚST, V, 2, 3); M. S. Wróbel, *Księga Ezdrasza. Księga Nehemiasza. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2010], s. 63 (NKB.ST, XI); J. M. Myers, *Ezra. Nehemiah. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City–New York 1965, s. 19 (AB, 14).

⁷⁹ Por. S. Wypych, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 246; S. Gacek, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 202; R. G. Boling, G. E. Wright, *Joshua...*, dz. cyt., s. 266; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 103.

kali pośród nich, wywołało to wielkie przerażenie, gdyż Gibeon było miastem wielkim, jak jedno z miast królewskich, było większe od Aj, a wszyscy mieszkańcy byli waleczni. Przeto Adonisedek, król Jerozolimy, posłał wezwanie do Hohama, króla Hebronu, do Pirama, króla Jarmutu, do Jafii, króla Lakisz, i do Debira, króla Eglonu: „Przybądźcie mi na pomoc, abyśmy razem zwalczyli Gibeonitów, ponieważ zawarli pokój z Jozuem i z Izraelitami” (Joz 10, 1–4)⁸⁰.

Autor Księgi Jozuego stwierdza:

Żadne miasto nie zawarło pokoju z Izraelitami prócz Chiwwitów mieszkających w Gibeonie. Wszystkie zostały zdobyte zbrojnie (Joz 11, 19)⁸¹.

Po zwycięskich walkach kraj zaznał pokoju od wojny:

Jozue zawładnął całym krajem według polecenia Pana, danego Mojżeszowi, a następnie oddał go Jozue w posiadanie Izraelowi, dzieląc odpowiednio do ich podziału na pokolenia. I kraj zaznał pokoju od wojen (Joz 11, 23)⁸².

Hebron miało pierwotnie nazwę Kiriath-Arba. Arba był największym mężem wśród Anakitów. I kraj zaznał pokoju od wojen (Joz 14, 15)⁸³.

Księga Sędziów mówi o niebezpieczeństwach zagrażających Izraelitom ze strony dawnych mieszkańców Kanaanu oraz ludów ościennych. Po okresach walk nastąpiły czasy pokoju: „Kraj doznawał pokoju przez lat czterdzieści – aż do śmierci Otniela, syna Kenaza” (Sdz 3, 11).

⁸⁰ Por. S. Wypych, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 257–259; S. Gacek, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 208–211; R. G. Boling, G. E. Wright, *Joshua...*, dz. cyt., s. 278–280; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 113–115.

⁸¹ Por. S. Wypych, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 291; S. Gacek, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 238; R. G. Boling, G. E. Wright, *Joshua...*, dz. cyt., s. 314; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 130.

⁸² Por. S. S. Wypych, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 292n; S. Gacek, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 240; R. G. Boling, G. E. Wright, *Joshua...*, dz. cyt., s. 315n; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 130n.

⁸³ Por. S. Wypych, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 348n; S. Gacek, *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 266; R. G. Boling, G. E. Wright, *Joshua...*, dz. cyt., s. 358; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 174.

Podczas walk z Kananejczykami ich wódz „Sisera uciekał pieszo w kierunku namiotu Jael, żony Chebera Kenity, ponieważ pomiędzy Jabinem, królem Kanaanu, a domem Chebera Kenity panował pokój” (Sdz 4, 17)⁸⁴. Pokój trwał między Kananejczykami a związanym z Izraelitami szczepem Kenitów. Jednak żona naczelnika, przyjawszy zbiega, zabiła go, wbrew prawu gościnności, a zgodnie z interesami Izraelitów, dla których była narzędziem Boga broniącego swego ludu⁸⁵.

Zwrot „wracać (iść) w pokój” oznacza pomyślność w wypełnieniu planów.

[Gedeon] Penuelczykom odpowiedział podobnie jak mieszkańcom Sukkot: „Kiedy wrócę w pokój, zburzę tę twierdzę” (Sdz 8, 9)⁸⁶.

Jeftę złożył ślub Panu: „Jeżeli sprawisz, że Ammonici wpadną w moje ręce, wówczas ten, kto [pierwszy] wyjdzie od drzwi mego domu, gdy w pokój będę wracał z pola walki z Amonitami, będzie należał do Pana i złożę z niego ofiarę całopalną” (Sdz 11, 30n)⁸⁷.

Gdy Izraelici ukarali Beniaminitów za poparcie zbrodniczych mieszkańców Gibe'a: „Następnie całe zgromadzenie wysłało przedstawicieli do synów Beniamina zebranych na skale Rimmon, aby oznajmili im pokój” (Sdz 21, 13)⁸⁸.

Gdy funkcję sędziego w Izraelu sprawował Samuel, po walkach z Filistynami, zwycięskich dzięki modlitwie Proroka–Sędziego, „Powróciły do Izraela miasta, które zabrali im Filistyni, od Ekronu aż do Gat, Izraelici zabrali też z ręki Filistynów również te ziemie, które do nich należały. Nastąpił też okres pokoju między Izraelem i Amorytami” (1 Sm 7, 14)⁸⁹.

Gdy władzę sprawował Saul, a Bóg posłał Samuela, by namaścił na króla jednego z synów Jessego z Betlejem, starszyzna miasta zapy-

⁸⁴ Por. R. G. Boling, *Judges...*, dz. cyt., s. 97.

⁸⁵ Por. S. Wypych, *Dwa pierwsze trudne wieki (Księga Sędziów)*, dz. cyt., s. 94n.

⁸⁶ Por. R. G. Boling, *Judges...*, dz. cyt., s. 156.

⁸⁷ Por. R. G. Boling, *Judges...*, dz. cyt., s. 207–210; S. Wypych, *Dwa pierwsze trudne wieki (Księga Sędziów)*, dz. cyt., s. 106n.

⁸⁸ Por. R. G. Boling, *Judges...*, dz. cyt., s. 292.

⁸⁹ Por. J. Łach, *Księgi Samuela...*, dz. cyt., s. 146; R. W. Klein, *I Samuel*, dz. cyt., s. 69; P. K. McCarter, *I Samuel...*, dz. cyt., s. 147.

tała przybywającego Proroka: „Czy twoje przybycie oznacza pokój?” (1 Sm 16, 4n)⁹⁰.

Pierwsza Księga Kronik mówi o gromadzeniu się zwolenników Dawida, gdy musiał ukrywać się przed Saulem w Siklag. Gdy przybyli do niego, „Dawid wyszedł im naprzeciw, a odpowiadając, rzekł do nich: «Jeśli przychodzicie do mnie usposobieni pokojowo, aby mi pomóc, będzie moje serce w jedności z wami, lecz jeśli po to, by mnie zdradzić moim wrogom, mimo że ręce moje wolne są od gwałtu, niech wejrzy w to Bóg naszych ojców i niech osądzi»” (1 Krn 12, 18)⁹¹.

W związku z historią Dawida jest też mowa o odejściu w pokoju indywidualnych osób. Joab zarzuca Dawidowi, że pozwolił odejść spokojnie Abnerowi, wodzowi wojska Saula, a potem jego syna Iszbaala, podejrzewając go o fałszywe postępowanie:

Wtedy Abner w towarzystwie dwudziestu mężczyzn udał się do Dawida do Hebronu. A Dawid wyprowadził uczte Abnerowi i jego towarzyszom. Wtedy Abner oświadczył Dawidowi: „Zobowiązuję się, że pójdę, zgromadzę wszystkich Izraelitów wokół pana mego, króla. Oni zawrą z tobą przymierze i będziesz sprawował nad nimi rządy według swego upodobania”. Potem Dawid odprawił Abnera, który odszedł w pokoju. Tymczasem, gdy służy Dawida wraz z Joabem wracali z wyprawy, przynosząc bogatą zdobycz, Abnera już nie było u Dawida w Hebronie, gdyż go odprawił, i tamten odszedł w pokoju. Po powrocie Joaba i całego wojska, które mu towarzyszyło, doniesiono Joabowi, że Abner, syn Nera, przybył do króla, a ten go odprawił, tak że odszedł w pokoju. Udał się więc Joab do króla i rzekł: „Coś ty uczynił? Przecież przyszedł do ciebie Abner. Dlaczego go odprawiłeś, że w ten sposób odszedł (LXX dodaje: „w pokoju”, jak mają w. 21. 22. 23)? Czyż nie znasz Abnera, syna Nera? Toż on przyszedł cię oszukać i wywieźć się o twych zamiarach i o twych wszystkich przedsięwzięciach” (2 Sm 3, 20–25)⁹².

Podczas buntu Absaloma uciekający Dawid poleca kapłanom, którzy chcą mu towarzyszyć na wygnaniu, by spokojnie wrócili do Jerozolimy, obserwowali przebieg wydarzeń i przez swych synów informowali go o nich:

⁹⁰ Por. J. Łach, *Księgi Samuela...*, dz. cyt., s. 204; R. W. Klein, *I Samuel*, dz. cyt., s. 160; P. K. McCarter, *I Samuel...*, dz. cyt., s. 274.

⁹¹ Por. A. Tronina, *Pierwsza Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 263n; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 98; J. M. Myers, *I Chronicles...*, dz. cyt., s. 97.

⁹² Por. J. Łach, *Księgi Samuela...*, dz. cyt., s. 339–341; P. K. McCarter, *II Samuel...*, dz. cyt., s. 117, 121.

Rzekł jeszcze król do kapłana Sadoka: „Patrz! Wróć w pokój do miasta wraz z synem swym, Achimaasem, i z Jonatanem, synem Abiatara – obydwaj wasi synowie niech wrócą z wami. Patrzcie! Czekam na pustynnych równinach, dopóki nie nadejdzie od was dla mnie słowo z wiadomością” (2 Sm 15, 27n)⁹³.

Pokonani wrogowie zawierali pokój z Izraelem za czasów Dawida:

Wszyscy królowie zależni od Hadadezera, widząc, że zostali pokonani przez Izraelitów, zawarli z nimi pokój i stali się ich poddanymi. Aramejczycy już bali się odtąd iść na pomoc Ammonitom (2 Sm 10, 19 – por. 1 Krn 19, 19)⁹⁴.

Poddani Hadadezera, widząc, że zostali pokonani przez Izraelitów, zawarli pokój z Dawidem i stali się jego poddanymi. Aramejczycy nie chcieli odtąd iść na pomoc Ammonitom (1 Krn 19, 19)⁹⁵.

Prorok Natan przekazał Dawidowi słowo Boga, w związku z zamiarem budowania świątyni: „Od czasu, kiedy ustanowiłem sędziów nad ludem moim izraelskim, obdarowałem cię pokojem ze wszystkimi wrogami” (2 Sm 7, 11 – tekst ten był już cytowany w związku z omawianiem pokoju jako Bożego daru, teraz zwracamy uwagę na jego treść: okres pokoju z sąsiednimi krajami)⁹⁶.

W związku z planami Dawida dotyczącymi budowy świątyni Bóg stwierdził, że on sam nie może tego dokonać, ponieważ prowadził wiele wojen. Dawid przekazuje Jego słowa swemu synowi Salomonowi:

Przelałeś wiele krwi, prowadząc wiele wojen, dlatego nie zbudujesz domu imieniu mojemu, albowiem zbyt wiele krwi wylałeś na ziemię wobec Mnie. Oto urodzi ci się syn, będzie on mężem pokoju, bo udzielę mu pokoju ze wszystkimi wrogami jego dokoła: będzie miał bowiem na imię Salomon i za dni jego dam Izraelowi pokój i odpoczy-

⁹³ Por. J. Łach, *Księgi Samuela*..., dz. cyt., s. 437; P. K. McCarter, *II Samuel*..., dz. cyt., s. 371.

⁹⁴ Por. J. Łach, *Księgi Samuela*..., dz. cyt., s. 397; P. K. McCarter, *II Samuel*..., dz. cyt., s. 273.

⁹⁵ Por. A. Tronina, *Pierwsza Księga Kronik*..., dz. cyt., s. 344; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik*..., dz. cyt., s. 120; J. M. Myers, *I Chronicles*..., dz. cyt., s. 140.

⁹⁶ Por. J. Łach, *Księgi Samuela*..., dz. cyt., s. 370; P. K. McCarter, *II Samuel*..., dz. cyt., s. 204n.

nek. On to zbuduje dom dla imienia mego, on też będzie dla Mnie synem, a Ja będę dla niego ojcem i tron jego królowania nad Izraelem utwierdzę na wieki (1 Krn 22, 8–10)⁹⁷.

Słowa te w dalszym znaczeniu odnoszą się do oczekiwanego Mesjasza, potomka Dawida. Tylko częściowo wypełnił je Salomon, który co prawda wybudował wspaniałą świątynię, ale pod koniec panowania nie wytrwał w wierności Bogu. Ostatecznym spełnieniem obietnicy jest potomek Dawida – Mesjasz.

Zbrodnia, jaką było przelanie niewinnej krwi, powinna być ukarana, aby Pan Bóg obdarzył pokojem władcę troszczącego się o sprawiedliwość i jego naród. Dawid przed śmiercią wydał Salomonowi polecenie:

Niech [odpowiedzialność za ich] krew spadnie znów na głowę Joaba i jego potomstwa na wieki, a dla Dawida i jego potomstwa oraz jego domu i jego tronu niech będzie pokój na wieki od Pana (1 Krl 2, 33)⁹⁸.

Podczas walk z Izraelitami król Aramu mówi do swych żołnierzy:

Czy wyszli w zamiarach pokojowych, czy też wyszli walczyć, bierzcie ich żywcem (1 Krl 20, 18)⁹⁹.

O łagodności królów Izraela czytamy w Pierwszej Księdze Królewskiej. Otoczenie pokonanego króla syryjskiego Ben-Hadada mówi do niego:

Oto słyszeliśmy, że królowie rodu Izraela są łaskawymi królami. Pozwól więc, że opaszemy worami nasze biodra, a powrozami nasze szyje. Potem pójdziemy do króla izraelskiego, może pozostawi nas przy życiu (1 Krl 20, 31).

⁹⁷ Por. A. Tronina, *Pierwsza Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 370n; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 127n; J. M. Myers, *I Chronicles...*, dz. cyt., s. 154; J. Homerski, *Idea pokoju w Starym Testamencie*, w: *Teologia pokoju*, red. S. C. Napiórkowski, Niepokalanów 1988, s. 13–24, zwł. 15.

⁹⁸ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 155; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. 1. Könige 1–16*, s. 24.

⁹⁹ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 351; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. 1. Könige 17–2. Könige 25*, dz. cyt., s. 239.

Rzeczywiście, Achab zawarł przymierze z Ben-Hadadem i uwolnił go (ww. 32–35), za co został skarcony przez proroka (ww. 35–42). Trudno powiedzieć, czy mniejsza skłonność do okrucieństwa wynikała z religijnych tradycji nawet u tego władcy ulegającego bałwochwalstwu swej żony, czy też polityczne kalkulacje skłoniły go do tego kroku, w dalszej perspektywie niekorzystnego dla kraju. W każdym razie opinia obcych świadczyła o skłonności do pokoju i łagodności władców ludu Bożego, nawet po rozbiciu ich kraju na dwa królestwa, w części, która dokonała odstępstwa i wprowadziła schizmatyczny kult.

Po wspomnianym zwycięstwie „Przez trzy lata panował pokój, nie było wojny między Aramem a Izraelem” (1 Krl 22, 1)¹⁰⁰. W Królestwie Judy „Jozafat zachowywał pokój z królem izraelskim” (1 Krl 22, 45)¹⁰¹.

[Asa] Zniósł we wszystkich miastach Judy wyżyny i stele słoneczne. Jego królestwo zaznawało pokoju w jego czasach. Wybudował też miasta warowne w Judzie, ponieważ kraj był spokojny, i nie prowadził wojny w owych latach. Pan bowiem udzielił mu pokoju (2 Krn 14, 4n)¹⁰².

Tekst był już przytaczany w związku z omawianiem pokoju jako Bożego daru – teraz zwracamy uwagę na okres pomyślności w dziejach Izraela podczas panowania pobożnego władcy.

Po zwycięskiej walce z Kuszytami prorok Azariasz, syna Odeda, umocnił króla Asę tępiącego bałwochwalstwo słowami, w których przypominał czasy niewierności i wzywał do trwania w postępowaniu zgodnym z przymierzem zawartym z Bogiem:

W owych to czasach nie było pokoju dla wychodzącego i wracającego, albowiem zawisł wielki niepokój nad wszystkimi mieszkańcami kraju. Naród powstał przeciw narodowi, miasto przeciw miastu. Albowiem Bóg przez różne uciski dopuszczał na nich to zamieszanie. Wy zaś bądźcie mocni i nie opuszczajcie rąk, bo będzie zapłata za wasze czyny (2 Krn 15, 5–7).

¹⁰⁰ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 366n; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. 1. Könige 17 – 2. Könige 25*, dz. cyt., s. 255.

¹⁰¹ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 374n; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. 1. Könige 17 – 2. Könige 25*, dz. cyt., s. 264.

¹⁰² Por. A. Tronina, *Druga Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 181; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 193; J. M. Myers, *II Chronicles...*, dz. cyt., s. 84.

Brak pokoju jest następstwem niewierności – wtedy Bóg dopuszcza różne kary na występne ludy i miasta¹⁰³.

Pierwsza Księga Królewska mówi o Salomonie:

Panował on też w całym Zarzeczu od Tifsach do Gazy i nad wszystkimi królami Zarzecza, i zażywał pokoju ze wszystkich stron dokoła (1 Krl 5, 4).

Sam król przesłał do Hirama, króla Tyru, w związku z planami budowy świątyni, słowa:

A teraz Pan, Bóg mój, obdarzył mnie zewsząd pokojem. Nie ma przeciwnika ani też złego wydarzenia (1 Krl 5, 4.18)¹⁰⁴.

W wizji na początku księgi proroka Zachariasza czytamy:

Lecz oni sami [jeźdźcy – Boży wysłannicy] zwrócili się do anioła Pańskiego, który stał wśród mirtów, i oznajmili: „Przeszliśmy ziemię wzdłuż i wszerz – a oto wszędzie panuje pokój” (Za 1, 11).

Nie podano konkretnych wyjaśnień co do charakteru pokoju – jest on znakiem mającego wkrótce nadejść zbawienia – Bożej ingerencji dla dobra Jego ludu¹⁰⁵.

Prorok Zachariasz, odpowiadając na pytanie, czy należy zachowywać posty na pamiątkę dawnych nieszczęść związanych ze zburzeniem Jerozolimy i świątyni, mówi do swych rodaków:

Czy nie znacie słów, które Pan głosił przez dawnych proroków, kiedy jeszcze Jerozolima i okoliczne miasta tętniły życiem i kwitły pokojem, kiedy jeszcze Negeb i Szefera były zamieszkane? (Za 7, 7).

¹⁰³ Por. A. Tronina, *Druga Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 186n; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 194n; J. M. Myers, *II Chronicles...*, dz. cyt., s. 88.

¹⁰⁴ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 174n, 181n; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. I. Könige 1–16*, dz. cyt., s. 47, 53n.

¹⁰⁵ Por. J. Homerski, *Księga Zachariasza. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, II, Poznań 1968, s. 237–459, zwłaszcza 316n (PŚST, XII,2); C. J. Meyers, E. M. Meyers, *Haggai, Zechariah 1–8...*, dz. cyt., s. 115; R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 189–191.

Potem odpowiada, przypominając Boże wezwanie do sprawiedliwości, wzajemnej miłości i miłosierdzia, otaczania opieką wdów, sierot i cudzoziemców, powstrzymania się od żywienia w sercu złości wobec bliźniego, którego jednak Izraelici nie chcieli słuchać i sprowadzili na siebie nieszczęście – rozproszenie narodu i spustoszenie kraju (ww. 9–14)¹⁰⁶.

W czasach machabejskich między okresami walk następowały dłuższe lub krótsze czasy pokoju, zwykle w następstwie bohaterskiej postawy Izraelitów walczących o swoje prawa i możliwość życia w sposób zgodny z przymierzem zawartym z Bogiem. Przytoczymy najpierw wersety z Pierwszej Księgi Machabejskiej, potem z Drugiej, bez chronologicznej synchronizacji wydarzeń:

Po walkach w Galilei Juda i Jonatan z żołnierzami maszerowali trzy dni przez pustynię.

Wtedy spotkali się z Nabatejczykami. Oni jednak przyjęli ich pokojowo i opowiedzieli im wszystko, co się działo z ich braćmi w Gileadzie (1 Mch 5, 25)¹⁰⁷.

Po walkach w Gileadzie i odniesionych zwycięstwach Juda i jego żołnierze wrócili do Jerozolimy.

Z największą radością weszli na górę Syjon i przyprowadzili [zwierzęta] na całopalenia, bo nikt z nich nie zginął, aż powrócili w pokój (1 Mch 5, 54)¹⁰⁸.

Król Antioch V Eupator „z tymi, którzy byli w Bet–Sur, zawarł pokój” (1 Mch 6, 49). Bet–Sur było miastem leżącym na drodze do Jerozolimy.

¹⁰⁶ Por. J. Homerski, *Księga Zachariasza*..., dz. cyt., s. 359n; C. J. Meyers, E. M. Meyers, *Haggai, Zechariah 1–8*..., dz. cyt., s. 395–408; R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 225–229.

¹⁰⁷ Por. J. Nawrot, *Pierwsza Księga Machabejska. Rozdziały 1, 1 – 6, 16. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2016], s. 697n (NKB.ST, XIV,1); F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961, s. 100n (PŚST, VI,4); J. A. Goldstein, *I Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1976, s. 300n (AB, 41).

¹⁰⁸ Por. J. Nawrot, *Pierwsza Księga Machabejska. Rozdziały 1, 1 – 6, 16*..., dz. cyt., s. 718–720; F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie*..., dz. cyt., s. 106; J. A. Goldstein, *I Maccabees*..., dz. cyt., s. 304.

Jego obrońcy nie podjęli walki, ponieważ trwał rok szabatowy i nie mieli zapasów żywności¹⁰⁹.

Podczas oblężenia Jerozolimy do oblegających doszły wieści o niekorzystnej dla Lizjasza, wychowawcy małoletniego króla, sytuacji w Antiochii. Wtedy zaproponował on zawarcie pokoju:

Teraz więc podajmy prawicę tym ludziom, zawrzyjmy pokój z nimi i z całym ich narodem [...] Słowa te spodobały się królowi i dowódcom. Zatem wysłał poselstwo w sprawie zawarcia pokoju, a oni je przyjęli (1 Mch 6, 58. 60).

Król przyjął tę propozycję¹¹⁰. Po przybyciu Alkimosa i Bakchidesa do Judei

spomiedzy synów Izraela asydejczycy pierwsi starali się o to, żeby z nimi zawrzeć pokój [...]. Rozmawiał on [Alkimos] z nimi pokojowo i przysiągł im, zapewniając: „Ani wam, ani też przyjaciółom waszym nie uczynimy nic złego” (1 Mch 7, 13. 15)¹¹¹.

Gdy dążenia Alkimosa, którego wspierał Bakchides, jeden – z królewskich przyjaciół (1 Mch 7, 8n), czyli dworzan – do osiągnięcia władzy w Judei nie odniosły skutku, wrócił do króla, który wysłał do Judei wrogo nastawionego do Żydów wodza Nikanora.

Nikanor zaś z licznym wojskiem przybył do Jerozolimy, a do Judy i jego braci wysłał poselstwo, podstępnie mówiąc do nich pokojowymi słowami: „Niech między nami a wami nie będzie żadnej wojny. Z nielicznym oddziałem przybędę, aby w pokoju zobaczyć was osobiście” (1 Mch 7, 27n)¹¹².

Gdy jednak Żydzi dowiedzieli się o jego fałszywym nastawieniu i poniosł porażkę w walkach koło Chafarsalama (w. 31n),

¹⁰⁹ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 119; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 322n.

¹¹⁰ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 120n; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 324.

¹¹¹ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 125; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 331n, 551.

¹¹² Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 127n; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 331, 338, 551.

Po tych wypadkach Nikanor udał się na górę Syjon. Ze świątyni spomiędzy kapłanów i spomiędzy starszych ludu wyszli niektórzy, aby pokojowo go powitać i pokazać mu całopalenie składane za króla (1 Mch 7, 33)¹¹³.

On jednak żądał wydania Judy i jego wojska, grożąc spalaniem świątyni (w. 35). Doszło do walki. Po zwycięstwie nad Nikanorem „Na krótki czas pokój zapanował w ziemi judzkiej” (1 Mch 7, 50)¹¹⁴.

Posłowie żydowscy wysłani do Rzymu rozpoczęli swoje poselstwo słowami wygłoszonymi w senacie:

„Juda, zwany Machabeuszem, jego bracia i lud żydowski wysłali nas do was, abyśmy z wami zawarli przymierze i pokój, aby zapisano nas jako waszych sprzymierzeńców i przyjaciół”. Przemówienie to im się podobało. To zaś jest odpis listu, który został napisany na tablicach z brązu i posłany do Jeruzalem, aby tam był u nich jako akt upamiętniający pokój i przymierze (1 Mch 8, 20–22)¹¹⁵.

Gdy Bakchides dowiedział się o śmierci Alkimosa, powrócił do króla. Na ziemi judzkiej zaś przez dwa lata trwał pokój (1 Mch 9, 57)¹¹⁶.

Po nieudanych walkach Bakchides zamierzał wrócić do swego kraju, „Jonatan jednak dowiedział się o tym i wysłał do niego poselstwo, aby zawrzeć z nim pokój i uzyskać zwrot jeńców” (1 Mch 9, 70)¹¹⁷.

Gdy pojawił się nowy kandydat do objęcia władzy w Syrii, Aleksander Epifanes (1 Mch 10, 1), dotychczas panujący Demetriusz zaczął przygotowania do wojny z nim (w. 2).

¹¹³ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 128n; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 340.

¹¹⁴ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 131; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 343.

¹¹⁵ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 135; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 365n.

¹¹⁶ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 147; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 393n.

¹¹⁷ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 149n; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 395.

Ponadto Demetriusz posłał do Jonatana list ze słowami pokoju, jak gdyby chciał go nim uczyć. Powiedział bowiem: „Pośpieszmy z zawarciem pokoju, zanim on zawrze pokój z Aleksandrem przeciwko nam” (1 Mch 10, 3n).

Gdy Żydzi doszli do porozumienia z Aleksandrem, król Demetriusz wysłał do nich list obiecujący fałszywie duże ustępstwa, Żydzi mu jednak nie uwierzyli (10, 25–45):

A oni mieli upodobanie w Aleksandrze. On bowiem był pierwszy, który się do nich zwrócił z pokojowymi słowami. Po jego też stronie walczyli przez cały czas (1 Mch 10, 47)¹¹⁸.

Po spotkaniu z królem Aleksandrem, który uznał naród żydowski za swych przyjaciół, potwierdził godność arcykapłańską Jonatana i uprawnień przyznane mu przez poprzednich władców:

wtedy Jonatan w pokoju i z radością powrócił do Jeruzalem (1 Mch 10, 66)¹¹⁹.

[Król egipski] Zapewniając o pokoju, udał się do Syrii (1 Mch 11, 2)¹²⁰.

Gdy król Demetriusz przekonał się, że w całym jego państwie zapanował pokój i że nikt mu już nie stawia oporu, rozpuścił do domu wszystkich swych żołnierzy (1 Mch 11, 38)¹²¹.

Podczas rebelii w Antiochii, gdy Żydzi dzielnie walczyli w sprawie króla o utrzymanie porządku, buntownicy

¹¹⁸ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 150–152, 154–160; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 397–399, 405–414; S. Puchała, *Epistografia I Mch*, w: *Wokół oddziaływania tekstu biblijnego*, red. R. Pindel, S. Jędrzejewski, Kraków 2016, s. 51–73, zwł. 62, 68 (Hermeneutica et Judaica, 8).

¹¹⁹ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 163; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 417.

¹²⁰ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 167n; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 425.

¹²¹ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 172n; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 435n.

Rzucili więc broń i zawarli pokój. Żydzi zaś chodzili w sławie wobec króla i wobec wszystkich mieszkańców jego królestwa, a potem z wielkimi łupami powrócili do Jeruzalem. Król Demetriusz zaś zasiadł na tronie swego królestwa, a kraj zaznał pokoju w jego czasach (1 Mch 11, 51n)¹²².

Gdy Jonatan zaczął oblężenie i spalił okoliczne miejscowości, „Wtedy mieszkańcy Gazy prosili Jonatana o pokój” (1 Mch 11, 62)¹²³.

Król Demetriusz pisał do Szymona w odpowiedzi na jego poselstwo:

Otrzymaliśmy złotą koronę i palmową gałąź, którą przysłaliście. Jesteśmy gotowi zawrzeć z wami całkowity pokój, a także napisać do urzędników, by nie ściągali z was tego, co już zostało darowane. [...] Pomiędzy nami niech będzie pokój! (1 Mch 13, 37. 40)¹²⁴.

W pieśni ku czci Szymona podsumowującej jego działania natchniony autor stwierdza:

Za dni Szymona w kraju panował pokój [...]

Krajowi zapewnił pokój,

a Izrael cieszył się bardzo i radował (1 Mch 14, 4. 11)¹²⁵.

Arcykapłan Oniasz w trosce o swoich rodaków wobec niebezpiecznego postępowania zwolenników hellenizacji udał się do króla.

Wiedział bowiem, że bez zarządzenia królewskiego nie będzie możliwe osiągnięcie pokoju publicznego i że Szymon nie zaprzestanie swego szaleństwa (2 Mch 4, 6)¹²⁶.

¹²² Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie*..., dz. cyt., s. 175; J. A. Goldstein, *I Maccabees*..., dz. cyt., s. 438.

¹²³ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie*..., dz. cyt., s. 177; J. A. Goldstein, *I Maccabees*..., dz. cyt., s. 439n, 442.

¹²⁴ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie*..., dz. cyt., s. 193n; J. A. Goldstein, *I Maccabees*..., dz. cyt., s. 405n, 409–411, 477; S. Puchała, *Epistografia 1 Mch*, dz. cyt., s. 63. Potem autor pisze: „Machabeusze jawią się jako apostołowie przyjaźni, pokoju” – s. 65.

¹²⁵ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie*..., dz. cyt., s. 198n; J. A. Goldstein, *I Maccabees*..., dz. cyt., s. 490n.

¹²⁶ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie*..., dz. cyt., s. 284; J. A. Goldstein, *II Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1983, s. 222n (AB, 41A).

Ptolemeusz bowiem, zwany Makronem, sądząc, że wobec Żydów należy zachować to, co słuszne, ze względu na krzywdy, które im były wyrządzone, próbował pokojowo załatwić te sprawy, które ich dotyczyły (2 Mch 10, 12)¹²⁷.

Opiekun małoletniego króla Antiocha Eupatora, Lizjasz, zmuszony do ucieczki przez Judę Machabeusza, zrozumiał, że nie jest w stanie pokonać Izraelitów.

Posłał więc prośbę o układy [o pokój – w dawniejszych wydaniach] na wszelkich sprawiedliwych warunkach. Obiecał też, że nawet króla do tego doprowadzi, iż będzie ich przyjacielem (2 Mch 11, 14)¹²⁸.

Król podjął jego propozycję i w liście do Żydów pisał:

Wszystkim zatem, którzy do dnia trzynastego Ksantyka powrócą, przysługuje pokój i zapewnienie, że Żydzi mogą korzystać z własnych przepisów pokarmowych i praw, jak to było również dotychczas (2 Mch 11, 30)¹²⁹.

Wobec zdradzieckiej propozycji mieszkańców Jafy w związku z ich świętem, by wziąć udział w paradzie na łodziach, Żydzi „przyjęli to również jako ci, którzy chcą pokoju, a niczego złego nie podejrzewają” (2 Mch 12, 4). Jednak obywatele pogańskiego miasta podstępnie wsadzili ich do łodzi i potem utopili¹³⁰.

Po zwycięskiej walce z Arabami, którzy napadli Żydów zmierzających przeciw wodzowi Tymoteuszowi, gdy prosili o zgodę i obiecali pomoc:

¹²⁷ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 325n; J. A. Goldstein, *II Macabees...*, dz. cyt., s. 387n.

¹²⁸ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 331n; J. A. Goldstein, *II Macabees...*, dz. cyt., s. 407n.

¹²⁹ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 334; J. A. Goldstein, *II Macabees...*, dz. cyt., s. 421.

¹³⁰ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 336n; J. A. Goldstein, *II Macabees...*, dz. cyt., s. 433.

Juda zaś był przekonany, że naprawdę w wielu wypadkach mogą mu być oni pożyteczni. Zgodził się zawrzeć z nimi pokój. Podawszy sobie prawicę, oddalili się do swoich namiotów (2 Mch 12, 12)¹³¹.

Dążący w nieuczciwy sposób do osiągnięcia godności arcykapłana, Alkimos wygłosił wobec króla Demetriusza fałszywe oskarżenie:

Ci spomiędzy Żydów, którzy się zowią asydejczykami, a którym przewodzi Juda Machabeusz, wzniecają wojnę i wywołują niepokój. Oni to nie dopuszczają do tego, aby królestwo zaznało pokoju (2 Mch 14, 6)¹³².

Natchnione księgi mówią także o pokoju pod panowaniem obcych władców.

Księga Estery podaje odpis dekretu króla Aswerusa:

Gdy zapanowałem nad licznymi narodami i gdy podbiłem cały świat, nie nadużywałem swej władzy, lecz z łaskawością i łagodnością stale sprawując rządy, chciałem zawsze bez zakłóceń normować życie podwładnych, zapewnić królestwu pokój i bezpieczeństwo aż po jego krańce i przywrócić wszystkim ludom upragniony pokój. [...] Przekonawszy się, że jedynie ten naród pozostaje ze wszystkimi w stałej niezgodzie, że trzyma się osobno na skutek swych praw, że stale nieżyczliwy jest dla naszych zarządzeń, spełniając najgorsze czyny, tak iż państwo nigdy nie będzie mogło dojść do wewnętrznego pokoju, rozkazaliśmy, [...] aby wszyscy ci wraz z żonami i dziećmi wyginęli doszczętnie od miecza przeciwników (Est 3, 13b. e. f)¹³³.

Przekazuje także list tego władcy oraz Mardocheusza jako jego głównego urzędnika:

¹³¹ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 330n; J. A. Goldstein, *II Maccabees...*, dz. cyt., s. 407n.

¹³² Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 349; J. A. Goldstein, *II Maccabees...*, dz. cyt., s. 485n.

¹³³ Por. S. Grzybek, *Księga Estery. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1963, s. 99–101 (PŚST VI, 3); C. A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions...*, dz. cyt., s. 191–199 (autor zwraca uwagę na podobieństwa Est 3, 13b. d. e. f. g do 3 Mch 3, 14n. 19. 22–24. 25n).

W przyszłości, zwracając na to uwagę, zapewnimy wszystkim spokojnym ludziom królestwo nie zamącone (w starszych wydaniach BT: pełne pokoju dla wszystkich ludzi – Est 8, 12h)¹³⁴.

I rozesłano pismo do wszystkich Żydów, w stu dwudziestu siedmiu państwach królestwa Aswerusa, słowa pokoju i prawdy (Est 9, 30)¹³⁵.

Również Księga Daniela zawiera listy królów z życzeniami pokoju dla ludów podlegających ich władzy:

Król Nabuchodonozor do wszystkich narodów, pokoleń, języków, które są na całej ziemi: „Obyście zaznawali pełni pokoju!” (dawniejsze wersje BT: „obyście zaznali wielkiego pokoju”) (Dn 3, 98 (31) – po ocaleniu trzech młodzieńców z rozpalonego pieca).

Król Dariusz napisał do wszystkich narodów, ludów i języków, jakie są na całej ziemi: „Pełni pokoju wam [życzę]!” (dawniejsze wersje BT: „Wasz pokój niech będzie wielki”) (Dn 6, 26)¹³⁶.

W związku z zamiarem króla Achaba, by walczyć z Aramem, prorok Micheasz wygłosił zapowiedź różną od słów dworskich proroków wieszczących zwycięstwo. W jego słowach „wrócić w pokój” oznacza najpierw zachętę do poszczególnych żołnierzy, by spokojnie wracali do domu po klęsce króla, a potem stwierdzenie, że sam król nie wróci w pokój, to znaczy nie odniesie zwycięstwa:

¹³⁴ Por. S. Grzybek, *Księga Estery...*, dz. cyt., s. 138; C. A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions*, dz. cyt., s. 235, 238.

¹³⁵ Por. S. Grzybek, *Księga Estery...*, dz. cyt., s. 151; C. A. Moore, *Esther. Introduction, Translation, and Notes*, AB 7B, Garden City–New York 1988, s. 96.

¹³⁶ Por. J. Homerski, *Księga Daniela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2008, s. 90, 106n (PŚST, XI, 2); M. Parchem, *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2008], s. 326–328 (NKB.ST, XXVI), 423; J. J. Collins, *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel*, Minneapolis 1993, s. 221, 271 (Hermeneia); L. F. Hartman, A. A. Di Lella, *The Book of Daniel. A New Translation with Notes and Commentary on Chapters 1–9 by L. F. Hartman, Introduction, and Commentary on Chapters 10–12 by A. A. Di Lella*, Garden City–New York 1985, s. 171, 200n (AB, 23).

Ujrzałem całego Izraela rozproszonego po górach,
jak owce bez pasterza,
i Pan rzekł: Nie ma nad nimi pana.

Niech każdy wróci w pokoju do swego domu. [...]

Tak rzekł król: Wtrąćcie go do więzienia i żywcie go chlebem i wodą jak najskąpiej aż do mego powrotu w pokoju. Na to Micheasz powiedział: „Gdybyś miał powrócić w pokoju, znaczyłoby to, że Pan nie mówił przeze mnie” (1 Krl 22, 17. 27n)¹³⁷.

Ujrzałem całego Izraela rozproszonego po górach,
jak owce bez pasterza.

Pan rzekł: Nie mają swego pana.

Niech wróci każdy w pokoju do swego domu. [...]

Tak rzekł król: Wtrąćcie go do więzienia i żywcie chlebem wodą jak najskąpiej, aż do mego powrotu w pokoju. Na to Micheasz powiedział: „Gdybyś miał powrócić w pokoju, znaczyłoby to, że Pan nie mówił przeze mnie” (2 Krm 18, 16. 26n)¹³⁸.

W związku z początkami władzy króla Jehu bez odpowiedzi pozostało pytanie rannego króla Jorama, czy jego przybycie oznacza pokój, ponieważ Jehu, namaszczony przez młodego proroka z polecenia Elizeusza (por. 2 Krl 9, 1–10), zamierzał dokonać zamachu stanu i objąć władzę po zgładzeniu Jorama:

Kiedy stojący na czatach wieży w Jizreel ujrzał zdążający orszak Jehu, zawołał: „Widzę orszak!” Joram zaś rozkazał: „Weź jeźdźca, poślij naprzeciw nich i niech zapyta, czy [to oznacza] pokój?” Więc jeździec na koniu ruszył naprzeciw Jehu i powiedział: „Tak mówi król: Czy [to oznacza] pokój?” Odpowiedział Jehu: „Co ciebie obchodzi pokój? Jedź za mną!” Stojący na czatach oznajmił: „Posłaniec przybył do nich, lecz nie wraca”. Wysłał więc król drugiego jeźdźca na koniu, który podjechał do nich i powiedział: „Tak mówi król: Czy [to oznacza] pokój?” Odpowiedział Jehu: „Co ciebie obchodzi pokój? Jedź za mną!” Stojący na czatach oznajmił: „Dotarł do nich, lecz nie wraca. A sposób jazdy tamtego jest podobny do jeżdżenia Jehu, syna Nimszkiego, ponieważ jeździ szaleńczo” [...] Kiedy Joram ujrzał Jehu, zapytał: „Czy [to oznacza]

¹³⁷ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów*, dz. cyt., s. 370–372; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. I. Könige 17 – 2. Könige 25*, s. 258n.

¹³⁸ Por. A. Tronina, *Druga Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 215–218; H. Langhammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 202; J. M. Myers, *II Chronicles...*, dz. cyt., s. 105.

pokój?” Ten zaś odpowiedział: „Jaki pokój? Gdy jeszcze trwają czyny nierządne twojej matki, Izebel, i liczne jej czary!” (2 Krl 9, 17–20. 22; słowo „pokój” jest w wersetach 17–19. 22)¹³⁹.

Spokojny koniec życia autorzy natchnieni wyrażają zwrotem: „Odejść (umrzeć) w pokoju”. Bóg obiecuje Abramowi: „Ale ty odejdiesz do twoich przodków w pokoju, w późnej starości będziesz pochowany” (Rdz 15, 15). Formuła wyraża ideę spokojnej śmierci i godnego pochówku, więc wypełnienia swoistego ideału oczekiwanego w związku z końcem życia na ziemi¹⁴⁰. O wypełnieniu Bożej zapowiedzi danej Abrahamowi mówi Rdz 25, 8 („w późnej, lecz szczęśliwej starości”), podobnie o Gedeonie (Sdz 8, 32 – „w szczęśliwej starości”) i Dawidzie (1 Krn 29, 28 – „w późnej starości, syty dni, bogactwa i chwały”) bez stosowania terminologii związanej wprost z pokojem¹⁴¹.

Podobnie przedstawiony jest koniec życia starszego Tobiasza:

Umarł on w pokoju, mając sto dwadzieścia lat, i pochowano go okazale w Niniwie (Tb 14, 2)¹⁴².

Z kolei winny zdradzieckiego zabójstwa nie zasługuje na spokojną śmierć. Umierający Dawid przypomina czyny Joaba i poleca, by Salomon go ukarał, nie pozwalając na spokojną śmierć w sędziwym wieku:

Poza tym ty wiesz, co uczynił mi Joab, syn Serui: co uczynił dwom dowódcom wojska izraelskiego – Abnerowi, synowi Nera, i Amasie, synowi Jetera, kiedy ich zabił

¹³⁹ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów*, dz. cyt., s. 438n; M. Cogan, H. Tadmor, *II Kings...*, dz. cyt., s. 109n; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. I. Könige 17 – 2. Könige 25*, dz. cyt., s. 331n.

¹⁴⁰ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju...*, dz. cyt., s. 353; E. A. Speiser, *Genesis...*, dz. cyt., s. 113; G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 332; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27 – 36, 43...*, dz. cyt., s. 246n.

¹⁴¹ Por. J. Lemański, *Pięcioksiąg dzisiaj*, Kielce 2002, s. 209 (Studia Biblica, 4). O długowieczności jako najwyższej nagrodzie i największym szczęściu człowieka por. P. Ostąński, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym. Studium egzegetyczno-teologiczne*, Poznań 2007, s. 509–529 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny, Studia i Materiały, 99).

¹⁴² Por. S. Grzybek, *Księga Tobiasza...*, dz. cyt., s. 136; C. A. Moore, *Tobit...*, dz. cyt., s. 289; M. Wojciechowski, *Księga Tobiasza, czyli Tobita...*, dz. cyt., s. 142.

i przełał krew w czasie pokoju, jak na wojnie, i zbroczył tą krwią wojny swój pas na biodrach i sandały na nogach. Uczynisz więc według twojej roztropności i nie dozwolisz, aby w sędziwym wieku spokojnie przeszedł do Szeolu (1 Krl 2, 5n)¹⁴³.

Przytoczone teksty pokazują okresy pokoju w historii Izraela, dążenie do pokoju, którego ukoronowaniem powinna być spokojna śmierć. Nie ma jednak prawa do takiego końca życia ktoś, kto podstępnie zadawał innym śmierć. Teraz rozważymy wezwania natchnionych ksiąg do życia w pokoju.

4. Wezwania do życia w pokoju

Wezwania do życia w pokoju występują w różnych kontekstach i mogą mieć różne znaczenia, np. skierowane do Izraelitów przez wrogów, którzy chcą ich sobie podporządkować.

Druka Księga Królewska przekazuje, jak w czasie najazdu asyryjskiego podczas panowania króla Ezechiasza pod murami Jerozolimy poseł króla Asyrii wołał do obleżonych:

Nie słuchacie Ezechiasza, bo tak mówi król asyryjski: Zawrzyjcie ze mną pokój i mnie się poddajcie! A będziecie jedli owoce, każdy ze swej winorośli i ze swego figowca, i będziecie pili wodę, każdy ze swej cysterny, aż przyjdę zabrać was do kraju, który jest podobny do waszego – kraju zboża i moszczu, kraju chleba i winnic, kraju oliwy i miodu, abyście żyli, a nie pomarli (2 Krl 18, 31n)¹⁴⁴.

Tę samą sytuację przedstawia prorok Izajasz:

Nie słuchajcie Ezechiasza, bo tak mówi król asyryjski: Zawrzyjcie ze mną pokój i mnie się poddajcie, a będziecie jedli owoce, każdy ze swej winorośli i ze swego figowca, i będziecie pili wodę, każdy ze swojej cysterny, aż przyjdę zabrać was do kraju, który jest podobny do waszego – kraju zboża i moszczu, kraju chleba i winnic (Iz 36, 16n).

¹⁴³ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 149; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. I. Könige 1–16*, s. 20.

¹⁴⁴ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 522; M. Cogan, H. Tadmor, *II Kings...*, dz. cyt., s. 232n; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. I. Könige 17 – 2. Könige 25*, dz. cyt., s. 419n.

Najeżdźcy obiecywali bezpieczeństwo i pomyślność, możliwość dostatniego i spokojnego życia w swoim kraju, korzystania z jego urodzajów, do czasu gdy zostaną przesiedleni do innej ziemi, rzekomo podobnej do ojczystego kraju, również obfitej w wartościowe uprawy¹⁴⁵. Obraz przypomina to, co o Ziemi Obiecanej mówił Bóg do Mojżesza: „Zstąpiłem, aby go wyrwać z rąk Egiptu i wprowadzić z tej ziemi do ziemi żyznej i przestronnej, do ziemi, która opływa w mleko i miód” (Wj 3, 8; por. w. 17) i jak przedstawiano ją Izraelitom w czasie wędrówki i zdobywania Kanaanu (Wj 13, 5; 33, 3; Kpł 20, 24; Lb 14, 8; Pwt 5, 3; 8, 8; 11, 9; 26, 9. 15; 27, 3; 31, 20; Joz 5, 6) oraz co przekazali o niej posłowie, których Mojżesz wysłał, by ją obejrzel: „Jest to rzeczywiście kraj opływający w mleko i miód” (Lb 13, 27). Obietnice oznaczały jednak konieczność podporządkowania się obcemu najeżdźcy, a potem opuszczenie kraju, który był ich dziedzictwem.

Król Ezechiasz po zapowiedzi Bożej kary za niewierność Izraela, która nastąpi po jego śmierci, powiedział do Izajasza: „«Pomyślne jest słowo Pańskie, które wygłosiłeś». Myślał bowiem: «Czemu nie? Będzie pokój i bezpieczeństwo przynajmniej za mojego życia»” (2 Krl 20, 19 = Iz 39, 8). Myślał tylko o własnym życiu, nie troszcząc się o następne pokolenia albo w pokorze przyjął karę jako łaskę Bożą. Może też ufał, że Bóg nie wymierzy tej kary, tak jak wcześniej uleczył go z choroby, która wydawała się śmiertelna (por. 2 Krl 20, 1–11)¹⁴⁶.

Wezwania do wierności Bogu, której następstwem będą Jego błogosławieństwo i pokój, zostały już częściowo omówione w związku z pokojem jako darem Bożym (wezwania do wierności, błogosławieństwa, w których występuje pokój i przekleństwa, zapowiadające wojny i niewolę). Podobny sens ma zdanie z trzeciej mowy Elifaza z Temanu z Księgi Hioba:

Pojednaj się, zawrzyj z Nim pokój,
a dobra do ciebie powrócą (Hi 22, 21)¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 475; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 13–39...*, dz. cyt., s. 655; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 28.

¹⁴⁶ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 541; M. Cogan, H. Tadmor, *II Kings...*, dz. cyt., s. 260; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. I. Könige 17–2. Könige 25*, dz. cyt., s. 437n.

¹⁴⁷ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1974, s. 163 (PŚST, VII,1); A. Tronina, *Księga Hioba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, [Częstochowa 2013], s. 331n (NKB.ST, XV); M. H. Pope,

Elifaz co prawda niewłaściwie ocenia cierpiącego Sprawiedliwego, ale jest to wezwanie do wszystkich grzeszników, by się nawrócili, zawarli pokój z Bogiem.

Psalmista wzywa:

Odstąp od złego, czynź dobro;

szukaj pokoju (שָׁלוֹם – šālôm), idź za nim! (Ps 34, 15. „Szukać pokoju” stanowi paralelizm synonimiczny do „czynić dobro”, natomiast antyetyczny wobec zła, od którego trzeba odstąpić)¹⁴⁸.

Prorok Zachariasz zapowiada Izraelitom po powrocie z niewoli babilońskiej:

Tak mówi Pan Zastępów: Post z czwartego, post z piątego, post z siódmego i post z dziesiątego miesiąca niech się zamieni dla narodu judzkiego w radość, wesele i święto przyjemne. Ale miłujcie prawdę i pokój! (Za 8, 19).

Zamiast podejmowania smutnych praktyk postnych upamiętniających nieszczęścia narodu teraz powinni się radować z Bożych dobrodziejstw, ale zawsze godnie postępować w prawdzie i dążyć do pokoju¹⁴⁹.

Zapowiedzi przyszłego szczęścia nawróconego Izraela ukazują pokój jako Boże błogosławieństwo:

Job. Introduction, Translation, and Notes, Garden City–New York 1973, s. 167 (AB, 15); L. Alonso Schökel, J. L. Sicre Diaz, *Giobbe. Commento teologico e letterario*, Roma 1985, s. 376 (Commenti Biblici); J. Lévêque, *Job et son Dieu. Essai d'exégèse et de théologie biblique*, I, Paris 1970, s. 258, 463n; G. Ravasi, *Hiob. Dramat Boga i człowieka*, II, tłum. K. Stopa, Kraków 2005, s. 289 (Zgłębiając Biblię).

¹⁴⁸ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, I, dz. cyt., s. 622n; M. Dahood, *Psalms I, 1–50...*, dz. cyt., s. 206; S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 215.

¹⁴⁹ Przypis w Biblii Tysiąclecia wyjaśnia: „post w czwartym i piątym miesiącu (Za 7, 3) jako pamiątka zdobycia Jerozolimy – por. 2 Krl 25, 3nn; w siódmym (Za 7, 5) na pamiątkę zamordowania Godoliasza: Jr 41, 1nn; w dziesiątym – początek oblężenia – Jr 52, 4. Gdy świątynia została odbudowana, nie należy pościć, ale się weselić”. Por. J. Homerski, *Księga Zachariasza*, dz. cyt., s. 365; C. J. Meyers, E. M. Meyers, *Haggai, Zechariah 1–8...*, dz. cyt., s. 433–435; R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 239n; J. D. Purvis, *Wygnanie i powrót. Od zniszczenia przez Babilonię do odbudowy państwa żydowskiego*, w: *Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, tłum. W. Chrostowski, Warszawa 1994, s. 215–246, zwł. 226.

Powróci Jakub i będzie zażywał
nie zmałconego niczym pokoju
a nikt go nie będzie trwożył (Jr 46, 27 = 30, 10)¹⁵⁰;

Imię twe u Boga na wieki będzie nazwane:
Pokój sprawiedliwości i chwała pobożności (Ba 5, 4)¹⁵¹.

Zwrot „pokój z tobą/tobie” często stosowano jako pozdrowienie, życzenie pomyślności. W Księdze Sędziów po pierwszym spotkaniu z Bożym posłańcem: „Zrozumiał Gedeon, że to był Anioł Pański, i rzekł: «Ach, Panie, Panie mój! Oto Anioła Pańskiego widziałem twarzą w twarz!» Rzekł do niego Pan: «Pokój z tobą! Nie bój się niczego! Nie umrzesz!»” (Sdz 6, 22n). Anioł zapewnia przyszłego wodza i sędziego, że nie musi się obawiać, iż zgodnie z powszechnym przekonaniem spotkanie z nadprzyrodzoną istotą spowoduje jego śmierć (por. np. Wj 33, 30; Sdz 13, 22n; 1 Krl 19, 13), lecz powinien spokojnie podejmować swe posłannictwo¹⁵².

Dawid przez posłańców skierował do Nabala prośbę o podarunki z okazji strzyżenia owiec. Rozpocząła się ona pozdrowieniem:

Pokój niech będzie z tobą, pokój w twym domu i we wszystkim, co do ciebie należy! (1 Sm 25, 6)¹⁵³.

Pierwsza Księga Kronik pisze o wojownikach przybywających do Dawida:

Wtedy duch Pański ogarnął Amasaja, dowódcę trzydziestu:
„Idź, Dawidzie, i [my wszyscy] z tobą, synu Jessego,

¹⁵⁰ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 453, 333n; J. Bright, *Jeremiah...*, dz. cyt., s. 307n, 279, 285n; W. L. Holladay, *Jeremiah 2...*, dz. cyt., s. 333, 173.

¹⁵¹ Por. L. Stachowiak, *Lamentacje. Księga Barucha...*, dz. cyt., s. 136; C. A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions...*, dz. cyt., s. 312.

¹⁵² Por. R. G. Boling, *Judges...*, dz. cyt., s. 133n; S. Wypych, *Dwa pierwsze trudne wieki (Księga Sędziów)*, dz. cyt., s. 100.

¹⁵³ Por. J. Łach, *Księgi Samuela...*, dz. cyt., s. 266; R. W. Klein, *I Samuel*, dz. cyt., s. 248; P. K. McCarter, *I Samuel*, dz. cyt., s. 296n.

pokój, pokój tobie i [każdemu], co cię popiera.

Twój Bóg jest twoim wspomożycielem!”

Dawid więc ich przyjął i uczynił z nich dowódców oddziałów (1 Krn 12, 19)¹⁵⁴.

W Księdze Tobiasza po szczęśliwym powrocie z podróży i uzdrowieniu starszego bohatera Księgi Anioł Rafał:

powiedział do nich: „Przestańcie się lękać! Pokój wam! Uwielbiajcie Boga po wszystkie wieki!” (Tb 12, 17)¹⁵⁵.

W dziękczynnym hymnie Tobiasz woła o odnowionej Jerozolimie:

Szczęśliwi, którzy cię miłują,

i szczęśliwi, którzy się cieszą z twego pokoju (Tb 13, 15)¹⁵⁶.

W Księdze Judyty po ocaleniu Betulii i rozgromieniu wrogów:

Arcykapłan Joakim i Rada Starszych Izraela, którzy mieszkali w Jeruzalem, przybyli obejrzeć dobrodziejstwa, które Pan wyświadczył Izraelowi, oraz zobaczyć Judytę i złożyć jej życzenia pokoju (Jdt 15, 8)¹⁵⁷.

Druga Księga Machabejska rozpoczyna się pozdrowieniem:

Braciom Żydom w Egipcie przesyłają pozdrowienia bracia Żydzi z Jerozolimy, a ci, którzy mieszkają w krainie judzkiej, życzą pokoju i pomyślności. Niech Bóg udziela wam dobra i niech pamięta o przymierzu swoim [zawartym] z Abrahamem, Izaakiem

¹⁵⁴ Por. A. Tronina, *Pierwsza Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 264; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 98; J. M. Myers, *1 Chronicles...*, dz. cyt., s. 97.

¹⁵⁵ Por. S. Grzybek, *Księga Tobiasza...*, dz. cyt., s. 129; C. A. Moore, *Tobit*, dz. cyt., s. 272; M. Wojciechowski, *Księga Tobiasza, czyli Tobita...*, dz. cyt., s. 131.

¹⁵⁶ Por. S. Grzybek, *Księga Tobiasza...*, dz. cyt., s. 134; C. A. Moore, *Tobit*, dz. cyt., s. 281; M. Wojciechowski, *Księga Tobiasza, czyli Tobita...*, dz. cyt., s. 138. Sformułowanie jest podobne do Ps 103, 22; życzenia pokoju jak w Ps 122; por. W. Linke, *Literacka ojczyzna Tobiasza...*, dz. cyt., s. 364.

¹⁵⁷ Por. S. Baksik, *Księga Judyty...*, dz. cyt., s. 149; C. A. Moore, *Judith...*, dz. cyt., s. 246.

i Jakubem, wiernymi swoimi sługami; [...] niech otworzy wasze serca na swoje Prawo i na przykazania i niech sprawi pokój! (2 Mch 1, 1n. 4)¹⁵⁸.

Anioł – przewodnik mówi do proroka Daniela:

Nie lękaj się, mężu umiłowany! Pokój z tobą! Bądź pełen mocy (Dn 10, 19)¹⁵⁹.

Psalm 122 kończy się piękną modlitwą o pokój:

Proście o pokój dla Jeruzalem,
niech zażywają pokoju ci, którzy ciebie miłują!
Niech pokój będzie w twych murach,
a bezpieczeństwo w twych pałacach!
Przez wzgląd na moich braci i przyjaciół
będę mówił „Pokój w tobie!”
Przez wzgląd na dom Pana, Boga naszego,
będę się modlił o dobro dla ciebie (Ps 122, 6–9)¹⁶⁰.

Zwrot: „Pokój nad Izraelem!” (Ps 125, 5; 128, 6) stanowi zakończenie psalmów o Bożej opiece nad Izraelem i nad pobożnym Izraelitą oraz jego rodziną¹⁶¹.

W Psalmie 85 natchniony autor zastosował personifikację:

¹⁵⁸ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 261n; J. A. Goldstein, *II Maccabees...*, dz. cyt., s. 141–143.

¹⁵⁹ Por. J. Homerski, *Księga Daniela...*, dz. cyt., s. 148; M. Parchem, *Księga Daniela...*, dz. cyt., s. 636; J. J. Collins, *Daniel...*, dz. cyt., s. 375; L. F. Hartman, A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, dz. cyt., s. 265.

¹⁶⁰ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 520; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, III, dz. cyt., s. 545n; M. Dahood, *Psalms III, 101–150...*, dz. cyt., s. 206n; T. Brzegowy, *Jeruzalem – miasto pokoju. Przyczynek do teologii zbawienia w Psalmach*, dz. cyt., s. 11–13.

¹⁶¹ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 525, 530; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, III, dz. cyt., s. 574, 611–613; M. Dahood, *Psalms III, 101–150...*, dz. cyt., s. 216, 229.

Łaskawość i wierność spotkają się ze sobą,
 ucałują się sprawiedliwość i pokój: (Ps 85, 11 – pokój występuje jako osoba. Werset 9. tego Psalmu został już wcześniej przytoczony jako jeden z tekstów biblijnych pokazujących pokój jako dar Boży)¹⁶².

W lamentacji Psalmista skarży się na brak wewnętrznego pokoju:

Boże mój, wołam w ciągu dnia, a nie odpowiadasz,
 i nocą, a nie zaznaję pokoju (דומייה – dūmijjā(h))¹⁶³ (Ps 22, 3)¹⁶⁴.

Z kolei w innym psalmie rozkoszowanie pokojem jest owocem pokory, podobnie jak posiadanie ziemi, do czego nawiązuje trzecie błogosławieństwo z Kazania na górze:

Natomiast pokorni posiadają ziemię
 i będą się rozkoszować wielkim pokojem (Ps 37, 11; por. Prz 2, 21; Mt 5, 5)¹⁶⁵.

W Psalmie 131 natchniony autor mówi o wewnętrznym pokoju, którego poczucie porównuje do stanu niemowlęcia bezpiecznego u swojej matki:

Panie, moje serce nie jest wyniosłe
 i oczy moje nie patrzą z góry.
 Nie gonię za tym, co wielkie

¹⁶² Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 379; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, II, dz. cyt., s. 770n; M. Dahood, *Psalms II, 51–100...*, dz. cyt., s. 288–290 (tłumacz w obu wersetach – 9 oraz 11 oddaje שלום – šālôm przez „well-being”).

¹⁶³ Inny niż שלום – šālôm termin דומייה – dūmijjā(h) oznacza: milczenie, cisza, spokój. Por. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 85.

¹⁶⁴ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, I, dz. cyt., s. 410n (autor tłumaczy: *silenzio*); M. Dahood, *Psalms I, 1–50...*, dz. cyt., s. 138; S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 175 (odwrotną myśl do tego wersetu wyrażającego przygnębienie z powodu braku pokoju przekazuje Psalm ufności 23, 2: „do wód spokojnych (מנוחה – menuḥôt – liczba mnoga od מנוחה – mēnūḥā(h) – miejsce postoju, odpoczynku, odpoczynek, uspokojenie) wiedzie mnie” – w BT: „gdzie mogę odpocząć”. Por. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 198).

¹⁶⁵ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, I, dz. cyt., s. 682n; S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 226.

albo co przerasta moje siły.
 Przeciwnie: zaprowadziłem ład
 i spokój w mojej duszy.
 Jak niemowlę u swej matki,
 jak niemowlę – tak we mnie jest moja dusza (Ps 131, 1n).

Wprowadzanie ładu i pokoju wyrażają hebrajskie czasowniki: אָמַל – שִׁיתִּי וְדִמְמִיתִּי – im Pō šiwwîtî w'ḏômamtî. Pierwszy to zaprzeczona forma od שָׁתַּת – šît – położyć, nałożyć, złożyć, przyłożyć, dać, postawić, ustawić, ustalić, uczynić, sprowadzić, uczynić uważnym, zamienić, ustawić się, czyli podejmować jakieś działania, może w tym wypadku niespokojne, gorączkowe; drugi od rdzenia דָּמַם – dmm oznacza umilknąć, uspokoić się, onieść, milczeć, upokorzyć się¹⁶⁶, zatem stanowi paralełę do poprzedniego zaprzeczonego czasownika; obydwa wyrażają uspokojenie, wyciszenie, pozostawienie tego, co wprowadza niepokój. Często gorączkowe, niespokojne działania, zamiast przynieść oczekiwane efekty, wprowadzają dalszy nieporządek. Dlatego bardzo ważny jest najpierw wewnętrzny pokój, rezygnacja z nieuporządkowanych wysiłków, oparcie swej ufności w Boga, by potem podejmować skuteczne działania. Osobista modlitwa wyrażająca wewnętrzny pokój, który jest podstawą właściwego odniesienia do Boga i ludzi, kończy się wezwaniem do całego ludu, by w Bogu zawsze pokładał swoją nadzieję:

Izraelu, pokładaj w Panu nadzieję teraz i aż na wieki (w. 3)¹⁶⁷.

O wartości znalezienia pokoju mówi oblubienica w Pieśni nad pieśniami:

Murem stałam się ja,
 a piersi me są basztami,
 odkąd stałam się w oczach jego
 jako ta, która znalazła pokój (Pnp 8, 10)¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Por. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 87, 357.

¹⁶⁷ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 525–537; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, III, dz. cyt., s. 647–661; M. Dahood, *Psalms III, 101–150...*, dz. cyt., s. 238n.

¹⁶⁸ Por. M. H. Pope, *Song of Songs...*, dz. cyt., s. 683–686.

Cenne pouczenia o pokoju podają mędrcy Kohelet i Syracydes:

[Jest] czas miłowania i czas nienawiści,
czas wojny i czas pokoju (Koh 3, 8).

Lepsza jest jedna garść wypoczynku (נָחָא – nāḥa; starsze wersje BT: „pokoju”) niż dwie garście bogactw i pogoń za wiatrem (Koh 4, 6)¹⁶⁹.

Koroną mądrości – bojaźń Pańska,
która sprawia, że kwitnie pokój i czerstwe zdrowie (Syr 1, 18)¹⁷⁰.

Żyjących z tobą w pokoju niech będzie bardzo wielu,
ale doradców – jeden na tysiąc (Syr 6, 6)¹⁷¹.

Dzielna żona radować będzie męża,
który osiągnie pełnię lat w pokoju (Syr 26, 2)¹⁷².

Dzieci, zachowujcie w pokoju karność (Syr 41, 14)¹⁷³.

Mężowi bogaci, wyposażeni w potęgę,
zażywali pokoju w swych domach (Syr 44, 6)¹⁷⁴.

¹⁶⁹ Por. M. Filipak, *Księga Koheleta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, ekskursy*, Poznań–Warszawa 1980, s. 119, 128n (PŚST, VIII, 2); A. Bonora, *Księga Koheleta*, tłum. J. Dembska, Kraków 1997, s. 64–66, 83n (Rozumieć Stary Testament. Komentarz Duchowy); C. L. Seow, *Ecclesiastes. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1997, s. 162, 170–172, 179n, 188 (AB, 18C); G. Ravasi, *Kohelet. Najbardziej oryginalna i „skandaliczna” księga Starego Testamentu*, tłum. J. Skrzypnik, Kraków 2003, s. 125n, 154 (Zgłębiając Biblię); נָחָא – nāḥa oznacza spuszczenie (ramienia) = cios, zwolnienie naprężenia, spokój, pojednanie; por. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 227.

¹⁷⁰ Por. P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 145; O. Schilling, *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 9n.

¹⁷¹ Por. P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 187n; O. Schilling, *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 39.

¹⁷² Por. P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 349; O. Schilling, *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 116–119.

¹⁷³ Por. P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 478, 480n.

¹⁷⁴ Por. P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 500n.

Syracydes w końcu swej Księgi zamieszcza modlitwę Mędrca o pokój:

Niech da nam radość serca,
niech nastanie za dni naszych pokój
w Izraelu – po wieczne czasy (Syr 50, 23)¹⁷⁵.

Przytoczone wersety pokazują pokój jako upragniony stan zapewniający bezpieczne życie, którego się życzy bliskim osobom, pragnie dla nich lub którego brak się odczuwa. Teraz zwrócimy uwagę na teksty pokazujące zagrożenia dla pokoju.

5. Zagrożenia dla pokoju

Zagrożeniem dla pokoju jako Bożego daru udzielanego godnym osobom i narodom jest grzeszne życie. Często prorocy wyrzucają Izraelowi jego występki jako przyczynę nieszczęść – sprawiedliwej kary Bożej. Izajasz mówi do swych rodaków:

O gdybyś zważał na me przykazania,
stałby się pokój twój jak rzeka,
a sprawiedliwość twoja jak morskie fale (Iz 48, 18)¹⁷⁶.

Przekazuje ogólną zasadę Bożego postępowania:

„Nie ma pokoju dla bezbożnych” – mówi Pan (Iz 48, 22).

Brak pokoju jest następstwem zarówno zewnętrznych zagrożeń, jak wewnętrznego rozbicia i konsekwencją złego postępowania ludzi¹⁷⁷.

Prorok Baruch ukazuje sytuację zniewolonego Izraela i uczy, jak postępować, by osiągnąć pokój:

¹⁷⁵ Por. P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 5505, 554; O. Schilling, *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 209.

¹⁷⁶ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 176; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 178; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 98n.

¹⁷⁷ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 178; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 179; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 99n.

Gdybyś chodził po drodze Bożej,
mieszkałbyś w pokoju na wieki.
Naucz się, gdzie jest mądrość,
gdzie jest siła i rozum,
a poznasz równocześnie,
gdzie jest długie i szczęśliwe życie,
gdzie jest światłość dla oczu i pokój (Ba 3, 13n)¹⁷⁸.

Podaje słowa uosobionej Jerozolimy (w. 8n):

Zdjęłam szatę pokoju,
a przyoblekłam się w wór do mojej modlitwy błagalnej
i za dni moich wołać będę do Przedwiecznego (Ba 4, 20).

Jest to wyraz uznania winy, której następstwem było zburzenie Jerozolimy, podjęcie pokuty i przebłagalnej modlitwy¹⁷⁹.

Prorocy pokazują, że niewola jest następstwem lekceważenia przy-
mierza z Bogiem:

Nie znają drogi pokoju,
prawości nie ma w ich postępowaniu.
Uczynili krętymi swoje własne ścieżki,
kto nimi chodzi, nie zazna spokoju (Iz 59, 8 – wypowiedź w Psalmie pokutnym zaty-
tułowanym w BT: *Grzechy Izraela opóźniają zbawienie*)¹⁸⁰.

Jeremiasz woła:

Usłyszeliśmy krzyk bolesny
trwogi, a nie pokoju (Jr 30, 5).

¹⁷⁸ Por. L. Stachowiak, *Lamentacje. Księga Barucha...*, dz. cyt., s. 128; C. A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions...*, dz. cyt., s. 298.

¹⁷⁹ Por. L. Stachowiak, *Lamentacje. Księga Barucha...*, dz. cyt., s. 133n; C. A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions...*, dz. cyt., s. 309n.

¹⁸⁰ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 269n; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 283; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 172.

Jest to zapowiedź najpierw wrogiego najazdu, następstwa niewierności, ciągłego lekceważenia wezwań do nawrócenia, a potem wyzwolenia (30, 18 – 31, 1)¹⁸¹.

Prorok Micheasz potępia możnych wyzyskujących słabszych, miłujących pokój:

Wczoraj lud powstał przeciw swemu wrogowi,
a wy wydzieracie spod tuniki odzienie
tym, którzy wracają z wojny, kroczą całkiem bezpieczni.

BT²: Lecz wy jesteście wrogami mego ludu,
powstajecie przeciw miłującym pokój;
wrywacie płaszcz spokojnym przechodniom,
którzy czują odrazę do walki (Mi 2, 8)¹⁸².

Jako zagrożenie pokoju między indywidualnymi ludźmi, zgody i przyjaźni księgi mądrościowe ukazują „trzeci język”:

W sercu knujących zło jest podstęp,
a radość u doradzających pokój (Prz 12, 20)¹⁸³.

Bo nie mówią tego, co służy pokojowi,
a dla spokojnych w kraju
obmyślają zdradliwe plany (Ps 35, 20)¹⁸⁴.

¹⁸¹ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 332; J. Bright, *Jeremiah...*, dz. cyt., s. 278, 285; W. L. Holladay, *Jeremiah 2...*, dz. cyt., s. 171n.

¹⁸² Por. P. Szeffler, *Księga Micheasza. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, I, Poznań 1968, s. 343–415, zwłaszcza 383 (PŚST, XII, 1); R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 27; D. R. Hillers, *Micah. A Commentary on the Book of the Prophet Micah*, Philadelphia 1984, s. 36n (Hermeneia).

¹⁸³ Por. S. Potocki, *Księga Przysłów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2008, s. 122 (PŚST, VIII, 1); R. B. Y. Scott, *Proverbs, Ecclesiastes. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City–New York 1965, s. 91 (AB, 18); H. Ringgren, *Sprüche*, w: H. Ringgren, W. Zimmerli, *Sprüche, Prediger*, Göttingen 1980³, s. 1–120, zwłaszcza 54 (ATD, 16/1); W. McKane, *Proverbs. A New Approach*, London 1980, s. 447 (The Old Testament Library).

¹⁸⁴ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, I, dz. cyt., s. 645n; M. Dahood, *Psalms I, 1–50...*, dz. cyt., s. 215; S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 219.

Zbyt długo mieszkała moja dusza
z tymi, co nienawidzą pokoju.
Gdy ja mówię o pokoju,
tamci prą do wojny (Ps 120, 6n)¹⁸⁵.

Prorok Izajasz głosi zapowiedź nieszczęścia, zagrożenia, ale i Bożej obrony:

Oto wysłani na zwiady wołają z zewnątrz,
płaczą gorzko wysłannicy pokoju (Iz 33, 7)¹⁸⁶.

Choć niewinnie ginie człowiek sprawiedliwy, a nikt na to nie reaguje, ostatecznie otrzyma on od Boga wieczną nagrodę – będzie zażywał pokoju. Natomiast nagroda wieczna albo pomyślność jest poza zasięgiem jego prześladowców:

Sprawiedliwy ginie,
a nikt się tym nie przejmuje.
Bogobojni ludzie znikają,
a na to nikt nie zwraca uwagi.
Tak to się gubi sprawiedliwego,
a on odchodzi, by zażywać pokoju.
Spoczywa na swym łożu ten,
kto postępował uczciwie (Iz 57, 1n)¹⁸⁷.

Podobnie o wiecznym losie prześladowanych sprawiedliwych uczy Księga Mądrości:

Zdało się oczom głupich, że pomarli,
zgon ich poczytano za nieszczęście

¹⁸⁵ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 516; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, III, dz. cyt., s. 516n; M. Dahood, *Psalms III, 101–150...*, dz. cyt., s. 198.

¹⁸⁶ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 449n; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 13–39*, dz. cyt., s. 655; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 423.

¹⁸⁷ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 252n; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 257; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 154n.

i odejście od nas za unicestwienie,
a oni trwają w pokoju (Mdr 3, 2n)¹⁸⁸.

Syracydes wymownie ukazuje nierówności społeczne:

Jakiż pokój między hieną a psem
i jakiż pokój między bogatym a ubogim? (Syr 13, 18)¹⁸⁹.

Szczególnie zdradzieckim działaniem było przelanie krwi w czasie pokoju. Mówiąc o szczęśliwym końcu życia w podeszłym wieku, przytoczyliśmy słowa Dawida skierowane do Salomona, w których przypomina zdradzieckie czyny Joaba i poleca, by nie pozwolił mu na spokojną śmierć w sędziwym wieku:

Poza tym ty wiesz, co uczynił mi Joab, syn Serui: co uczynił dwom dowódcom wojska izraelskiego – Abnerowi, synowi Nera, i Amasie, synowi Jetera, kiedy ich zabił i przelał krew w czasie pokoju, jak na wojnie, i zboczył tą krwią wojny swój pas na biodrach i sandały na nogach. Uczynisz więc według twojej roztropności i nie dozwolisz, aby w sędziwym wieku spokojnie przeszedł do Szeolu (1 Krl 2, 5n)¹⁹⁰.

O wspomnianych wydarzeniach mówią 2 Sm 3, 27; 20, 10. Dawid wtedy nie ukarał wodza, swego siostrzeńca, teraz chce, by niezalatwione sprawy nie ciążyły na jego rodzinie, by przeprowadzić postępowanie zmierzające do zapewnienia pokoju. Gdy Joab podstępnie zabił Abnera, Dawid powiedział:

¹⁸⁸ Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości...*, dz. cyt., s. 115n; B. Poniży, *Księga Mądrości...*, dz. cyt., s. 178–180; D. Winston, *The Wisdom of Solomon...*, dz. cyt., s. 116n; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. I, dz. cyt., s. 16. Podobną myśl wyraża Mdr 4, 7:

„A sprawiedliwy, choćby umarł przedwcześnie,
znajdzie odpoczynek (ἐν ἀναπαύσει ἔσται)”.

¹⁸⁹ Por. P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 254; O. Schilling, *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 68n. Podobnie zwraca uwagę na ten problem prorok Amos, por. np. Am 2, 6–8; 4, 1–3; 5, 10–13; 6, 1–7; 8, 4–9.

¹⁹⁰ Por. J. B. Łach, *Księgi 1–2 Królów*, dz. cyt., s. 149; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. 1. Könige 1 – 16*, s. 20.

Ani ja, ani moje królestwo nie ponosi winy przed Panem za krew Abnera, syna Nera. Niech [odpowiedzialność] za nią spadnie na głowę Joaba i na cały jego ród. Oby nigdy nie ustały w domu Joba wycieki, trąd, podpieranie się laską, śmierć od miecza, głód chleba! [...] Czy wy nie wiecie, że zginął dzisiaj wódz, i to znaczny w Izraelu? Tymczasem ja czuję się jeszcze słaby, mimo że zostałem namaszczonej na króla. Ci zaś mężowie, synowie Serui, są dla mnie zbyt potężni. Niechże Pan odpłaci złoczyńcom według ich niegodziwości (2 Sm 3, 28n. 38n. Sprawił Abnerowi godny pogrzeb i okazywał żalobę po jego śmierci – ww. 31–36).

O pokoju, który byłby niewolą w następstwie poddania się wrogowi, mówi Księga Judyty:

Wysłano do niego posłów, którzy przemówili do niego pokojowo (Jdt 3, 1 – o posłach z miast nadmorskich w Palestynie do Holofernesa)¹⁹¹.

Do Holofernesa powiedzieli przywódcy podlegających mu oddziałów:

Tak srogo odpłacisz im za to, że zbuntowali się i nie wyszli na twoje spotkanie w pokoju (Jdt 7, 15)¹⁹².

Ludzie z Betulii, przerażeni głodem podczas oblężenia, mówią do starszyzny miasta:

Niech Bóg rozsądzi między wami a nami, bo wyrządziliście nam wielką krzywdę, nie układając się o pokój z Asyryjczykami (Jdt 7, 24)¹⁹³.

Przytoczone teksty pokazują różne zagrożenia przeciw pokojowi: złe życie prowadzące do Bożej kary, wyzysk, lekceważenie biednych, podstępne mordowanie przeciwników, złe mowy sięjące niezgodę, poddanie się wrogowi, kiedy pokój oznacza niewolę. W dalszych rozważaniach zastanowimy się nad tekstami przestrzegającymi przed fałszywym pokojem.

¹⁹¹ Por. S. Baksik, *Księga Judyty...*, dz. cyt., s. 86; C. A. Moore, *Judith...*, dz. cyt., s. 141n.

¹⁹² Por. S. Baksik, *Księga Judyty...*, dz. cyt., s. 109n; C. A. Moore, *Judith...*, dz. cyt., s. 175.

¹⁹³ Por. S. Baksik, *Księga Judyty...*, dz. cyt., s. 112; C. A. Moore, *Judith...*, dz. cyt., s. 175.

6. Przestrogi przed fałszywym pokojem

Fałszywe zachowanie nieprzyjaciół udających pokój wielokrotnie przedstawione jest w Księgach Machabejskich. Król Syrii Antioch Epifanes, miał zamiar narzucić Izraelitom greckie obyczaje:

Po dwóch latach król posłał do miast judzkich głównego poborcę podatków. Przybył on do Jeruzalem z wielkim wojskiem. W zdradliwy sposób zapewnił ich o pokoju, a oni mu uwierzyli. Wtedy nagle napadł na miasto, zadał im wielką klęskę, spomiędzy Izraelitów wytracił wielu ludzi (1 Mch 1, 29n)¹⁹⁴.

Dowódca syryjskich wojsk Bakchides:

Wyruszywszy, przybyli wraz z licznym wojskiem do ziemi judzkiej. Stamtąd wysłał poselstwo do Judy i jego braci, podstępnie używając słów pokojowych (1 Mch 7, 10)¹⁹⁵.

Po niepowodzeniu jego misji inny wódz:

Nikanor zaś z licznym wojskiem przybył do Jerozolimy, a do Judy i jego braci wysłał poselstwo, podstępnie mówiąc do nich pokojowymi słowami (1 Mch 7, 27)¹⁹⁶.

Pokoju z walczącymi o swe prawa Izraelitami szukano, gdy pojawiły się zagrożenia, jak przybycie innego pretendenta do tronu Syrii:

Ponadto Demetriusz posłał do Jonatana list ze słowami pokoju, jak gdyby chciał go nim uczcić (1 Mch 10, 3)¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Por. J. Nawrot, *Pierwsza Księga Machabejska. Rozdziały 1, 1 – 6, 16*, dz. cyt., s. 348–355; J. Nawrot, *Kryzys religijny w Judei za Antiocha IV Epifanesa. Teologia historii w 2 Mch 1, 1 – 2, 26*, Poznań 2012, s. 143–158 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny, Studia i Materiały, 151); F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 53n; J. A. Goldstein, *I Maccabees*, dz. cyt., s. 212n.

¹⁹⁵ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 124n; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 331.

¹⁹⁶ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 127n; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 338.

¹⁹⁷ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 151n; J. A. Goldstein, *I Maccabees...*, dz. cyt., s. 399, 551.

Zdradziecko postępował także dowódca Apoloniusz:

Przybył on do Jerozolimy i udawał takiego, który przynosi pokój. Począł aż do świętego dnia szabatu, kiedy to korzystając z tego, że Żydzi nic nie robią, rozkazał swym żołnierzom chwycić za broń. Wszystkich tych, którzy przyszli na to widowisko, kazał wymordować, a potem wpadł z bronią do miasta i wielu położył trupem (2 Mch 5, 25n).

Wykorzystał żydowski odpoczynek w dzień szabatu, by najpierw wymordować oglądających prawdopodobnie defiladę wojskową, a potem dokonać pogromu Jerozolimy¹⁹⁸.

Często fałszywi prorocy głosili złudny pokój. Zwalczał ich np. Jeremiasz, który mówił, że nie ma pokoju, skoro lud nie dochowuje wierności Bogu i zawartemu z Nim Przymierzu:

I powiedzą: Ach, Panie, Boże,
naprawdę zwiodłeś zupełnie ten lud i Jerozolimę,
gdy mówiłeś: Będziecie mieli pokój.
A tymczasem mamy miecz na gardle (Jr 4, 10)¹⁹⁹.

Usiłują zaradzić katastrofie mojego narodu,
mówiąc beztrasko: Pokój, pokój,
a tymczasem nie ma pokoju.
Okryci są hańbą, gdyż postępowali obrzydliwie.
Co więcej, zupełnie się nie wstydzą,
gdyż upadną wśród tych, co mają upaść,
runą, gdy ich nawiedzę – wyrocznia Pana (Jr 6, 14n)²⁰⁰.

¹⁹⁸ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 299; J. A. Goldstein, *II Macabees...*, dz. cyt., s. 265n.

¹⁹⁹ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 132; J. Bright, *Jeremiah...*, dz. cyt., s. 32, 34; W. L. Holladay, *Jeremiah I. A Commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 1 – 25*, Philadelphia 1986, s. 155n (Hermeneia).

²⁰⁰ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 152n; J. Bright, *Jeremiah...*, dz. cyt., s. 50; W. L. Holladay, *Jeremiah I*, dz. cyt., s. 216n; M. Karczewski, *Pokój jako dar Boga i zadanie człowieka – refleksja teologiczno-biblijna*, w: *Pacem in terris. Materiały z sympozjum teologiczno-pastoralnego, Stoczek Warmiński 31 maja 2003*, red. J. Kumala, Licheń 2003, s. 9–25, zwłaszcza 15.

Powierzchniwnie opatrują rany Córy mojego narodu,
mówiąc: Pokój, pokój, a tymczasem nie ma pokoju (Jr 8, 11).

Oczekujemy pokoju – ale nie ma nic dobrego;
czasu uleczenia – ale oto przerażenie! (Jr 8, 15)²⁰¹.

Ich język jest śmiertelnością strzałą,
słowa z ich ust są oszustwem.
Jeden do drugiego mówi: Pokój,
a w sercu przygotowuje mu podstęp (Jr 9, 7)²⁰².

Podobnie przeciw fałszywym prorokom występował prorok Ezechiel. Charakteryzował ich działania i zapowiadał Bożą karę:

„Oto wprowadzali mój lud w błąd, mówiąc: «Pokój», podczas gdy pokoju nie było. A kiedy on budował mur, tamci pokrywali go tynkiem. [...] Wywrę gniew mój na murze i na tych, którzy go tynkiem obrzucili, i powiem wam: Gdzie jest mur i ci, którzy go tynkowali – prorocy Izraela, wieszczący o Jerozolimie, którzy mieli o niej widzenia pokoju, ale w niej nie było pokoju?” – wyrocznia Pana Boga (Ez 13, 10. 15n)²⁰³.

„Tynkowanie” oznacza fałszywy optymizm złudnych prorocत्व również w kolejnej wypowiedzi Ezechiela:

²⁰¹ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza*..., dz. cyt., s. 174–176; J. Bright, *Jeremiah*..., dz. cyt., s. 65; W. L. Holladay, *Jeremiah 1*, dz. cyt., s. 216n, 283, 292.

²⁰² Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza*..., dz. cyt., s. 178–180; J. Bright, *Jeremiah*..., dz. cyt., s. 72n; W. L. Holladay, *Jeremiah 1*, dz. cyt., s. 302. Wcześniej podobny zarzut był skierowany do fałszywych proroków głoszących pokój od zewnętrznych najeźdźców – teraz do wszystkich, którzy postępują fałszywie wobec innych.

²⁰³ Por. J. Homerski, U. Szwarz, *Księga Ezechiela*, dz. cyt., s. 121n; W. Zimmerli, *Ezekiel 1. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 1 – 24*, trans. R. E. Clements, Philadelphia 1979, s. 295n (Hermeneia); M. Greenberg, *Ezekiel 1 – 20. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City–New York 1983, s. 237–239 (AB, 22).

Prorocy natomiast pokrywają ich [winy] tynkiem, głosząc zwodnicze zapowiedzi i rozpowiadając im fałszywe wieszczby. Mówią oni: Tak mówi Pan Bóg, podczas gdy Pan nie mówi (Ez 22, 28)²⁰⁴.

Dworskich fałszywych proroków piętnował także prorok Micheasz:

Tak mówi Pan przeciw prorokom,
którzy zwodzą lud,
którzy, gdy mają usta pełne,
wówczas głoszą pokój,
a jeśli ktoś niczego w usta im nie włoży,
ogłaszają świętą wojnę przeciw niemu (Mi 3, 5)²⁰⁵.

Przykład takiej postawy dworskich wieszczków pokazał wcześniej przytoczony tekst z czasów walki Achaba z królem Aramu (1 Krl 22, 17. 27n; por. 2 Krn 18, 16. 26n).

Ogólnie postawę błędnowierców i bałwochwalców charakteryzuje Księga Mądrości:

I nie dość, że błędzą co do poznania Boga,
ale ponadto, żyjąc w wielkim zamęciu niewiedzy,
to tak wielkie zło nazywają pokojem (Mdr 14, 22)²⁰⁶.

Zamieszczone wyżej wersety przestrzegają przed fałszywym pokojem jako zachowaniem wrogów udających przyjacielskie zamiary, którzy chcą wykorzystać nieuwagę i podporządkować sobie tych, którzy im zaufają; przed wypowiedziami fałszywych proroków lekceważących zagrożenia, by przypodobać się swym zleceńodawcom, na ogół sprawującym

²⁰⁴ Por. J. Homerski, U. Szwarz, *Księga Ezechiela*, dz. cyt., s. 178; W. Zimmerli, *Ezekiel I*, dz. cyt., s. 466, 469; M. Greenberg, *Ezekiel 21 – 37*, dz. cyt., s. 463.

²⁰⁵ Por. P. Szeffler, *Księga Micheasza...*, dz. cyt., s. 388; R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 33; D. R. Hillers, *Micah*, dz. cyt., s. 45n.

²⁰⁶ Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości...*, dz. cyt., s. 212n; B. Poniży, *Księga Mądrości...*, dz. cyt., s. 399; D. Winston, *The Wisdom of Solomon...*, dz. cyt., s. 279; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. I, dz. cyt., s. 17n; t. II, tłum. S. Kobiałka, Kraków 2002, s. 44–46 (Myśl Teologiczna, 38). W Nowym Testamencie problem odpowiedzialności za poznanie Boga na podstawie Jego dzieł podjął św. Paweł w Rz 1, 18–23.

władzę; oraz przed trwaniem w błędzie bez podejmowania wysiłków, by właściwie rozwiązać wątpliwości. W ostatniej części rozważań zajmujemy się misją Mesjasza jako Księcia Pokoju.

7. Zapowiadany Mesjasz Księciem Pokoju

Mesjasz – zapowiadany i oczekiwany Wybawiciel Izraela, jest nazywany przez proroków Księciem Pokoju. Tak zapowiada Go Izajasz:

Albowiem Dziecię się nam narodziło,
Syn został nam dany,
na Jego barkach spoczęła władza.
Nazwano Go imieniem:
Przedziwny Doradca, Bóg Mocny,
Odwieczny Ojciec, **Książę Pokoju** (סַר שָׁלוֹם – *śar šālôm*).
Wielkie będzie Jego panowanie
w pokoju bez granic
na tronie Dawida
i nad jego królestwem,
które On utwierdzi i umocni
prawem i sprawiedliwością,
odtąd i na zawsze.
Zazdrosna miłość Pana Zastępów tego dokona (Iz 9, 5n)²⁰⁷.

On będzie kształtował w pokoju nie tylko zewnętrzne okoliczności, ale i charaktery ludzi, do których przyjdzie:

Otwórzcie bramy!
Niech wejdzie naród sprawiedliwy,

²⁰⁷ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 226–232; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 1–12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2010], s. 515–527 (NKB.ST, XXII,1); J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 134–137; J. Paściak, *Izajasz wieszczem Chrystusa*, Katowice 1987, s. 49–63 (AL, 12); E. Lipiński, „*Le-Roi-de-l'équité*” at „*Prince-da-la-paix*”. *Le souverain garrant de la justice et de la paix*, „Polish Journal of Biblical Research” vol. 8 (2009) nr 2 (16), s. 145–157; J. Kręcidło, *Orędzie pojednania*, dz. cyt., s. 945.

dochowujący wierności;
jego charakter stateczny
Ty kształtujesz w pokoju,
w pokoju, bo Tobie zaufał.
Złóżcie nadzieję w Panu na zawsze,
bo Pan jest wiekuiłą skałą (Iz 26, 2–4).

Tekst zwrócony jest w pierwszym rzędzie do Boga, który może działać przez swego Mesjasza²⁰⁸. Podobnie uczy prorok we wcześniejszym tekście:

On będzie rozjemcą pomiędzy ludami
i sędzią dla licznych narodów.
Wtedy swe miecze przekują na lemiesz,
a swoje włócznie na sierpy.
Naród przeciw narodowi nie podniesie miecza,
nie będą się więcej zaprawiać do wojny (Iz 2, 4)²⁰⁹.

Mesjański pokój ukazuje także prorok w wymownym obrazie pokazującym zgodę normalnie wrogich sobie zwierząt:

Wtedy wilk zamieszka wraz z barankiem,
pantera z kozłkiem razem leżeć będą,
cielę i lew paść się będą pospołu
i mały chłopiec będzie je poganiał.
Krowa i niedźwiedzica przestawać będą ze sobą przyjaźnie,
młode ich razem będą legały.
Lew też jak wół będzie jadał słomę,
niemowlę igrać będzie na gnieździe kobry,
dziecko włoży rękę do kryjóWKI żmii.
Zła czynić nie będą ani działać na zgubę

²⁰⁸ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 376–378; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 13–39...*, dz. cyt., s. 395, 402n; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 340.

²⁰⁹ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 131–133; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 1–12...*, dz. cyt., s. 211n; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 50n; A. Tronina, *Jahwe – wojownik czy Bóg pokoju?*, dz. cyt., s. 199.

po całej mej świętej górze,
bo kraj się napełni znajomością Pana,
na kształt wód, które przepelniają morze (Iz 11, 6–9).

Mesjański ład przyniesie usunięcie napięć nawet w sferze natury. Zwierzęta zachowujące się jak w ogrodzie Eden mogą oznaczać zwykle wrogich sobie ludzi i narody, które teraz będą żyły w pokoju i przyjaźni²¹⁰.

Obraz powtórzony jest częściowo na końcu księgi:

Wilk i baranek paść się będą razem;
lew też jak wół będzie jadł słomę,
a wąż będzie miał proch ziemi jako pokarm.
Zła czynić nie będą ani działać na zgubę
na całej świętej mej górze – mówi Pan (Iz 65, 25)²¹¹.

Takie same słowa jak Izajasz o przekuciu mieczy na lemiesz (2, 4) przekazuje Micheasz, dodając obraz pomyślności indywidualnych Izraelitów:

On będzie rozjemcą między licznymi ludami
i wyda wyroki na narody potężne, dalekie;
wtedy swe miecze przekują na lemiesz,
a swoje włócznie na sierpy.
Naród przeciw narodowi nie podniesie miecza,
nie będą się więcej zaprawiać do wojny,
lecz każdy będzie siadywał pod swą winoroślą
i pod swoim figowcem;

²¹⁰ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 262–264; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 1–12...*, dz. cyt., s. 619–622; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 173, 175; A. P. Kluszczyński, *Motywy pokoju między zwierzętami w Księdze Izajasza 11, 6–8 i 65, 25*, „Rocznik Teologiczny” 50 (2008), z. 1–2, s. 9–20, zwł. 9–17; R. Cantalamessa, *Pieśń Ducha Świętego. Rozważania na temat „Veni Creator”*, tłum. M. Przeczewski, Warszawa 2002, s. 372; G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, tłum. B. Widła, Warszawa 1986, s. 492.

²¹¹ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 314; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 355; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 200n; A. P. Kluszczyński, *Motywy pokoju między zwierzętami w Księdze Izajasza 11, 6–8 i 65, 25*, dz. cyt., s. 17–19.

i nikt nie będzie [ich] niepokoił,
bo usta Pana Zastępów przemówiły (Mi 4, 3n)²¹².

Prorok Joel przekazuje odwrotny nakaz w obliczu Bożego sądu i poprzedzającej go walki:

Przekujcie lemiesz wasze na miecze,
a sierpy wasze na oszczepy (Jl 4, 10).

Zapewne w różnych sytuacjach trzeba podejmować różne decyzje. Czasem trzeba walczyć o dobrą sprawę (por. Mt 10, 34; Łk 12, 51; 22, 35–38). Werset może też mieć sens ironiczny, ponieważ Boży sąd zastąpi rozprawę wojenną z użyciem broni²¹³.

Prorok Aggeusz zapowiada przyszłą pomyślność – chwałę Boga i Jego ludu, której podstawą będzie Boży pokój:

Przyszła chwała tego domu będzie większa od dawnej, mówi Pan Zastępów; na tym miejscu Ja udzielię pokoju – wyrocznia Pana Zastępów (Ag 2, 9)²¹⁴.

Zwycięski mesjański Król będzie postępował inaczej niż ziemscy władcy. Będzie odznaczał się pokorą. Wjedzie do Świętego Miasta nie jak ziemscy triumfatorzy zasiadający na wspaniałych rumakach:

Raduj się wielce, Córo Syjonu,
wołaj radośnie, Córo Jeruzalem!
Oto Król twój idzie do ciebie,
sprawiedliwy i zwycięski,

²¹² Por. P. Szeffler, *Księga Micheasza...*, dz. cyt., s. 392n; R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 37n; D. R. Hillers, *Micah*, dz. cyt., s. 49–53.

²¹³ Por. J. Drozd, *Księga Joela. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, I, Poznań 1968; s. 119–157, zwł. 154n (PŚST, XII,1); H. W. Wolff, *Joel and Amos, A Commentary on the Books of the Prophets Joel and Amos*, trans. W. Janzen, S. D. McBride, Jr., C. A. Muenchow–Philadelphia 1977, s. 80 (Hermeneia); J. L. Crenshaw, *Joel. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1995, s. 188n (AB, 24C).

²¹⁴ Por. M. Peter, *Księga Aggeusza...*, dz. cyt., s. 228; R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 158; C. J. Meyers, E. M. Meyers, *Haggai, Zechariah 1–8...*, dz. cyt., s. 54n.

Pokorny – jedzie na osiołku,
na oślątku, źrebięciu oślicy.
On usunie rydwany z Efraima,
a konie z Jeruzalem;
łuk wojenny zostanie złamany.
Jego władztwo sięgać będzie od morza do morza,
od brzegów rzeki aż po krańce ziemi (Za 9, 9n)²¹⁵.

Mesjański Psalm zapowiada:

Za dni jego rozkwitnie sprawiedliwość
i wielki pokój, dopóki księżyc nie zgaśnie (Ps 72, 7).

Może on odnosić się najpierw do Salomona, ale ostatecznie do Mesjasza²¹⁶.

W związku z planami budowy świątyni Bóg skierował do Dawida słowa:

Oto urodzi ci się syn, będzie on mężem pokoju, bo udzielę mu pokoju ze wszystkimi wrogami jego dokoła: będzie miał bowiem na imię Salomon i za dni jego dam Izraelowi pokój i odpoczynek. On to zbuduje dom dla imienia mego, on też będzie dla Mnie synem, a Ja będę dla niego ojcem i tron jego królowania nad Izraelem utwierdę na wieki (1 Krn 22, 9n).

Przepowiednia tylko częściowo została spełniona przez Salomona, który co prawda wybudował wspaniałą świątynię, ale pod koniec panowania nie wytrwał w wierności Bogu – ostatecznym jej spełnieniem jest Mesjasz²¹⁷.

²¹⁵ Por. J. Homerski, *Księga Zachariasza*, dz. cyt., s. 376–381; C. J. Meyers, E. M. Meyers, *Zechariah 9–14. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993, s. 120–138 (AB, 25C); R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 231.

²¹⁶ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 329n; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, II, dz. cyt., s. 480; M. Dahood, *Psalms II, 51–100...*, dz. cyt., s. 181.

²¹⁷ Por. A. Tronina, *Pierwsza Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 370n; H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik...*, dz. cyt., s. 127n; J. M. Myers, *I Chronicles...*, dz. cyt., s. 154; J. Homerski, *Idea pokoju w Starym Testamencie*, dz. cyt., s. 15.

Prorok Jeremiasz zapowiada:

Oto nadchodzą dni – wyrocznia Pana – kiedy wypełnię pomyślnie zapowiedź, jaką obwieściłem domowi izraelskiemu i domowi judzkiemu. W owych dniach i w owym czasie wzbudzę Dawidowi potomstwo sprawiedliwe (שֵׁמַחַ שְׁדָּאָה – šemah šēdāqā(h)); będzie wymierzać prawo i sprawiedliwość na ziemi. W owych dniach Juda dostąpi zbawienia, a Jerozolima będzie trwać bezpiecznie (לִבְטָח – lāḇeta(h))²¹⁸. To jest imię, którym ją będą nazywać: Pan naszą sprawiedliwością (Jr 33, 14–16).

Ogólne, zbiorowe określenie „potomstwo sprawiedliwe” wskazuje na Mesjasza, trzeba je rozumieć podobnie jak św. Paweł w Ga 3, 16 odniósł do Chrystusa obietnicę daną Abrahamowi: „Twojemu potomstwu (בְּיִרְעָה – l'ezar^{cā}kā) oddaję właśnie tę ziemię” (Rdz 12, 7). On przyniósł zbawienie i pokój wszystkim, którzy otwierają się na Jego łaskę²¹⁹.

Prorok Micheasz nazywa wprost Pokojem oczekiwanego Bożego wysłannika:

A Ten będzie pokojem (וְהָיָה יְהוָה שְׁלֹמֶה – w^ehāyā(h) ze(h) šālôm) (Mi 5, 4; por. Ef 2, 14).

Jest to ostatnie określenie w zapowiedzi:

A ty, Betlejem Efrata,
najmniejsze jesteś spośród plemion judzkich!
Z ciebie wyjdzie dla mnie
Ten, który będzie władał w Izraelu,
a pochodzenie Jego od początku,
od dni wieczności.
Przeto [Pan] porzuci ich aż do czasu,
kiedy porodzi mająca porodzić.
Wtedy reszta braci Jego powróci
do synów Izraela.
Tymczasem On paść będzie mocą Pańską,

²¹⁸ Forma od rdzenia בָּטַח – bṭḥ – być silnym, solidnym, ufać, czuć się pewnie, bezpiecznie. Por. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 54; E. Gerstenberger, בָּטַח bṭḥ vertrauen, THAT I, k. 300–305.

²¹⁹ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 378–380; J. Bright, *Jeremiah...*, dz. cyt., s. 296–298; W. L. Holladay, *Jeremiah 2...*, dz. cyt., s. 228–231.

w majestacie imienia Pana, Boga swego.
Osiądą wtedy, bo odtąd rozciągnie swą potęgę
aż po krańce ziemi.
A ten będzie pokojem (Mi 5, 1–4)²²⁰.

Prorok Nahum zapowiada: „Oto na górach kroki dobrego zwiastuna, co ogłasza pokój” (Na 2, 1). Jest to najpierw zapowiedź zburzenia Niniwy, które umożliwi Izraelowi spokojne bytowanie, ale równocześnie zapowiedź Dobrej Nowiny o znacznie szerszym zasięgu²²¹. Podobne do niej są słowa Izajasza:

O jak są pełne wdzięku na górach
nogi zwiastuna radosnej nowiny,
który ogłasza pokój, zwiastuje szczęście,
który obwieszcza zbawienie,
który mówi do Syjonu:
„Twój Bóg zaczął królować” (Iz 52, 7)²²².

Przytoczone teksty albo wprost nazywają Mesjasza Księciem Pokoju czy nawet Pokojem, albo ukazują Jego posłannictwo jako głoszenie i wprowadzanie pokoju. Można to uznać za ukoronowanie danych Starego Testamentu o pokoju. W części poświęconej tekstom Nowego Testamentu rozważymy Jego posłannictwo i naukę przekazaną przez Jego uczniów jako Ewangelię pokoju.

²²⁰ Por. P. Szeffler, *Księga Micheasza...*, dz. cyt., s. 397–402; R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 43–45; D. R. Hillers, *Micah*, dz. cyt., s. 64–67.

²²¹ Por. P. Szeffler, *Księga Nahuma. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, II, Poznań 1968; s. 5–76, zwłaszcza 60n (PŚST, XII, 2); R. L. Smith, *Micah – Malachi*, dz. cyt., s. 80.

²²² Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 213n; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 216n; J. L. McKenzie, *Second Isaiah...*, dz. cyt., s. 127n. Św. Paweł odnosi ten tekst do Apostołów w Rz 10, 15.

Nowy Testament

1. Pokój jako Boży dar

W Nowym Testamencie, podobnie jak w Starym, pokój jest często przedstawiany jako cecha Boga i Boży dar. Kilkakrotnie występuje określenie „Bóg pokoju”: ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης. Omówimy najpierw zawierające je teksty.

Święty Paweł pisze w przedostatnim rozdziale Listu do Rzymian, kończąc przedstawianie adresatom swych planów podróży do nich:

A Bóg pokoju (ὁ δὲ Θεὸς τῆς εἰρήνης) niech będzie z wami wszystkimi! Amen (Rz 15, 33).

Pozdrowienie nawiązuje do starotestamentowej tradycji Boga jako Boga Pokoju, jego Dawcy. Boży pokój jest podstawą bytowania chrześcijańskiego i może oznaczać pełnię dóbr Bożych udzielanych wspólnocie, jak w Starym Testamencie oznaczał sumę dóbr związanych z Bożą opieką i działaniem oczekiwanego Mesjasza. Wszystkie one pochodzą od Boga. O Jego stałą obecność ze wspólnotą uczniów Jego Syna prosi Apostoł Narodów¹.

Pierwszy List św. Pawła do Koryntian rozpoczyna się pozdrowieniem, w którym jako Dawcy łaski i pokoju występują Bóg, nasz Ojciec, i Pan Jezus Chrystus:

Łaska wam i pokój od Boga Ojca naszego i Pana Jezusa Chrystusa (χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ)!” (1 Kor 1, 3).

¹ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1978, s. 283n (PŚNT, VI.1); autor tłumaczy: „Bóg, który darzy nas pokojem”; H. Schlier, *Der Römerbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977, s. 439 (HTKNT, VI); B. Byrne, *Romans*, Collegeville, Minnesota 1996, s. 445 (SPS, 6); C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, London 1971, s. 280 (Black’s New Testament Commentaries); J. A. Fitzmyer, *Romans. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993, s. 727 (AB, 33); J. D. G. Dunn, *Romans 9–16*, Dallas, Texas 1991, s. 880 (WBC, 38B); R. Baulès, *L’Évangile puissance de Dieu. Commentaire de l’épître aux Romains*, Paris 1968, s. 306 (LD, 53).

Zwracamy uwagę przede wszystkim na Ojca jako dawcę pokoju. Wymienienie zaraz po Nim Jezusa Chrystusa jako dawcy tych samych darów świadczy o wierze w Jego bóstwo i równość z Ojcem oraz o wspólnym działaniu Ojca i Jezusa nienazwanego tu wprost Synem².

Bóg jest nazwany „naszym” (ἡμῶν) Ojcem. Można tu widzieć praktyczne zastosowanie pierwszych słów Modlitwy Pańskiej (Mt 6, 9³; por. Łk 11, 2, gdzie jest „Ojcze” bez „nasz”) oraz tego, co św. Paweł pisał jako następstwo obecności Ducha Świętego w ochrzczonych:

Nie otrzymaliście przecież ducha niewoli, by się znowu pogrążyć w bojaźni, ale otrzymaliście ducha przybrania za synów, w którym możemy wołać: „Abba, Ojcze!”

¹⁶Sam Duch wspiera swym świadectwem naszego ducha, że jesteśmy dziećmi Bożymi (Rz 8, 15n)⁴.

² Por. M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2009], s. 100–106 (NKB.NT, VII); C. K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, London 1973², s. 34n (Black's New Testament Commentaries); E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1965, s. 148n (PŚNT, VII); W. F. Orr, J. A. Walther, *I Corinthians. A New Translation, Introduction with a Study of the Life of Paul, Notes, and Commentary*, Garden City–New York 1976, s. 141–143 (AB, 32).

³ Por. J. Łach, *Określanie Boga Ojcem w Ewangelii św. Mateusza*, w: *Ty, Panie, jesteś naszym Ojcem* (Łz 64, 7). *Biblia o Bogu Ojcu*, red. F. Mickiewicz, J. Warzecha, Warszawa 1999, s. 70–80 (RSB, 5). Co prawda ten sam autor w pracy *Konstytucja Królestwa Bożego* (Mt 5–7; Łk 6, 20–49), w: *Ksiądz Rektor Jan Łach – kapłan i biblista. Księga pamiątkowa z okazji 75 rocznicy urodzin i 50 rocznicy święceń kapłańskich*, red. R. Bartnicki, Warszawa 2004, s. 69–435 pisze, że zaimek: „nasz”, który zwracamy się do Boga Ojca, „nie jest żadnym uzasadnieniem tego, że modlitwa ta ma charakter wspólnotowy, a nie indywidualny. Po prostu tak się wówczas zwracano do Boga” – s. 282, w przypisie 278 powołuje się na św. Cypriana *De oratione Dominica* SCEL 3, 371 (podobnie D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, Collegeville, Minnesota 1991, s. 95 (SPS, 1); por. H. L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, I, München 1956², s. 410–418), niemniej i w osobistej modlitwie uczeń Chrystusa zwraca się do Ojca jako członek Ludu Bożego, wspólnoty zjednoczonej wokół Jego Jednorodzonego Wcielonego Syna. Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1979, s. 146n (PŚNT, III,1); A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2005], s. 268, 270 (NKB.NT, I,1); J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 1. Teil, Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, Freiburg–Basel–Wien 1986, s. 217n (HTKNT, I, 1).

⁴ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 169–175; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 251–256; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 247–254; C. K. Barrett, *A Commentary*

Na dowód tego, że jesteście synami, Bóg zesłał do serc naszych Ducha Syna swego, który woła: „Abba, Ojczcie!” (Ga 4, 6)⁵.

O Bogu pokoju pisze także Apostoł Narodów w pouczeniach o korzystaniu z charyzmatów na zgromadzeniach, by wszystko odbywało się porządnie i spokojnie:

Prorocy niech przemawiają po dwóch albo po trzech, a inni niech to roztrząsają.³⁰ Gdy zaś komuś innemu z siedzących dane będzie objawienie, pierwszy niech zamilknie.³¹ Możecie bowiem w ten sposób prorokować wszyscy, jeden po drugim, aby wszyscy byli pouczeni i podniesieni na duchu.³² A dary duchowe proroków [niechaj] zależą od proroków.³³ Bóg bowiem nie jest Bogiem nieładu, lecz pokoju (οὐ γὰρ ἐστὶν ἀκαταστασίας ὁ θεὸς ἀλλὰ εἰρήνης) (1 Kor 14, 29–33).

Nieporządne ludzkie zachowanie, które może się ujawniać także w spontanicznej modlitwie i w dynamicznie przeżywanej religijności, przeciwstawia Bożemu pokojowi⁶.

Podobna formuła rozpoczyna Drugi List do Koryntian:

Łaska wam i pokój od Boga, Ojca naszego, i Pana Jezusa Chrystusa (χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ)! (2 Kor 1, 2)

Łaska wymieniona jest na pierwszym miejscu jako źródło wewnętrznego i zewnętrznego pokoju. Jest ona darem Boga – naszego Ojca i Jezusa Chrystusa, Pana, czyli Boga⁷.

on the Epistle to the Romans, dz. cyt., s. 163n; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 497–504; J. D. G. Dunn, *Romans 1–8*, Dallas, Texas 1991, s. 442 (WBC 38A); R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 198–210n.

⁵ Por. E. Szymanek, *List do Galatów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1978, s. 92–95 (PŚNT, VI,2); F. Mussner, *Der Galaterbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977³, s. 274–276 (HTKNT, IX); F. J. Matera, *Galatians*, Collegeville, Minnesota 1992, s. 151, 156 (SPS, 9); A. Viard, *Saint Paul Épître aux Galates*, Paris 1964, s. 90n (Sources Bibliques).

⁶ Por. C. K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 329n; M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian...*, dz. cyt., s. 452; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian...*, dz. cyt., s. 269; W. F. Orr, J. A. Walther, *I Corinthians...*, dz. cyt., s. 304, 310n.

⁷ Por. C. K. Barrett, *The Second Epistle to the Corinthians*, New York–Evanston–San Francisco–London 1973, s. 36 (Harper's New Testament Commentaries); E. Dąbrowski,

W zakończeniu Drugiego Listu do Koryntian św. Paweł podaje szereg wskazań dla adresatów rozpoczętych wezwaniem do radości i dążenia do doskonałości, a zakończonych wezwaniem do zachowywania pokoju:

Zresztą, bracia, radujcie się, dążcie do doskonałości, pokrzepiajcie się na duchu, bądźcie jednomyślni, pokój zachowujcie, a Bóg miłości i pokoju (ὁ Θεὸς τῆς ἀγάπης καὶ εἰρήνης) będzie z wami (2 Kor 13, 11).

Na ludzkie dążenie do praktykowania wzajemnej miłości i utrzymywania pokoju odpowie przez swoją obecność Bóg, który jest nazwany Bogiem miłości i pokoju. Jak w Ga 5, 22n pokój ukazuje się jako jeden z ważnych przejawów i owoców miłości⁸.

W Liście do Filipian św. Paweł pisze:

Czyńcie to, czego się nauczyliście, co przejęliście, co usłyszeliście i co zobaczyliście u mnie, a Bóg pokoju (ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης) będzie z wami (Flp 4, 9).

Kończy w ten sposób napomnienia szczegółowe i zapewnia, że jeżeli będą się starali je wypełniać, naśladowując jego przykład, będzie z nimi Bóg określony jako Bóg pokoju – jego Dawca i źródło. Pokój jest sumarycznym określeniem obejmującym wszelkie łaski prowadzące do zbawienia, które będzie trwaniem w ostatecznym pokoju⁹.

Listy do Koryntian..., dz. cyt., s. 402; K. Prümm, *Diakonia Pneumatos. Der Zweite Korintherbrief als Zugang zur apostolischen Botschaft*, I, Rom–Freiburg–Wien 1967, s. 346–360, 539n; V. P. Furnish, *II Corinthians. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City–New York 1985, s. 101, 106n (AB, 32A); J. Lambrecht, *Second Corinthians*, Collegeville, Minnesota 1999, s. 18 (SPS, 8); R. P. Martin, *2 Corinthians*, Dallas, Texas 1991, s. 4 (WBC, 40).

⁸ Por. C. K. Barrett, *The Second Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 342n; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian...*, dz. cyt., s. 481n; K. Prümm, *Diakonia Pneumatos...*, dz. cyt., s. 728n; V. P. Furnish, *II Corinthians...*, dz. cyt., s. 580, 586; J. Lambrecht, *Second Corinthians*, dz. cyt., s. 18; R. P. Martin, *2 Corinthians*, dz. cyt., s. 497–501.

⁹ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła. Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962, s. 174 (PŚNT, VIII); J. Gnilka, *Der Philipperbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1968, s. 222n (HTKNT, X,3); J. Flis, *List do Filipian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2011], s. 419–422 (NKB.NT, XI); G. F. Hawthorne, *Philippians*, Waco, Texas 1983, s. 189 (WBC, 43).

Wcześniej Apostoł pisze:

A pokój Boży (ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ), który przewyższa wszelki umysł, będzie strzegł waszych serc i myśli w Chrystusie Jezusie (Flp 4, 7).

W poprzednich wersetach zachęca do radości i pełnego zaufania Bogu, któremu trzeba z ufnością przedstawiać wszystkie swoje potrzeby, a On je wypełni (w. 5n). On będzie strzegł serc i myśli wiernych – całej ich istoty – w Chrystusie Jezusie. Widzimy łączność Ojca i Syna w trosce o wiernych, odkupionych w następstwie zbawczego dzieła Syna wysłanego przez Ojca¹⁰.

W zakończeniu Pierwszego Listu do Tesaloniczan św. Paweł pisze:

Sam zaś Bóg pokoju (ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης) niech uświęca was całych, aby nietknięty duch wasz, dusza i ciało (ὁμῶν τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα) bez zarzutu zachowały się na przyjście Pana naszego Jezusa Chrystusa (1 Tes 5, 23).

Prosi, by Bóg pokoju uświęcał wiernych – całą ich ludzką naturę oznaczoną przez ducha, duszę i ciało, czyli sferę otwartą na nadprzyrodzoność, siły żywotne oraz materialne ciało, by razem w pokoju prowadziły życie zgodne z wymaganiami wiary i angażowały się w głoszenie zmartwychwstałego Chrystusa¹¹.

Również Drugi List do Tesaloniczan kończy się życzeniem, by Bóg pokoju darzył nim wiernych zawsze i we wszelki sposób:

A sam Pan pokoju (Θεὸς τῆς εἰρήνης) niech was darzy pokojem zawsze i we wszelki sposób. Pan niech będzie z wami wszystkimi! (2 Tes 3, 16)

¹⁰ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 169–172; J. Gnilka, *Der Philipperbrief*, dz. cyt., s. 169–171; J. Flis, *List do Filipian...*, dz. cyt., s. 409–416; G. F. Hawthorne, *Philippians*, dz. cyt., s. 182–185; R. Cantalamessa, *Pieśń Ducha Świętego. Rozważania na temat „Veni Creator”*, tłum. M. Przeczewski, Warszawa 2002, s. 378.

¹¹ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1979, s. 204n (PŚNT, IX); M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2007], s. 419–431 (NKB.NT, XIII); E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, Collegeville, Minnesota 1995, s. 285–289 (SPS, 11); F. F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, Milton Keynes 1986, s. 129–131 (WBC, 45) oraz T. M. Dąbek, *Duch, dusza i ciało w 1 Tes 5, 23*, RBL 40(1987), s. 288–296.

Bóg udziela tego, co stanowi Jego własność i przymiot. Dar pokoju jest równoznaczny z Bożą obecnością razem z wiernymi, zatem pokój nie jest tylko zewnętrznym bezpieczeństwem i zgodą, potrzebną wspólnotocie, w której są ludzie wprowadzający niepokój, ale udziałem w życiu samego Boga¹².

W zakończeniu Listu do Hebrajczyków natchniony autor, uczeń św. Pawła, pisze:

Bóg zaś pokoju, który na mocy krwi przymierza wiecznego wyprowadził spośród zmarłych Wielkiego Pasterza owiec, Pana naszego Jezusa, ²¹niech was uzdolni do wszelkiego dobra, byście wypełnili Jego wolę; niech sprawi w was, co miłe jest w Jego oczach, przez Jezusa Chrystusa, któremu chwała na wieki wieków. Amen (Hbr 13, 20n).

Prosi, by Bóg pokoju, który przywrócił do życia naszego Pana Jezusa, uzdalniał adresatów do wypełniania Jego woli przez praktykowanie wszelkiego dobra. Dokona tego przez Jezusa Chrystusa, nienazwanego tu wprost Jego Synem, któremu należy się wieczna chwała. Jak w innych tekstach widzimy współdziałanie Boga – Ojca, od którego pochodzi zbawcza inicjatywa potwierdzona przez zmartwychwstanie Chrystusa, oraz Jezusa, Wielkiego Pasterza ludzkich dusz. Na Jego ofiarę wskazuje „krew przymierza”, jak w słowach ustanawiających Eucharystię (Mt 26, 28; Mk 14, 24; por. 1 Kor, 11, 25–27)¹³.

¹² Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 239; M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan...*, dz. cyt., s. 597–600; E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, dz. cyt., s. 384n, 392n; F. F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, dz. cyt., s. 212n.

¹³ Por. G. W. Buchanan, *To the Hebrews. Translation, Comments and Conclusions*, Garden City–New York 1983^{2/7}, s. 239–241 (AB, 36); S. Łach, *List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1959, s. 294–296 (PŚNT, X); F. F. Bruce, *The Epistle to Hebrews. The English Text with Introduction, Exposition and Notes*, Grand Rapids, Michigan 1978, s. 410–412 (The New International Commentary on the New Testament); P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews. Commentary on the Greek Text*, Grand Rapids, Michigan 1993, s. 727–731 (New International Greek Testament Commentary); H. W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews. A Commentary on the Epistle to the Hebrews*, Philadelphia 1989, s. 405–408 (Hermeneia) (autor stwierdza, że określenie „Bóg pokoju” jest rzadkie w źródłach żydowskich, natomiast częste w błogosławieństwach w listach Pawłowych – s. 405); R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej Krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, Kraków 2007, s. 232–237 (List do Hebrajczyków, 3).

Zwrócimy także uwagę na kilka wypowiedzi ukazujących Boga jako dawcę pokoju. Drugi List św. Jana po określeniu autora i adresatów: „Wybranej Pani i jej dzieci” (ἐκλεκτῇ κυρίᾳ καὶ τοῖς τέκνοις αὐτῆς – w. 1) zawiera pozdrowienie:

Łaska, miłosierdzie i pokój Boga Ojca i Jezusa Chrystusa Syna Ojca (χάρις ἔλεος εἰρήνη παρὰ Θεοῦ πατρὸς καὶ παρὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ πατρὸς), [niech] będą z nami w prawdzie i miłości (ἐν ἀληθείᾳ καὶ ἀγάπῃ)! (2 J 3)

Wymienia obok siebie łaskę, miłosierdzie i pokój jako cechy i dary Boga Ojca i Jego Syna Jezusa Chrystusa. Wyraźnie określa razem działające Osoby Boskie. Dary mają być przez Nich udzielone i trwać z wiernymi i w nich w prawdzie i miłości. Właściwie te dary Boga Ojca i Jego Wcielonego Syna obejmują całość postawy chrześcijańskiej prowadzącej do pełni życia i zbawienia¹⁴.

Apokalipsa św. Jana rozpoczyna się życzeniem łaski i pokoju od Boga określonego jako Wieczny i Przychodzący:

Łaska wam i pokój
od Tego, Który jest i Który był, i Który przychodzi (ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος)
i od Siedmiu Duchów, które są przed Jego tronem (Ap 1, 4).

Jest i był – wielokrotnie pokazał swe istnienie i moc – i wiecznie trwa oraz przychodzi do swego ludu, a także by dokonać sądu nad całym światem. On wszystkich chce darzyć swą łaską i pokojem, ale jeśli jakieś istoty stale odwracają się od Niego, zostaną surowo ukarane. „Który przychodzi” (ὁ ἐρχόμενος) może oznaczać, że będzie trwał i działał w przyszłości, a może też podkreślać Jego ingerencję w dzieje świata przedstawione w dalszej części księgi¹⁵. Siedem Duchów może oznaczać archaniołów

¹⁴ Por. R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, Freiburg–Basel–Wien 1965³, s. 308n (HTKNT, XIII, 3); F. Gryglewicz, *Listy katolickie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959, s. 445n (PŚNT, XI); R. E. Brown, *The Epistles of John. A New Translation with Introduction, Notes, and Commentary*, Garden City–New York 1983, s. 658–660, 788–790 (AB, 30); G. Strecker, *The Johannine Letters. A Commentary on 1, 2 and 3 John*, trans. L. M. Maloney, ed. H. Attridge, Minneapolis 1996, s. 227 (Hermeneia).

¹⁵ Por. A. Jankowski, *Jam jest Alfa i Omega (Ap 22, 13). Dopowiedzeń chrystologii biblijnej wydanie drugie, rozszerzone*, Kraków 2000, s. 156–163.

stających przed tronem Boga albo Ducha Świętego w Jego darach. Byłoby to zwrócenie uwagi na Trzecią Osobę Boską, która w Nowym Testamencie jest dawcą łaski (por. np. 1 Kor 12, 4; Hbr 10, 29)¹⁶.

W Liście do Galatów św. Paweł wymienia pokój wśród owoców (czy jako cechę owocu) Ducha Świętego: „Owocem zaś Ducha jest: miłość, radość, pokój, cierpliwość, uprzejmość, dobroć, wierność²³, łagodność, opanowanie” (Ga 5, 22n). Owoc czy owoce Ducha to cechy miłości wymienionej na pierwszym miejscu, ukazujące się zwłaszcza w postępowaniu wobec innych ludzi. Bóg obdarza pokojem teraz i w wieczności, a przejawem Jego obecności w człowieku, działania Jego Świętego Ducha jest wewnętrzny pokój i dążenie do pokoju z innymi¹⁷.

Po rozważeniu tekstów Nowego Testamentu ukazujących Boga jako Boga pokoju – jego dawcę zastanowimy się nad nauczaniem Jego Wcielonego Syna – Jezusa Chrystusa na temat pokoju.

2. Pokój Chrystusa i pokój świata – nauczanie Chrystusa o pokoju i życzenia pokoju w Jego pozdrowieniach

Jezus Chrystus podczas swojej publicznej działalności wielokrotnie mówił o pokoju. Wspominał o nim w pozdrowieniach, zgodnie ze zwyczajami swej kultury, ale także nadawał mu szczególny sens. Zaczniemy

¹⁶ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959, s. 137n (PŚNT, XII); A. Jankowski, *Jam jest Alfa i Omega (Ap 22, 13)...*, dz. cyt., s. 156–163; W. J. Harrington, *Revelation*, Collegeville, Minnesota 1993, s. 46–49 (SPS, 16); M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2012], s. 102–104 (NKB.NT, XX); J. M. Ford, *Revelation. Introduction, Translation and Commentary*, Garden City–New York 1975, s. 377–380 (AB, 38); D. Kotecki, *Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana*, Warszawa 2006, s. 213–238 (RSB, 26).

¹⁷ Por. E. Szymanek, *List do Galatów...*, dz. cyt., s. 111n; F. Mussner, *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 384–390; F. J. Matera, *Galatians*, dz. cyt., s. 202–205, 208–212; A. Viard, *Saint Paul Épitre aux Galates*, dz. cyt., s. 117n; H. Langkammer, *List do Galatów. Tłumaczenie, wstęp i komentarz*, Lublin 1999, s. 94n (Biblia Lubelska); W. Misztal, *Duchowość chrześcijańska w świetle Listów Pawłowych. Związki z Bogiem*, Kraków 2010, s. 378 (Myśl Teologiczna, 64) oraz T. M. Dąbek, *Związek miłości z Duchem Świętym w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Krakowski Zespół Biblistów, Kraków 1993, s. 46–50 (Biblia dla Wszystkich).

ten etap rozważań od przeciwstawienia Jezusowego pokoju wobec pokoju tego świata, które przekazał w Jego wypowiedzi św. Jan:

Pokój zostawiam wam, pokój mój daję wam. Nie tak jak daję świat, Ja wam daję. Niech się nie trwoży serce wasze ani się lęka (J 14, 27).

Jest to fragment obszernej kompozycji przekazanej jako mowa w Wieczerniku przed pojmaniem – ostatnia nauka Mistrza skierowana do najbliższych uczniów. Jego pokój różni się w zasadniczy sposób od pokoju tego świata, który może być równowagą egoizmów. „Świat” (κόσμος) w Ewangeliach św. Jana oraz w innych pismach Nowego Testamentu ma potrójne znaczenie:

- środowisko, w którym żyje człowiek, cała natura stworzona przez Boga (np. J 1, 9; 6, 14; 8, 12; 9, 5; 10, 36; 11, 9.27; 12, 46; 13, 1; 14, 19; 16, 21. 28; 17, 5.24; 18, 20. 37; 21, 25);

- przedmiot Bożego umiłowania, na który Bóg Ojciec wysłał swego Syna, by go zbawić – jako ofiarę przebłagalną za grzechy świata (np. J 1, 29; 3, 16; 4, 42; 6, 33. 51; 1 J 2, 2; 4, 9. 14);

- to, co sprzeciwia się Bogu (np. J 7, 7; 8, 23; 15, 18n; 16, 20. 33; 17, 9. 11. 13–16; 1 J 2, 15; 3, 1. 13; 4, 5; 5, 4. 19), o czym – może w sposób ironiczny – Jezus mówi, że jego władcą jest szatan (J 12, 31; 14, 30; 16, 11; por. też 2 Kor 4, 4, gdzie św. Paweł nazywa szatana „bogiem tego świata”)¹⁸.

W wielu tekstach „świat” może równocześnie mieć odcienie znaczeniowe odnoszące się do dwóch spośród trzech możliwości, np. J 17, 25: „Ojcie sprawiedliwy! Świat Ciebie nie poznał, lecz Ja Ciebie poznałem, i oni poznali, żeś Ty Mnie posłał”. „Światem” mogą być ludzie, którzy myślą w sposób tylko doczesny albo wyraźnie ulegają wpływom złego ducha¹⁹. W J 14, 17 świat oznacza ludzi albo obojętnych wobec Bożej sprawy, albo wprost jej wrogich.

¹⁸ Por. A. Jankowski, *Duch Święty w Nowym Testamencie*, Kraków 1998, s. 66; K. Kościelniak, *Ironiczny sens określenia „Władca tego świata” w Ewangeliach św. Jana*, „W Nurcie Franciszkańskim” 8 (1999), s. 47–57; S. B. Marrow, *Κόσμος in John*, „The Catholic Biblical Quarterly” 64 (2002) No. 1, s. 90–102; S. Mędała, *Świat*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 347–368.

¹⁹ Por. S. Grabska, *Jan III. Teologia tekstów Redaktora Kościelnego Ewangelii według św. Jana*, Kraków 2002, s. 52–54, 72, 75, 84, 87, 89–91.

Źródłem prawdziwego pokoju jest przede wszystkim sam Chrystus, Jego obecność, która powinna napępniać Jego uczniów ufnością i radością, ponieważ żadne wrogi siły reprezentowane przez świat nie zdołają im zagrozić²⁰.

Wypowiedzi Pana Jezusa przekazane w tradycji synoptycznej wydają się przeczyć pokojowi:

Nie sądzicie, że przyszedłem pokój przynieść na ziemię. Nie przyszedłem przynieść pokoju, ale miecz. ³⁵Bo przyszedłem poróżnić syna z jego ojcem, córkę z matką, synową z teściową; ³⁶i będą nieprzyjaciółmi człowieka jego domownicy. ³⁷Kto kocha ojca lub matkę bardziej niż Mnie, nie jest Mnie godzien. I kto kocha syna lub córkę bardziej niż Mnie, nie jest Mnie godzien. ³⁸Kto nie bierze swego krzyża, a idzie za Mną, nie jest Mnie godzien. ³⁹Kto chce znaleźć swe życie, straci je, a kto straci swe życie z mego powodu, znajdzie je” (Mt 10, 34–39).

Różnicę w zaangażowaniu się w sprawę Jezusa i we własne życie rodzinne wyrażają różne stopnie miłości. Potrzeba wyboru i rezygnacji z zadowolenia swych bliskich ukazana jest w kontekście niesienia krzyża

²⁰ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 3. Teil, Kommentar zu Kap. 13–21*, Freiburg–Basel–Wien 1976², s. 96n (HTKNT, IV.3); L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1975, s. 320 (PŚNT, IV); H. van den Bussche, *Jean. Commentaire de l’Évangile spirituel*, [Bruges] 1967, s. 418; R. E. Brown, *The Gospel according to John XIII–XXI, Introduction, Translation, and Notes*, Garden City–New York 1970, s. 651, 653n (AB, 29A); S. Mędala, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, [Częstochowa] 2010, s. 103n (NKB.NT, IV, 2); J. Moloney, *The Gospel of John*, Collegeville, Minnesota 1998, s. 410, 414 (SPS, 4); G. R. Beasley-Murray, *John*, Waco, Texas 1987, s. 262 (WBC, 36); B. Kl’uska, *Uczeń ikoną Chrystusa. Studium egzegetyczno-teologiczne Mowy pożegnalnej J 13, 31 – 16, 33*, Lublin 2007, s. 198n (Studia Biblica Lublinensia, III); M. I. Alves, „Pokój mój daję wam” (J 14, 27), tłum. L. Balter, *ComP* 9 (1989), nr 5, s. 20–26; F. Lage, *Pokój w kontekście ewangelicznego przesłania*, tłum. G. Ostrowski, *ComP* 9 (1989), nr 5, s. 27–37, zwłaszcza 28–31; M. Karczewski, *Pokój jako dar Boga i zadanie człowieka – refleksja teologiczno-biblijna*, w: *Pacem in terris. Materiały z sympozjum teologiczno-pastoralnego, Stoczek Warmiński 31 maja 2003*, dz. cyt., s. 9–25, zwł. 18; R. Cantalamessa, *Pieśń Ducha Świętego...*, dz. cyt., s. 376, 388; E. Szewc, *Pokój Chrystusa*, w: *Teologia pokoju*, red. S. C. Napiórkowski, dz. cyt., s. 25–68, zwł. 38–40.

jako warunku naśladowania Jezusa²¹ oraz prawdziwego życia – z Jezusem w wieczności, dla którego warto jest stracić życie doczesne²².

Podobnie w Ewangelii św. Łukasza:

Czy myślicie, że przyszedłem dać ziemi pokój? Nie, powiadam wam, lecz rozłam.

⁵²Odtąd bowiem pięcioro będzie podzielonych w jednym domu: troje stanie przeciw dwojgu, a dwoje przeciw trojgu; ⁵³ojciec przeciw synowi, a syn przeciw ojcu; matka przeciw córce, a córka przeciw matce; teściowa przeciw synowej, a synowa przeciw teściowej (Łk 12, 51–53).

Mistrz zwraca uwagę na potrzebę pełnego zaangażowania się w Jego sprawę, co może spowodować rozłam w rodzinach, w których jedni członkowie przyjmą wiarę, inni nie. Nie jest to pokój tego świata – tolerancja rozumiana nie jako znoszenie tego, z czymś ktoś się nie zgadza, ale jako uważanie wszystkiego za względne. Wyraźniej niż u św. Mateusza pokazany jest rozdźwięk, rozbicie w rodzinach jako konsekwencja przyjęcia nauki Pana Jezusa lub odrzucenia jej²³.

Szczególnym tekstem potwierdzającym wartość dążenia do pokoju i wprowadzania go w swoim środowisku jest siódme z błogosławieństw,

²¹ Por. T. M. Dąbek, „*Kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladuje*” (Mk 8, 34), w: *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, red. T. M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 33–46 oraz; T. M. Dąbek, „*Bądźcie więc naśladowcami Boga, jako dzieci umiłowane*” (Ef 5, 1). *Naśladowanie Boga i Chrystusa w Piśmie Świętym*, Kraków 2015, s. 124–126, 135 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 6); J. Gnilka, *Teologia Nowego Testamentu*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002, dz. cyt., s. 215–218.

²² Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 192–194; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13...*, dz. cyt., s. 445–451; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, I. Teil, Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, dz. cyt., s. 393–399; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew. Introduction, Translation and Notes*, Garden City–New York 1978, s. 130–133 (AB, 26); D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 150–154.

²³ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1974, s. 245 (PŚNT, III,3); L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, Collegeville, Minnesota 1991, s. 208–210 (SPS, 3); J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1985, s. 994–998 (AB, 28A); F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2012], s. 74n (NKB.NT, III, 2).

rozpoczynających Kazanie na górze, pierwszą wielką mowę Pana Jezusa w Ewangelii św. Mateusza²⁴:

Błogosławieni, którzy wprowadzają pokój (εἰρηνοποιοί), albowiem oni będą nazwani synami Bożymi (Mt 5, 9).

„Wprowadzający pokój” (εἰρηνοποιός) „jest cechą człowieka, który aktywnie pracuje nad osiągnięciem pokoju”²⁵. Praktykować pokój to nie tylko nie zabijać, ale „z całym przekonaniem usuwać ze swego życia źródła wszelkich konfliktów”²⁶. Wprowadzanie pokoju jest wielkim dziełem, naśladowaniem Boga, który chce, by wszyscy żyli godnie we wzajemnej harmonii, dlatego ludzie, którzy wprowadzają pokój, współpracują w tym Jego dziele, otrzymują zaszczytny tytuł „synów Bożych” (υἱοὶ θεοῦ). Bierna forma czasownika „zostaną nazwani” (κληθήσονται) – bez podania, kto nazwie ich synami Bożymi, wskazuje, że uczyni to sam Bóg, Bóg pokoju²⁷.

²⁴ Bibliografię do Kazania na górze podaje w swoim komentarzu A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13...*, dz. cyt., s. 187 i potem przy omawianiu jego poszczególnych części, chyba najobszerniejszym opracowaniem w języku polskim jest studium J. Łacha, *Konstytucja Królestwa Bożego*, dz. cyt., s. 69–435; z obcojęzycznych H. D. Betz, *The Sermon on the Mount. A Commentary on the Sermon on the Mount including the Sermon on the Plain (Matthew 5:3 – 7:27 and Luke 6:20–49)*, ed. A. Yarbro Collins, Minneapolis 1995 (Hermeneia). Por. też R. Schnackenburg, *Nauka moralna Nowego Testamentu*, tłum. F. Dylewski, Warszawa 1983, s. 52–75; M. Borda, *Kazanie na Górze (Mt 5–7) proklamacją Prawa Nowego Ludu Bożego*, w: „Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny” (Łk 6, 36), red. T. M. Dąbek, Kraków 2002, s. 45–74.

²⁵ J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 153.

²⁶ J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 153.

²⁷ Por. J. Drozd, *Błogosławieństwa ewangelijne*, Katowice 1990, s. 232–244 (AL, 15); J. Dupont, *Les béatitudes*, t. I. *Le problème littéraire – Les deux versions du Sermon sur la montagne et des Béatitudes*, Nouvelle édition entièrement refondue, Paris 1958, s. 258n (Études Bibliques); t. III. *Les Évangélistes*, Paris 1973, s. 633–667 (Études Bibliques); A. Paciorek, „Błogosławieni...” etyczne wymogi Ośmiu błogosławieństw (Mt 5, 3–12), RT 51(2004), z. 1, s. 57–76, zwł. 69–71; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 137–142; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 149–154; A. Gieniusz, Μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί (Mt 5, 9), w: *Kościół i dar pokoju*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Kraków 2016, s. 115–130 (Cracoviensis Cogitatio Ecclesialis, VII); J. Gnilk, „Błogosławieni, którzy wprowadzają pokój”, tłum. L. Balter, ComP 9 (1989), nr 5, s. 3–9, zwł. 7–9; P. Briks, „Błogosławieni, którzy wprowadzają pokój, albowiem oni będą nazwani synami Bożymi” (Mt 5, 9). *Komentarz egzegetyczno-teologiczny*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2001 nr 1, s. 35–38; Z. Żywica, „Błogosławieni, którzy wprowadzają pokój”, dz. cyt., s. 10–11.

Praktyczne sposoby dążenia do pokoju podają niektóre z antytez następujące po błogosławieństwach:

Słyszeliście, że powiedziano przodkom: Nie zabijaj!; a kto by się dopuścił zabójstwa, podlega sądowi. ²²A Ja wam powiadam: Każdy, kto się gniewa na swego brata, podlega sądowi. A kto by rzekł swemu bratu: Raka, podlega Wysokiej Radzie. A kto by mu rzekł: „Bezbożniku”, podlega karze piekła ognistego. ²³Jeśli więc przyniesiesz dar swój przed ołtarz i tam sobie przypomnisz, że brat twój ma coś przeciw tobie, ²⁴zostaw tam dar swój przed ołtarzem, a najpierw idź i pojednaj się z bratem swoim. Potem przyjdź i dar swój ofiaruj. ²⁵Pogódź się ze swoim przeciwnikiem szybko, dopóki jesteś z nim w drodze, by cię przeciwnik nie wydał sędziemu, a sędzia dozorczy, i aby nie wtrącono cię do więzienia. ²⁶Zaprawdę, powiadam ci: Nie wyjdiesz stamtąd, aż zwrócisz ostatni grosz (Mt 5, 21–26).

Nie ma wartości ofiara składana w stanie nieporozumienia z bliźnim. Trzeba się z nim najpierw pojednać, a potem dopiero złożyć dar Bogu. Pouczenie poparte jest mocnym obrazem kary, jaka może spotkać kogoś, kto nie chce się pojednać z drugim. Dlatego należy to uczynić możliwie najszybciej²⁸.

Paralelny tekst w Ewangelii św. Łukasza brzmi: „Gdy idziesz do sprawującego władzę ze swym przeciwnikiem, staraj się w drodze dojść z nim do zgody, by cię nie zaciągnął do sędziego; a sędzia przekazałby cię dozorczy, dozorca zaś wtrąciłby cię do więzienia. ⁵⁹Powiadam ci, nie wyjdiesz stamtąd, aż zwrócisz ostatni pieniążek” (Łk 12, 58n) – w kontekście roz-

dzają pokój, albowiem oni będą nazwani synami Bożymi” (Mt 5, 9), w: Wychowywać do pokoju. Materiały z sympozjum teologiczno-pastoralnego, Stoczek Warmiński 8 maja 2004, red. J. Kumala, Licheń 2005, s. 21–38, zwł. 27–38; R. Cantalamessa, Pieśń Ducha Świętego..., dz. cyt., s. 384n.

²⁸ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 133–135; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13...*, dz. cyt., s. 220–224; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, dz. cyt., s. 150–159; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 60–62; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 89n, 91; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 215–230; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., 185–195; H. Ordon, „Powiedziano przodkom... a ja wam powiadam” (Mt 5, 21–48). Antytezy „Kazania na górze”, RT 51 (2004), z. 1, 79–92, zwłaszcza 81n; M. Borda, *Kazanie na Górze (Mt 5–7) proklamacją Prawa Nowego Ludu Bożego*, dz. cyt., s. 64–67. Ogólnie o antytezach por. R. Zawadzki, *Antytezy Kazania na Górze (Mt 5, 21–48) we współczesnej egzegezie*, CT 67 (1998) nr 1, s. 23–68.

poznawania znaków czasów (12, 54–57) i wezwania do nawrócenia po wiadomości o śmierci Galilejczyków zamordowanych przez Piłata (13, 1–5). Lekceważenie dążenia po pojednania, pokoju grozi surową karą. Postępowanie przeciwnika zmierzającego za pomocą ludzkiego wymiaru sprawiedliwości do odzyskania tego, co w jego mniemaniu się mu należy, jest obrazem sprawiedliwego sądu Bożego wobec człowieka, który nie chce się pojednać z bliźnim²⁹.

Przeciwstawienie starotestamentowej normie sprawiedliwej odpłaty za dokonane zło (por. Wj 21, 23n; Kpł 24, 20; Pwt 19, 21) i wezwania do poddawania się przemocy należy rozumieć przede wszystkim jako polecenie, by usilnie dążyć do pokoju:

Słyszeliście, że powiedziano: Oko za oko i ząb za ząb! ³⁹A Ja wam powiadam: Nie stawiajcie oporu złemu: lecz jeśli cię kto uderzy w prawy policzek, nadstaw mu i drugi. ⁴⁰Temu, kto chce prawować się z tobą i wziąć twoją szatę, odstęp i płaszcz. ⁴¹Zmusza cię kto, żeby iść z nim tysiąc kroków, idź dwa tysiące. ⁴²Daj temu, kto cię prosi, i nie odwracaj się od tego, kto chce pożyczyć od ciebie” (Mt 5, 38–42).

Kara równa wyrządzonej krzywdzie była ograniczeniem zemsty, jaką obiecywał Lamek, potomek Kaina:

Gotów jestem zabić człowieka dorosłego, jeśli on mnie zrani,
i dziecko – jeśli mi zrobi siniec.
Jeżeli Kain miał być pomszczony siedmiokrotnie,
to Lamek siedemdziesiąt siedem razy! (Rdz 4, 23n).

Uczeń Chrystusa powinien pozostawić wymierzenie sprawiedliwości Bogu (por. Rz 12, 14–21), zrezygnować z zemsty, a raczej znosić krzywdy. Poddanie się policzkowaniu, które uchodziło ze wielką zniewagą, zwłaszcza uderzenie w prawy policzek³⁰, a nawet nadstawienie drugiego, ozna-

²⁹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 246; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 208n; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1001–1003; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24...*, dz. cyt., s. 80n.

³⁰ Por. H. L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, I, dz. cyt., s. 341–343.

cza więcej niż cierpliwe zniesienie zniewagi, ale wolną od agresji reakcję, by zwyciężyć zło, a nie człowieka, który się go dopuszcza. Jest to wezwanie, by naśladować Chrystusa wypełniającego prorocstwo o Słudze Pańskim, który nie odwraca swej twarzy przed zniewagami (Iz 50, 6n; Mt 26, 67). Podobnie jak następne przykłady nie jest to zobowiązanie do ścisłego wykonywania przedstawionych czynności, ale do naśladowania postawy gotowości do znoszenia zniewag i troski o dobro znieważającego. Pan Jezus podczas Męki nie nadstawił drugiego policzka, lecz spytał, dlaczego sługa Go bije (J 18, 22n). Również św. Paweł podczas przesłuchania przed sanhedrynem zwrócił uwagę, że policzkowanie go nie jest zgodne z Prawem (Dz 23, 2n). Trzeba uwolnić się od niechęci do prześladowcy, pragnąć jego dobra – tak żeby zrozumiał swój błąd i podjął trud nawrócenia i zadośćuczynienia za popełnione zło. Ale nie można same-mu wymierzać odpłaty i lepiej niewinnie znosić prześladowanie, niż odpłacać złem za zło.

Wezwanie, by oddać więcej, niż ktoś chce nam zabrać, lub by wykonać posługę, do której zmuszał Izraelitów np. przedstawiciel rzymskiej władzy³¹, zmierza do uznania istniejącego stanu i przyjmowania w pokoju przykrości. Przeciwwstawia się dążeniom zelotów, by w krwawy sposób wywalczyć sobie wolność. Wschodnie, pełne ekspresji wypowiedzi mogą się nam wydawać przesadne i nie wiążą się z wymaganiem, by je dosłownie wypełniać, ale by zachować dystans wobec wrogości i swoim zachowaniem skłaniać prześladowców do refleksji, nie odpowiadając gwałtem na ich działania³².

W ostatniej antytezie Pan Jezus wzywa do naśladowania miłości Ojca wobec nieprzyjaciół:

³¹ Por. H. L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, I, dz. cyt., s. 343–346.

³² Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 139–141; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13...*, dz. cyt., s. 241–247; J. Gnilk, *Das Matthäusevangelium*, I. Teil, dz. cyt., s. 179–187; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 68–70; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 88n, 92; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 274–293; H. L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, I, dz. cyt., s. 353–386; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 230–238; H. Ordon, „Powiedziano przodkom... a ja wam powiadam” (Mt 5, 21–48). Antytezy „Kazania na górze”, dz. cyt., s. 86n; M. Borda, *Kazanie na Górze (Mt 5 – 7) proklamacją Prawa Nowego Ludu Bożego*, dz. cyt., s. 70n.

Słyszeliście, że powiedziano: Będziesz miłował swego bliźniego, a nieprzyjaciela swego będziesz nienawidził. ⁴⁴A Ja wam powiadam: Miłujcie waszych nieprzyjaciół i módlcie się za tych, którzy was prześladują, ⁴⁵abyście się stali synami Ojca waszego, który jest w niebie; ponieważ On sprawia, że słońce Jego wschodzi nad złymi i nad dobrymi, i On zsyła deszcz na sprawiedliwych i niesprawiedliwych. ⁴⁶Jeśli bowiem miłujecie tych, którzy was miłują, cóż za nagrodę mieć będziecie? Czyż i celnicy tego nie czynią? ⁴⁷I jeśli pozdrawiacie tylko swych braci, cóż szczególnego czynicie? Czyż i poganie tego nie czynią? ⁴⁸Bądźcie więc wy doskonali, jak doskonały jest Ojciec wasz niebieski (Mt 5, 43–48).

Miłość wobec nieprzyjaciół, prześladowców to nowość, którą Chrystus przyniósł na świat, podając jako uzasadnienie troskę Boga o wszystkich ludzi – dobrych i złych³³.

Przejawem miłości i szukania pokoju z tymi, którzy nas krzywdzą, jest gotowość przebaczenia. W Modlitwie Pańskiej prośba o darowanie nam win opiera się na naszej gotowości do przebaczenia tym, którzy wobec nas zawinili. Jeśli nie ma tej gotowości, nie możemy liczyć na przebaczenie ze strony Boga Ojca:

i przebac nam nasze winy, tak jak i my przebaczymy tym, którzy przeciw nam zawinili (Mt 6, 12).

Po zakończeniu Modlitwy następuje uzasadnienie warunku związanego z prośbą o darowanie naszych win:

³³ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 141–143; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13...*, dz. cyt., s. 247–255; J. Gnika, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, dz. cyt., s. 187–199; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 71n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 89n, 92; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 294–328; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., 238–253; H. Ordon, „Powiedziano przodkom... a ja wam powiadam” (Mt 5, 21–48). *Antytezy „Kazania na górze”*, dz. cyt., s. 1, 87–89; M. Borda, *Kazanie na Górze (Mt 5–7) proklamacją Prawa Nowego Ludu Bożego*, dz. cyt., s. 71n; J. Dupont, *Les béatitudes*, Tome II. *La Bonne Nouvelle*, Paris 1969, s. 118, 190n, 346, 351; P. Kasiłowski, „Bądźcie doskonali jak doskonały jest Ojciec wasz Niebieski” (Mt 5, 48). *Naśladowanie Ojca w Ewangelii Mateusza*, w: *Ty, Panie, jesteś naszym Ojcem* (Iz 64, 7). *Biblia o Bogu Ojcu*, red. F. Mickiewicz, J. Warzecha Warszawa 1999, s. 187–204 (RSB, 5).

Jeśli bowiem przebaczycie ludziom ich przewinienia, i wam przebaczy Ojciec wasz niebieski. ¹⁵Lecz jeśli nie przebaczycie ludziom, Ojciec wasz nie przebaczy wam także waszych przewinień (Mt 6, 14n)³⁴.

W Ewangelii św. Łukasza odpowiednik Mateuszowego sformułowania jest stwierdzeniem stałej postawy przebaczenia:

i przebacz nam nasze grzechy, bo i my przebaczymy każdemu, kto przeciw nam zawini (ἀφίεμεν παντὶ ὁφείλοντι ἡμῖν) (Łk 11, 4).

Czas teraźniejszy oznacza stałą praktykę – gotowość przebaczenia, które obejmuje wszystkich: każdego, który zawinął przeciw modłącemu się³⁵. Również Ewangelia św. Marka zawiera w innym kontekście mocno wyrażone wezwanie do przebaczenia:

A kiedy stajecie do modlitwy, przebaczcie, jeśli macie coś przeciw komuś, aby także Ojciec wasz, który jest w niebie, przebaczył wam wykroczenia wasze (Mk 11, 25).

Następuje ono po wyjaśnieniu znaczenia uschnięcia przekłętę drzewa figowego i wezwaniu do modlitwy opartej na silnej wierze. Tu wypowiedziane w pozytywnej formie przebaczenie ludziom jest warunkiem otrzymania przebaczenia od Ojca określonego tak, jak w pierwszych słowach Modlitwy Pańskiej według św. Mateusza: „Ojciec wasz, który jest w niebie (Πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς)”³⁶.

³⁴ Por. A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*..., dz. cyt., s. 274n, 279n; J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*..., dz. cyt., s. 149n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, dz. cyt., s. 224–226, 233n; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 76; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 223; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount*..., dz. cyt., s. 400–404, 415–417; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego*..., dz. cyt., s. 287–289.

³⁵ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*..., dz. cyt., s. 222; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 178–180; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 906; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2011], s. 585 (NKB. NT, III,1); H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, Zweiter Teil. Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51 – 11, 54*, Freiburg–Basel–Wien 1994, s. 196–203 (HTKNT, III,2/1).

³⁶ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1977, s. 268n (PŚNT, III, 2,); R. Pesch, *Das Markus-*

Bardzo ważne dla troski o pokój z ludźmi jest przestrzeganie „złotej zasady”. Święty Mateusz podaje ją pod koniec Kazania na górze: „Wszystko więc, co byście chcieli, żeby wam ludzie czynili, i wy im czyńcie. Albowiem to jest [istota] Prawa i Proroków” (Mt 7, 12). Słowa wynikające z naturalnej troski o porządek i szacunek dla drugiego człowieka Chrystus potraktował jako streszczenie – najważniejszą naukę całego Prawa i Proroków³⁷. Całe Kazanie na górze podaje właściwą interpretację dotychczasowego Objawienia, które przekazali Prawo i Prorocy. Chrystus pokazuje najgłębszą treść i najdoskonalszy sposób wypełnienia ich nauki (por. 5, 17–19)³⁸.

Święty Łukasz podaje tę myśl w Kazaniu na równinie, przed odpowiednikiem ostatniej Mateuszowej antytezy, jako wezwanie do miłości wszystkich, także nieprzyjaciół:

Jak chcecie, żeby ludzie wam czynili, podobnie wy im czyńcie! ³²Jeśli bowiem miłujecie tych tylko, którzy was miłują, jakaż za to [należy się] wam wdzięczność? Przecież i grzesznicy (ἁμαρτωλοὶ) okazują miłość tym, którzy ich miłują. ³³I jeśli dobrze czyni-

evangelium, 2. Teil; Freiburg–Basel–Wien 1977, s. 206–208 (HTKNT, II, 2); C. S. Mann, *Mark. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City–New York 1986, s. 454 (AB, 27); K. Romaniuk, „Przebaczenie, jeśli macie co przeciw komu” (Mk 11, 25), w: *W posłuszeństwo słowu Pańskiemu. Księga Pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiwiczowi z okazji 70-lecia urodzin*, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczak, Kielce 1997, s. 198–202.

³⁷ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 157n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13...*, dz. cyt., s. 312–315; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, dz. cyt., s. 264–268; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 84; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 103, 106; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 508–519; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 370–379.

³⁸ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., 130–132; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13...*, dz. cyt., 212–217; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., 166–197; T. M. Dąbek, „Dopóki niebo i ziemia nie przemiją, ani jedna jota, ani jedna kreska nie zmieni się w Prawie, aż się wszystko spełni” (Mt 5, 18), w: „Pan moim światłem” (Ps 27, 1). *Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Jerzego Chmiela w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 148–158; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 170–184; A. Kiejza, *Zadania uczniów Jezusa w świetle Kazania na górze (Mt 5–7)*, w: *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 176–190, zwł. 187n.

cie tym tylko, którzy wam dobrze czynią, jaka za to [należy się] wam wdzięczność? I grzesznicy to samo czynią. ³⁴Jeśli pożyczek udzielacie tym, od których spodziewacie się zwrotu, jakaż za to [należy się] wam wdzięczność? I grzesznicy pożyczają grzesznikom, żeby tyleż samo otrzymać. ³⁵Wy natomiast miłujcie waszych nieprzyjaciół, czyńcie dobrze i pożyczajcie, niczego się za to nie spodziewając. A wasza nagroda będzie wielka i będziecie synami Najwyższego; ponieważ On jest dobry dla niewdzięcznych i złych. ³⁶Bądźcie miłosierni (οἰκτίρμονες), jak Ojciec wasz jest miłosierny (Łk 6, 31–36).

Naśladowanie Ojca koncentruje się na Jego miłosierdziu, które odpowiada doskonałości u św. Mateusza. Tak jak Jego troska o stworzenie, również miłość chrześcijan wobec bliźnich powinna być bezinteresowna i powszechna – obejmować wszystkich, bez względu na ich postępowanie³⁹.

„Złota zasada” rozpoczyna pouczenie o miłosiernej miłości wobec wszystkich ludzi, przyjaznych i nieprzyjaznych, na wzór miłosierdzia Boga Ojca. Odpowiada ona owocom ludzkiej mądrości – naukom, które głoszono w różnych miejscach i czasach, np. podobne sformułowania zawierają: kodeks Hammurabiego, pisma Herodota, Izokratesa, wypowiedzi Ptolemeusza Filadelfa według Listu Arysteasa, Seneki i w Testamencie Zabulona. Nauczał jej również Hillel⁴⁰. Według Jeana Daniélou „wyobrażała ona normę całej moralności według żydowskiego nauczania katechetycznego”⁴¹.

³⁹ Por. H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 599–614; F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 159–161; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 109–116; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke I–IX. Introduction, Translation, and Notes*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1981, s. 630, 639–641 (AB, 28); F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11...*, dz. cyt., s. 350–356; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, Freiburg–Basel–Wien 1969, s. 349–360 (HTKNT, III, 1); J. Nolland, *Luke 1–9:20*, Dallas, Texas 1989, s. 297–300 (WBC, 35A).

⁴⁰ Por. M. Rosik, „Co byście chcieli, aby ludzie wam czynili, i wy to czyńcie”. O „złotej zasadzie” raz jeszcze, w: „Bóg jest miłością” (1 J 4, 16). *Studia dla Księdza Profesora Józefa Kudasiewicza w 80. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 355–364, zwł. 355–362 (RSB, 25); A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13...*, dz. cyt., s. 313.

⁴¹ J. Daniélou, *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed Soborem Nicejskim*, Kraków 2002, s. 371 (Myśl Teologiczna, 39). Dalej autor pisze, że

W Starym Testamencie są też podobne sformułowania: „Czym sam się brzydzisz, tego nie czyni nikomu” (Tb 4, 15); „Osądzaj odczucia bliźniego według swoich własnych i zważaj na to, czego sam nienawidzisz” (Syr 31, 15). Powinniśmy postępować wobec innych tak, jakbyśmy chcieli, żeby oni zachowywali się wobec nas. Pan Jezus uczy, że ci inni to nie tylko rodacy, ale również nieprzyjaciele. To właśnie jest nowość Jego nauki – nowe znaczenie nadawane znanym sformułowaniom⁴².

Święty Paweł, podobnie jak w Ewangelii św. Mateusza, podaje w Liście do Rzymian, że doskonałym wypełnieniem Prawa jest miłość, przeciwieństwo czynów zakazywanych przez przykazania Dekalogu, czyli powstrzymanie się od tego, czego nie chciałoby się doznać od bliźniego:

Nikomu nie bądźcie nic dłużni poza wzajemną miłością. Kto bowiem miłuje drugiego, wypełnił Prawo. ⁹Albowiem przykazania: Nie cudzołóż, nie zabijaj, nie kradnij, nie pożądaj, i wszystkie inne – streszczają się w tym nakazie: Miłuj bliźniego swego jak siebie samego! ¹⁰Miłość nie wyrządza zła bliźniemu. Przeto miłość jest doskonałym wypełnieniem Prawa (Rz 13, 8–10).

Zaczyna od przykazań zakazujących szkodzić bliźniemu w konkretny sposób, by przejść do miłości, w której streszcza się dobre działanie, a sprzeciwia się jej zło. Prawo przygotowywało do pełnego praktykowania miłości, o której uczył i której doskonały wzór zostawił Wcielony Syn Boży, Jezus Chrystus⁴³.

W związku z Jezusowym wezwaniem do przebaczenia jako warunku, by Bóg odpuścił nam nasze winy, może powstać pytanie: Ile razy przebaczać? Zadał je św. Piotr po nauce o upomnieniu braterskim (Mt 18, 15–17):

połączenie przykazań miłości Boga i bliźniego (Mt 22, 37–39 – Pwt 6, 5 i Kpł 19, 18), wchodziło w skład Szema, „jest to element katechezy żydowskiej przejęty przez Nowy Testament” (tamże).

⁴² Por. M. Rosik, „*Co byście chcieli, aby ludzie wam czynili, i wy to czyńcie*”, dz. cyt., s. 364.

⁴³ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 254–256; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 394–396; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 393–397; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 249–251; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 677–681; J. D. G. Dunn, *Romans 9–16*, Dallas, Texas 1991, s. 774–783 (WBC, 38B); R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 274–277.

„Panie, ile razy mam przebaczyć, jeśli mój brat zawini względem mnie? Czy aż siedem razy?”⁴⁴ Jezus mu odrzekł: „Nie mówię ci, że aż siedem razy, lecz aż siedemdziesiąt siedem razy” (Mt 18, 21n).

Siedem oznacza wielką liczbę, natomiast siedemdziesiąt siedem lub siedemdziesiąt razy siedem, jak jest w niektórych rękopisach – liczbę nieskończenie wielką, zatem stałą gotowość do przebaczenia⁴⁴. Następnie Ewangelista przytacza przypowieść o nielitościwym dłużniku (18, 22–34), pokazującą brak litości u człowieka, któremu darowano niewyobrażalnie wielki dług, zakończoną słowami: „Podobnie uczyni wam Ojciec mój niebieski, jeżeli każdy z was nie przebaczy z serca swemu bratu” (w. 35). „Kto żyje w królestwie, żyje jako grzesznik, ale żyje dzięki przebaczeniu Boga, które jest nieskończone. To przebaczenie musi jednak przekazywać dalej tym, którzy zawinili wobec człowieka przebaczenie doświadczającego”⁴⁵.

Sam tekst Mateuszowy nie mówi wprost, że grzesznik uznaje swój błąd i prosi o przebaczenie, choć wynika to z kontekstu: najpierw troska o błądzącego brata przez kilkakrotnie napomnienie. Jeśli nie usłucha: „niech ci będzie jak poganin i celnik” (w. 17), potem wymowna przypowieść ukazująca, jak wiele darował nam Bóg, w której winny niewielkiej sumy bezskutecznie prosi o zwłokę w spłaceniu należności (w. 29)⁴⁶.

⁴⁴ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 268; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2008], s. 230–233 (NKB.NT, I,2); J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2. Teil, Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, Freiburg–Basel–Wien 1988, s. 143–145 (HTKNT, I,2); W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 223; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 269–272; H. L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, I, dz. cyt., s. 795–797.

⁴⁵ J. Treła, *Przypowieści Jezusa a starotestamentalne i rabinackie meszolim*, Lublin 1997, s. 111.

⁴⁶ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 268n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28...*, dz. cyt., s. 234–242; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2. Teil*, dz. cyt., s. 145–149; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 223; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 269–272; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach*, Kraków 2008³, s. 185–192; Z. Żywica, *Wspólnototwórcze napomnienie, przebaczenie i nawrócenie. Teologia narratywna Mt 18, 15–35, „Verbum Vitae” 18 (2010), s. 105–121.*

O skrusze winnego wyraźnie mówi paralelny tekst z Ewangelii św. Łukasza:

Jeśli brat twój zawini, upomnij go; i jeśli będzie żałował (μετανοήσῃ), przebacz mu.

⁴⁷I jeśli by siedem razy na dzień zawinił przeciw tobie i siedem razy zwrócił się do ciebie, mówiąc: „Żałuję tego (μετανοῶ)”, przebacz mu (Łk 17, 3n).

„Siedem razy na dzień” wyraża wielką częstotliwość, jak siedemdziesiąt siedem czy siedemdziesiąt razy siedem w Ewangelii św. Mateusza, ale zawsze wymagane jest uznanie błędu i prośba o przebaczenie⁴⁷, na co często nie stać współczesnego człowieka, zwłaszcza znanego i zajmującego wyższe stanowisko.

Podobnie jak w Starym Testamencie, Pan Jezus często mówi o pokoju w związku z pozdrowieniami, których treścią było życzenie pokoju. Po wyborze dwunastu, rozsyłając ich do galilejskich miejscowości, na początku mowy misyjnej określa ich sposób postępowania:

Wchodząc do domu, przywitajcie go pozdrowieniem. ¹³Jeśli dom na to zasługuje, niech zstąpi na niego pokój wasz; jeśli zaś nie zasługuje, niech pokój wasz powróci do was (Mt 10, 12n).

Podobnie jak we wspomnianym w pierwszej części rozważań Psalmie 85, gdzie pokój traktowany jest jako osoba: „Ucałują się sprawiedliwość i pokój” (w. 11), tutaj też jest traktowany jak konkretna rzeczywistość – jeśli się nim wzgardzi, wraca do tego, który chce się nim dzielić⁴⁸.

Analogiczne słowa w Ewangelii św. Łukasza podane są po wyznaczeniu i wysłaniu siedemdziesięciu dwóch (lub siedemdziesięciu) uczniów: „Gdy wejdziecie do jakiegoś domu, najpierw mówcie: Pokój temu domowi. ⁶Jeśli tam mieszka człowiek godny pokoju, wasz pokój spocznie na

⁴⁷ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 272n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 258n, 261; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1139–1141; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24...*, dz. cyt., s. 220n, 225n.

⁴⁸ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 188; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13...*, dz. cyt., s. 422n; J. Gnilk, *Das Matthäusevangelium*, I. Teil, dz. cyt., s. 368n; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 121n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 140, 143.

nim; jeśli nie, powróci do was” (Łk 10, 5n). „Człowiek godny pokoju” określony jest w sposób semicki jako „syn pokoju (υἱὸς εἰρήνης)” – ściśle związany z nim, zdolny do przyjęcia pokoju i przekazywania go innym⁴⁹.

Po uzdrowieniu kobiety chorej na krwotok Pan Jezus mówi do niej według Ewangelii św. Marka: „Córko, twoja wiara cię ocaliła, idź w pokój (ὑπάγε εἰς εἰρήνην) i bądź wolna od swej dolegliwości” (Mk 5, 34). Uznaje wartość jej wiary, która pobudziła ją do narażenia Go na zaciąganie nieczystości rytualnej, ale wywołała oczekiwany skutek umożliwiający jej normalne życie w religijnej społeczności Izraela. Uzdrawienie przyniosło jej również pokój, skutek jej wiary⁵⁰.

Paralelny tekst św. Łukasza w słowach Pana Jezusa skierowanych do uzdrowionej kobiety również zawiera życzenie pokoju: „Córko, twoja wiara cię ocaliła, idź w pokój (πορεύου εἰς εἰρήνην)” (Łk 8, 48)⁵¹. Natomiast wypowiedź Ewangelii św. Mateusza zwraca uwagę na znaczenie wiary i wzywa do ufności: „Ufaj, córko (θάρασει, θύγατερ)! Twoja wiara cię ocaliła (ἡ πίστις σου σέσωκέν σε)” (Mt 9, 22). Odpowiednikiem życzenia pokoju jest wezwanie do ufności czy też odwagi, umocnienia ducha⁵².

W Ewangelii św. Marka Pan Jezus wspomina pokój wewnętrzny jako właściwość Jego uczniów, w związku z pouczeniem o zgorszeniu:

⁴⁹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 210n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 167; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 847n; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11...*, dz. cyt., s. 536n; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, Zweiter Teil. Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51 – 11, 54*, dz. cyt., s. 67–69; H. L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, II, München 1956², s. 166.

⁵⁰ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka...*, dz. cyt., s. 166n; C. S. Mann, *Mark...*, dz. cyt., s. 285; A. Malina, *Ewangelia według świętego Marka, rozdziały 1, 1 – 8, 26. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2013], s. 349–354 (NKB.NT, II,1); R. Pesch, *Das Markusevangelium*, I. Teil; Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 304n (HTKNT, II,1).

⁵¹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 186; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 142; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke I–IX*, dz. cyt., s. 474; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11...*, dz. cyt., s. 452; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, Kommentar zu Kapitel 1, 1 – 9, 50*, dz. cyt., s. 492; J. Nolland, *Luke 1–9:20*, dz. cyt., s. 420.

⁵² Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 179n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 385n; J. Gnilika, *Das Matthäusevangelium*, I. Teil, dz. cyt., s. 341; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 111; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 131.

A kto by się stał powodem grzechu dla jednego z tych małych, którzy wierzą, temu lepiej byłoby kamień młyński uwiązać u szyi i wrzucić go w morze. ⁴³Jeśli zatem twoja ręka jest dla ciebie powodem grzechu, odetnij ją; lepiej jest dla ciebie ułomnym wejść do życia wiecznego, niż z dwiema rękami pójść do piekła w ogień nieugaszony. ⁴⁵I jeśli twoja noga jest dla ciebie powodem grzechu, odetnij ją; lepiej jest dla ciebie chromym wejść do życia, niż z dwiema nogami być wrzuconym do piekła. ⁴⁷Jeśli twoje oko jest dla ciebie powodem grzechu, wyłup je; lepiej jest dla ciebie jednookim wejść do królestwa Bożego, niż z dwójgiem oczu być wrzuconym do piekła, ⁴⁸gdzie robak ich nie ginie i ogień nie gaśnie. ⁴⁹Bo każdy ogniem będzie posolony. ⁵⁰Dobra jest sól; lecz jeśli sól smak swój utraci, czymże ją przyprawicie? Mieście sól w sobie i zachowujcie pokój między sobą! (Mk 9, 42–50).

Pouczenie o zgorszeniu kończy zapowiedź kary dla gorszyieli w piekle, gdzie płonie wieczny ogień. Dalej mówi, że każdy będzie ogniem posolony, czyli przebadany, jak w ogniu próbuje się złoto (por. np. Syr 2, 5; Ml 3, 2), mowa Boża jest wypróbowana w ogniu (Ps 18, 31; 119, 140; Prz 30, 5) i ogień pokaże wartość budowli wznoszonej przez postępowanie uczniów Chrystusa, według zapowiedzi św. Pawła z Pierwszego Listu do Koryntian:

Fundamentu bowiem nikt nie może położyć innego, jak ten, który jest położony, a którym jest Jezus Chrystus. ¹²I tak jak ktoś na tym fundamencie buduje: ze złota, ze srebra, z drogich kamieni, z drewna, z trawy lub ze słomy, ¹³tak też jawne się stanie dzieło każdego: odsłoni je dzień [Pański]; okaże się bowiem w ogniu, który je wypróbuje, jakie jest. ¹⁴Ten, którego budowla wzniesiona na fundamencie przetrwa, otrzyma zapłatę; ¹⁵ten zaś, którego dzieło spłonie, poniesie szkodę: sam wprawdzie ocaleje, lecz tak jakby przez ogień (3, 11–15)⁵³.

O funkcji uczniów jako soli ziemi oraz o wartości soli jako przyprawy i jej bezużyteczności, gdy straci swe właściwości, mówi Pan Jezus w Kazaniu na górze w Ewangelii św. Mateusza:

⁵³ Por. M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian...*, dz. cyt., s. 173–175, 178; C. K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 87–90; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian...*, dz. cyt., s. 167–169, 171n; W. F. Orr, J. A. Walther, *I Corinthians...*, dz. cyt., s. 169, 173n.

Wy jesteście solą ziemi. Lecz jeśli sól utraci swój smak, czymże ją posolić? Na nie się już nie przyda, chyba na wyrzucenie i podeptanie przez ludzi. ¹⁴Wy jesteście światłem świata. Nie może się ukryć miasto położone na górze. ¹⁵Nie zapala się też lampy i nie umieszcza pod korcem, ale na świeczniku, aby świeciła wszystkim, którzy są w domu. ¹⁶Tak niech wasze światło jaśnieje przed ludźmi, aby widzieli wasze dobre uczynki i chwalili Ojca waszego, który jest w niebie (5, 13–16).

Znaczenie światła jest paralelne do znaczenia soli i pomaga właściwie zrozumieć polecenie Mistrza⁵⁴.

Tam porównuje swych uczniów do soli ziemi i światła świata. Tu poleca, by mieli sól w sobie, czyli trwali w Jego nauce, i łączy to z wezwaniem do zachowania pokoju między sobą. Będzie to znak, że naprawdę są Jego uczniami⁵⁵, podobnie jak wzajemna miłość jako nowe przykazanie, według Ewangelii św. Jana:

Przykazanie nowe daję wam, abyście się wzajemnie miłowali, tak jak Ja was umiłowalem; żebyście i wy tak się miłowali wzajemnie. ³⁵Po tym wszyscy poznają, żeście uczniami moimi, jeśli będziecie się wzajemnie miłowali (J 13, 34n)⁵⁶.

W Ewangelii dzieciństwa św. Łukasza o pokoju mówi w swym hymnie ojciec św. Jana Chrzyciela, kapłan Zachariasz:

⁵⁴ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 129n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13...*, dz. cyt., s. 206–211; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, dz. cyt., s. 133–140; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 54–56; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 80n, 83n; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 154–165.

⁵⁵ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka...*, dz. cyt., s. 277n; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, dz. cyt., s. 227–229; C. S. Mann, *Mark...*, dz. cyt., s. 470n.

⁵⁶ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, dz. cyt., s. 59–61; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 308n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 391n; R. E. Brown, *The Gospel according to John XIII–XXI...*, dz. cyt., s. 606n, 617–614; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21...*, dz. cyt., s. 82–84; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 385n, 389; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 247n; B. Kl'uska, *Uczeń ikoną Chrystusa...*, dz. cyt., s. 148–151; T. Herrmann, *Miłość braterska*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana*, dz. cyt., s. 253–260; F. Gryglewicz, *Życie chrześcijańskie w ujęciu św. Jana Ewangelisty*, Katowice 1984, s. 154–169 (AL, 10).

Jego ludowi dasz poznać zbawienie,
[co się dokona] przez odpuszczenie mu grzechów,
⁷⁸dzięki litości serdecznej (διὰ σπλάγχνα ἐλέους) Boga naszego.
Przez nią nawiedzi nas Słońce Wschodzące z wysoka,
⁷⁹by zajaśnić tym, co w mroku i cieniu śmierci mieszkają,
aby nasze kroki zwrócić na drogę pokoju (εἰς ὁδὸν εἰρήνης) (Łk 1, 77–79).

Misja dziecka, któremu nadano imię zgodnie z poleceniem anioła Gabriela (por. Łk 1, 13. 60. 63), to pokazanie ludowi Bożemu zbawienia, które dokona się dzięki Jego litości – miłosierdziu przez odpuszczenie grzechów, którego dokona Wschodzące Słońce – obiecany Mesjasz, światło dla mieszkających w mroku, które umożliwi dostrzeżenie właściwej drogi i skierowanie kroków tam, gdzie się osiąga pokój jako sumę dóbr mesjańskich⁵⁷.

Pokój ludziom, w których Bóg sobie upodobał, głoszą też betlejemskim pasterzom aniołowie po narodzeniu Chrystusa:

Chwała Bogu na wysokościach, a na ziemi pokój ludziom, w których sobie upodobał (εἰρήνη ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίας) (Łk 2, 14).

Pokój dla ludzi odpowiada chwale Bożej jako Jego dar, który przynosi na świat Jego Wcielony Syn. Ludzie, „w których Bóg sobie upodobał”, to najpierw Jego lud Pierwszego Przymierza – Izrael, ale nie traktowany zewnętrznie, lecz ci jego członkowie, którzy są naprawdę otwarci

⁵⁷ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 100n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 46–48; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke I–IX*, dz. cyt., s. 379, 386–388; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11...*, dz. cyt., s. 154–156; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, Kommentar zu Kapitel 1, 1–9, 50*, dz. cyt., s. 91–93; J. Nolland, *Luke 1–9:20*, dz. cyt., s. 89n; R. Laurentin, *Les Evangiles de l'Enfance du Christ. Vérité du Noël au-delà des mythes*, [Paris] 1982, s. 214; R. E. Brown, *The Birth of the Messiah. A Commentary on the Infancy Narratives in Matthew and Luke*, New Update Edition, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993, s. 373n, 390n (The Anchor Bible Reference Library); J. Łach, *Dziecię się nam narodziło. W kręgu teologii Ewangelii dzieciństwa Jezusa*, Częstochowa 2001, s. 156; F. Gryglewicz, *Teologia hymnów Łukaszej Ewangelii Dzieciństwa*, Lublin 1975, s. 70–73 (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego, 40).

na Boże działanie, ubodzy, cisi, pokładający w Bogu swoją ufność, a potem Jego Kościół – nowy Lud Boży, również nie rozumiany zewnętrznie, lecz obejmujący tych, którzy przyjmują Jego przesłanie przekazywane na różne sposoby i zgodnie z nim prowadzą swoje życie⁵⁸.

O pokoju mówi także w swoim hymnie świątobliwy starzec Symeon:

Teraz, o Władco, pozwalasz odejść słudze Twemu (ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου)
w pokoju (ἐν εἰρήνῃ), według Twojego słowa.

³⁰Bo moje oczy ujrzały Twoje zbawienie,

³¹któreś przygotował wobec wszystkich narodów:

³²światło na oświecenie pogan

i chwałę ludu Twego, Izraela (Łk 2, 29–32).

Bóg wypełnił wobec niego swoją obietnicę i pozwolił mu ujrzyć swego Pomazańca (por. Łk 2, 26). Teraz może w pokoju zakończyć ziemski etap swego życia⁵⁹.

Podobnie jak do kobiety uzdrowionej z krwotoku Pan Jezus użył tego samego pozdrowienia wobec jawnogrzezniczcy na uczcie u faryzeusza Symona:

⁵⁸ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 105n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 50–52; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke I–IX*, dz. cyt., s. 395, 397, 410–412; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11...*, dz. cyt., s. 172n; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, Kommentar zu Kapitel 1, 1–9, 50*, dz. cyt., s. 113–115; J. Nolland, *Luke 1–9:20*, dz. cyt., s. 108n; R. Laurentin, *Les Evangiles de l'Enfance du Christ...*, dz. cyt., s. 233; R. E. Brown, *The Birth of the Messiah...*, dz. cyt., s. 403–405, 425–427; J. Łach, *Dziecię się nam narodziło...*, dz. cyt., s. 161; F. Gryglewicz, *Teologia hymnów Łukaszej Ewangelii Dzieciństwa*, dz. cyt., s. 77–85; A. Klawek, *Hymn anielski Łk 2, 14*, RBL 23 (1970), s. 65–72; K. Romaniuk, *A na ziemi pokój ludziom Jego upodobania (Łk 2, 14)*, RBL 42 (1989), s. 81–85; E. Szewc, *Pokój Chrystusa*, dz. cyt., s. 54.

⁵⁹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 109n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 55, 57; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke I–IX*, dz. cyt., s. 420–422, 427n; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11...*, dz. cyt., s. 185–188; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, Kommentar zu Kapitel 1, 1–9, 50*, dz. cyt., s. 124–126; J. Nolland, *Luke 1–9:20*, dz. cyt., s. 119n; R. Laurentin, *Les Evangiles de l'Enfance du Christ...*, dz. cyt., s. 246–248; R. E. Brown, *The Birth of the Messiah...*, dz. cyt., s. 439n, 456–460; J. Łach, *Dziecię się nam narodziło...*, dz. cyt., s. 171–174; F. Gryglewicz, *Teologia hymnów Łukaszej Ewangelii Dzieciństwa*, dz. cyt., s. 86–91.

On zaś rzekł do kobiety: „Twoja wiara cię ocaliła, idź w pokoju! (ἡ πίστις σου σέσωκέν σε · πορεύου εἰς εἰρήνην)” (Łk 7, 50).

Wiara w Jego Boskie posłannictwo przywiodła ją do udania się do domu faryzeusza, wyrażenia łzami żalu za swe dotychczasowe życie, namaszczenia Jego stóp drogocennym olejkiem i otarcia swymi włosami (ww. 37n). Tak jak kobieta chora na krwotok wierzyła, dlatego uzyskała przebaczenie, mogła odejść w pokoju i rozpocząć nowe życie⁶⁰.

Tradycja zachodnia od św. Grzegorza Wielkiego identyfikowała jawnogrzesznicę z Marią Magdaleną, która była pod krzyżem Jezusa (Mt 27, 56. 61; Mk 15, 46n; J 19, 25). Jej pierwszej ukazał się On po zmartwychwstaniu oraz polecił zanieść dobrą nowinę o tym wydarzeniu swoim uczniom (Mt 28, 1; Mk 19, 1. 9; Łk 24, 10; J 20, 1. 11–18). Są pewne analogie do sposobu, w jaki Pan Jezus potraktował grzeszną kobietę w Łk 7, 36–50 z jawnogrzesznicą w J 8, 3–11. Tego fragmentu brakuje w pewnych rękopisach Ewangelii św. Jana i niektórzy komentatorzy uważają, że został przeniesiony z Ewangelii św. Łukasza. Namaszczenie na uczcie u Szymona przypomina namaszczenie Jezusa przed męką w Betanii (Mt 26, 6–13; Mk 14, 3–9; J 12, 1–8). Według Ewangelii św. Jana namaszczenia dokonała Maria, siostra wskrzeszonego Łazarza, którą też identyfikowano z nawróconą grzesznicą. Święci Mateusz i Marek nie wymieniają imienia kobiety. Wtedy Pan Jezus powiedział, że namaszczenie było przygotowaniem Jego pogrzebu i dla oddawania Mu czci nie należy liczyć wydawanych środków materialnych, zasłaniając się miłosierdziem dla potrzebujących. W Łk 7, 39–47 zwrócił uwagę na żal grzesznicy, którego wyrazem było obmycie Jego stóp łzami, otarcie ich własnymi włosami i na-

⁶⁰ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt. s. 172–175; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 126–130; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke I–IX*, dz. cyt., s. 684–694; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11...*, dz. cyt., s. 398–409; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, Kommentar zu Kapitel 1, 1 – 9, 50*, dz. cyt., s. 431–443; J. Nolland, *Luke 1–9:20*, dz. cyt., s. 351–362; R. Meynet, *Język przypowieści biblijnych*, tłum. A. Wałęcki, Kraków 2005, s. 177–179 (Myśl Teologiczna, 51); A. Banaszek, *Rozwój opowiadania Jezus i grzesznica (Łk 7, 36–50)*, w: *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, dz. cyt., s. 51–70; J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu. Orędzie i dzieje*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 1997, s. 223n; A. Węgrzyn, *Kim jest ten, który i grzechy odpuszcza. Analiza narracyjna Łk 7, 36–50*, „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia Biblistów Polskich” 13 (2016), s. 401–418.

maszczenie drogocennym olejkiem. Taka miłość powoduje odpuszczenie grzechów. Przestają obowiązywać przepisy rytualne zakazujące kontaktów z publicznymi grzesznikami. Wydaje się, że namaszczenie u faryzeusza i namaszczenie przed męką to dwa różne wydarzenia i nie trzeba identyfikować nawróconej grzesznicy z Marią Magdaleną, uwolnioną z mocy złych duchów (Łk 8, 2; por. Mk 16, 9). Opętanie może się wiązać z grzesznym życiem, ale nie musi, choć pewne podobieństwo mogło później skłonić do utożsamienia tych osób⁶¹ u pisarzy zachodnich. Może delikatność św. Łukasza spowodowała, że nie powiedział wprost o grzesznym życiu Marii Magdaleny.

O pokoju mówi także Pan Jezus w krótkiej przypowieści o planowanej wojnie stanowiącej obok przypowieści o budowie wieży (Łk 14, 28–30) ilustrację do pouczenia o potrzebie wyrzeczenia się więzów rodzinnych (Łk 14, 26) i niesienia krzyża za Chrystusem jako najwyższej wartości (w. 27), dla której warto poświęcić wszystko inne:

Albo jaki król, mając wyruszyć, aby stoczyć bitwę z drugim królem, nie usiądzie wpięrw i nie rozważy, czy w dziesięć tysięcy ludzi może stawić czoło temu, który z dwudziestu tysiącami nadciąga przeciw niemu? ³²Jeśli nie, wyprawia poselstwo, gdy tamten jest jeszcze daleko, i prosi o warunki pokoju (ἑρῶτα τὰ πρὸς εἰρήνην) (Łk 14, 31n).

Pokój rozumiany jest tu w zwykłym, politycznym znaczeniu, jako przeciwieństwo wojny. Nauka dotyczy potrzeby roztropnego planowania, bez moralnej oceny planowania wojny. Podobnego wysiłku jak wojna dla państwa wymaga pełne zaangażowanie się w naśladowanie Chrystusa i w budowanie Jego królestwa – trzeba odpowiednio obliczyć swoje siły, by podołać wymaganym trudom⁶².

⁶¹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt. s. 175; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, Kommentar zu Kapitel 1, 1–9, 50*, dz. cyt., s. 446; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 131; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke I–IX*, dz. cyt., s. 696–698; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11...*, dz. cyt., s. 411n; J. Nolland, *Luke 1–9:20*, dz. cyt., s. 365n.

⁶² Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 259; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 230, 233; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1061n, 1065–1067; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24...*, dz. cyt., s. 141n; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach*,

Podczas wjazdu Pana Jezusa do Jerozolimy świadkowie cytowali Psalm 118, 26, werset śpiewu, jakim witano wszystkich pielgrzymów, stanowiący część wielu świątynnych śpiewów liturgicznych, rozpoczynających nabożeństwa w uroczyste święta, tu odniesiony do wyjątkowego Pielgrzyma:

I mówili głosem donośnym:
„Błogosławiony Król,
który przychodzi w imię Pańskie.
Pokój w niebie (ἐν οὐρανῷ εἰρήνη)
i chwała na wysokościach” (Łk 19, 38).

Stanowi to pewną analogię do hymnu anielskiego po Jego narodzeniu (Łk 2, 14). Tutaj pokój panuje w niebie. Ludzie, a zwłaszcza kierownicze warstwy ówczesnego Izraela, zamykają się na niego, ale ostatecznie zostanie zaprowadzony przez ofiarę wjeżdżającego mesjańskiego Króla⁶³. Jezus wjeżdża do Jerozolimy jako pełen prostoty i ubóstwa król przynoszący pokój⁶⁴. Podczas wjazdu Jezus:

Gdy był już blisko, na widok miasta zapłakał nad nim ⁴²i rzekł: „O gdybyś i ty poznało w ten dzień to, co służy pokojowi (τὰ πρὸς εἰρήνην)! Ale teraz zostało to zakryte przed twoimi oczami. ⁴³Bo przyjdą na ciebie dni, gdy twoi nieprzyjaciele otoczą cię waleń, oblegną cię i ścisną zewsząd. ⁴⁴Powalą na ziemię ciebie i twoje dzieci z tobą, a nie zostawią w tobie kamienia na kamieniu za to, żeś nie rozpoznało czasu twojego nawiedzenia” (Łk 19, 41–44).

dz. cyt., s. 71; W. M. Alicki, *Przypowieść o królu planującym wojnę obronną* (Łk 14, 31n.) na tle ówczesnych zwyczajów wojennych w oparciu o „*Commentarii de bello Galico*” Gajusza Juliusza Cezara, w: *Kościół i dar pokoju*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Kraków 2016, s. 11–34 (Cracoviensis Cogitatio Ecclesialis, VII).

⁶³ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 294n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 297; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1246n, 1250n; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24...*, dz. cyt., s. 320n.

⁶⁴ Por. R. Bartnicki, *Mesjański charakter perykopy Marka o wjeździe Jezusa do Jerozolimy* (Mk 11, 1–11), RTK 20 (1973), z. 1., s. 5–16.

Ubolewał nad brakiem wiary jego mieszkańców, który uniemożliwiał im osiągnięcie prawdziwego pokoju, otwarcie się na ten dar mesjański. Zapowiedział zniszczenie świętego miasta⁶⁵.

Podczas ostatniej mowy do uczniów w Wieczerniku Pan Jezus zapowiedział im przyszłe trudności, ich słabość, ale wezwał do ufności i wewnętrzного pokoju, którego źródłem jest On sam – Jego nauka i obecność. Opieka Jego i Ojca będzie im zawsze towarzyszyła:

Oto nadchodzi godzina, a nawet już nadeszła, że się rozproszycie – każdy w swoją stronę, a Mnie zostawicie samego. Ale Ja nie jestem sam, bo Ojciec jest ze Mną. ³³To wam powiedziałem, abyście pokój we Mnie mieli (ἵνα ἐν ἐμοὶ εἰρήνην ἔχητε). Na świecie doznacie ucisku, ale odwagi! Jam zwyciężył świat (J 16, 32n)⁶⁶.

Zmartwychwstały Chrystus, ukazując się uczniom, pozdrawia ich życzeniem pokoju:

A gdy rozmawiali o tym, On sam stanął pośród nich i rzekł do nich: „Pokój wam!” (Łk 24, 36).

W tym wypadku jest to zarówno zwyczajowe pozdrowienie, jak też stwierdzenie, że wypełnił swoje dzieło mesjańskie i przyniósł pokój uczniom i wszystkim ludziom⁶⁷.

⁶⁵ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 297n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 28n, 301n; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1253–1260; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24...*, dz. cyt., s. 324–330.

⁶⁶ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, dz. cyt., s. 186–188; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 338; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 445; R. E. Brown, *The Gospel according to John XIII–XXI...*, dz. cyt., s. 726n, 736–738; S. Mędala, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21...*, dz. cyt., s. 140; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 454–458; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 287–291; B. Kl'uska, *Uczeń ikoną Chrystusa...*, dz. cyt., s. 337–341.

⁶⁷ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 359; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 400n; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1573–1575; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24...*, dz. cyt., s. 608n; M. Rosik, *Zmartwychwstały Chrystus – źródło zbawczych darów* (Łk 24, 36–49), „*Verbum Vitae*” 15 (2009), s. 171–188, zwł. 172–176.

Spotkania Zmartwychwstałego Chrystusa z uczniami przedstawione w Ewangelii św. Jana również rozpoczynały się pozdrowieniem wyrażającym życzenie pokoju:

Wieczorem owego pierwszego dnia tygodnia, tam gdzie przebywali uczniowie, choć drzwi były zamknięte z obawy przed Żydami, przyszedł Jezus, stanął pośrodku i rzekł do nich: „Pokój wam!”²⁰ A to powiedziawszy, pokazał im ręce i bok. Uradowali się zatem uczniowie, ujrawszy Pana. ²¹A Jezus znowu rzekł do nich: „Pokój wam! Jak Ojciec Mnie posłał, tak i Ja was posyłam” (J 20, 19–21).

Pokój jawi się jako pierwszy dar, a jego ofiarowanie jako pierwszy czyn Jezusa po zmartwychwstaniu. Wielkie dobro udzielone uczniom, którego źródłem jest obecność wśród nich zwycięskiego Mistrza i równocześnie podstawa ich posłannictwa⁶⁸.

Także spotkanie po ośmiu dniach, w obecności wątpliwego Tomasza, rozpoczyna się pozdrowieniem – życzeniem pokoju, który Tomaszowi pozwoli przezwyciężyć jego wątpliwości, będzie skutkiem doświadczenia rzeczywistości zmartwychwstałego ciała Mistrza i źródłem mocy do apostołskiej pracy:

A po ośmiu dniach, kiedy uczniowie Jego byli znowu wewnątrz [domu] i Tomasz z nimi, Jezus przyszedł, choć drzwi były zamknięte, stanął pośrodku i rzekł: „Pokój wam!” (J 20, 26)⁶⁹.

⁶⁸ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, dz. cyt., s. 382–385; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 390n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 550n; R. E. Brown, *The Gospel according to John XIII–XXI...*, dz. cyt., s. 1019–1022, 1027–1030, 1033–1037; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21...*, dz. cyt., s. 301–304; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 530–535; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 378–380; H. Witczyk, *Kościół Syna Bożego. Studium eklezjologii Czwartej Ewangelii*, Kielce 2012, s. 501–514, 518n; H. Witczyk, *Zbawcze posłannictwo uczniów Jezusa (J 20, 21–23)*, w: *Słowo Twoje jest prawdą. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Mędały CM w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 344–366, zwł. 346–348; E. Szewc, *Pokój Chrystusa*, dz. cyt., s. 34–36.

⁶⁹ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, dz. cyt., s. 393n; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 392n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 553n; R. E. Brown, *The Gospel according to John XIII–XXI...*, dz. cyt., s. 1025, 1032n, 1045n; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21...*, dz. cyt.,

Przytoczone teksty pokazują znaczenie pokoju w Jezusowym nauczaniu, różnice między Jego pokojem a pokojem świata, dzielenie się z ludźmi Bożym pokojem, życzenia pokoju w Jego pozdrowieniach i udzielanie go jako daru wynikającego z Jego obecności wśród ludzi i stanowiącego źródło mocy w wypełnianiu ich posłannictwa. Niżej rozważymy życzenia pokoju w adresach i zakończeniach Pism Apostolskich.

3. Życzenie pokoju jako pozdrowienie w adresach i zakończeniach Pism Apostolskich

Listy Apostolskie jako forma literacka odpowiadają starożytnemu sposobowi redagowania listów⁷⁰. Zaczynają się zazwyczaj pozdrowieniem, w którym zawarte jest życzenie pokoju pochodzącego od Boga – Ojca i Jezusa Chrystusa. Przytoczymy adresy i zakończenia zawierające życzenia pokoju, zwracając uwagę na towarzyszące im sformułowania.

W Liście do Rzymian św. Paweł po przedstawieniu swej osoby i misji (1, 1–6) zwraca się do adresatów:

Do wszystkich przez Boga umiłowanych, powołanych świętych, którzy mieszkają w Rzymie: łaska wam i pokój od Boga (χαρίς ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ θεοῦ), Ojca naszego, i Pana Jezusa Chrystusa! (Rz 1, 7).

Formuła łączy elementy hellenistyczne (χαρίς zamiast form od χαίρω, χαρά – radować się, radość, używanych w greckich formułach pozdrowień) z semickimi (życzenie pokoju, pełni darów Bożej dobroci). Pokój

s. 315n; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 537, 539; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 287–291 i moje opracowanie, *Biblijna rzeczywistość ciała po zmartwychwstaniu*, AnCraC 16 (1984), s. 395–407, zwł. 404n.

⁷⁰ Por. J. W. Rosłon, R. Rubinkiewicz, *Święty Paweł*, w: *Wstęp do Nowego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Poznań–Warszawa 1996, s. 301–435, zwł. 320–322; R. Pindel, *Aby zrozumieć Pawła. Wprowadzenie i wdrożenie w lekturę Listów Pawłowych*, Kraków 1999, s. 9–73 (Pomoce Naukowe, 1); R. Pindel, *Epistolografia w interpretacji Listu do Galatów*, w: *Duch i Oblubienica mówią: „Przyjdź”* (Ap 22, 17). *Księga Pamiątkowa dla Ojca Profesora Augustyna Jankowskiego OSB w 85. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2001; s. 336–345.

występuje obok łaski. Ich Dawcą jest Bóg – Ojciec i Syn. Syn jest równy Ojcu – jak On i razem z Nim udziela łaski i pokoju swoim uczniom⁷¹.

Omówiliśmy już pozdrowienia rozpoczynające oba Listy do Koryntian:

Łaska wam i pokój od Boga Ojca naszego i Pana Jezusa Chrystusa! (1 Kor 1, 3);

Łaska wam i pokój od Boga, Ojca naszego, i Pana Jezusa Chrystusa! (2 Kor 1, 2).

Podobne formuły występują również w innych listach apostołskich. List do Galatów zawiera je w postaci wypowiedzi rozwijającej znaczenie zbawczego dzieła Chrystusa – Jego ofiary poniesionej za nasze grzechy, by – zgodnie z wolą Boga Ojca – obdarzyć nas pełnią życia i pokoju:

Łaska wam i pokój od Boga, Ojca naszego, i Pana Jezusa Chrystusa, ⁴który wydał samego siebie za nasze grzechy, aby wyrwać nas z obecnego złego świata, zgodnie z wolą Boga i Ojca naszego (Ga 1, 3n).

Łaska i pokój są darami Boga Ojca i Chrystusa, który udziela ich mocą swej ofiary – dobrowolnego wydania samego siebie za nasze grzechy. Dzięki niej zostaliśmy wyrwani z obecnego złego stanu, w którym panuje grzech, przeciwieństwo harmonii i pokoju. Dokonało się to zgodnie z wolą Boga, po raz drugi nazwanego naszym Ojcem, zatroskanego o nasze dobro i wydającego za nas swego Syna⁷².

Pozdrowienie rozpoczynające List do Efezjan zawiera życzenie: „Łaska wam i pokój od Boga, Ojca naszego, i od Pana Jezusa Chrystusa!” (Ef 1, 2), podobnie jak w Listach do Koryntian krótko pokazuje, skąd płynie dla nas wszelkie dobro⁷³.

⁷¹ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 82n; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 30–33; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 41; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 22n; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 239; J. D. G. Dunn, *Romans 1–8*, dz. cyt., s. 19–21; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 54–56.

⁷² Por. E. Szymanek, *List do Galatów...*, dz. cyt., s. 38n; F. Mussner, *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 49–52; F. J. Matera, *Galatians*, dz. cyt., s. 38n, 42n; A. Viard, *Saint Paul Épître aux Galates*, dz. cyt., s. 21n.

⁷³ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 262; J. Gnilk, *Der Epheserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 54 (HTKNT, X,2); M. Barth, *Ephesians 1–3*,

List do Filipian rozpoczyna św. Paweł typowym pozdrowieniem, w którym łaska i pokój są darami Boga Ojca i Jezusa Chrystusa – Pana, czyli Boga. Pochodzą od Jednego Źródła: „Łaska wam i pokój od Boga, Ojca naszego, i Pana, Jezusa Chrystusa!” (Flp 1, 2). „Pokój» zaś jest nie tylko stanem psychologicznym, lecz znakiem nastania ery mesjańskiej (Ef 6, 15; Łk 1, 79; 2, 14), następstwem pojednania Boga z człowiekiem dokonane-go przez Chrystusa (Rz 5, 1; Ef 2, 14), objawem równoległym do nadprzyrodzonego «życia» (Rz 8, 9)”⁷⁴.

W pozdrowieniu rozpoczynającym List do Kolosan Dawcą łaski i pokoju jest Bóg, nasz Ojciec: „[...] łaska wam i pokój od Boga, Ojca naszego!” (Kol 1, 2). Chrystus został wcześniej dwukrotnie wymieniony jako Ten, którego apostołem jest Paweł, autor listu (w. 1), oraz w którym trwają „wierni i święci bracia w Chrystusie”, do których skierowany jest list (ἁγίοις καὶ πιστοῖς ἀδελφοῖς ἐν Χριστῷ – w. 2). Następny werset rozpoczyna się dziękczynieniem „Bogu, Ojcu Pana naszego, Jezusa Chrystusa” (w. 3) za wiarę w Chrystusa i miłość adresatów listu (w. 4)⁷⁵.

Pierwszy List do Tesaloniczan rozpoczyna się prostym pozdrowieniem: „Łaska wam i pokój!” (1 Tes 1, 1). Nie jest wprost podane, od Kogo ma pochodzić łaska i pokój, ale poprzednie zdanie: „Paweł, Sylwan i Tymoteusz do Kościoła Tesaloniczan w Bogu Ojcu i Panu Jezusie Chrystusie” wskazuje, podobnie jak w innych analogicznych formułach, że wszelkie dobro jest darem Ojca i Jego Syna Jezusa Chrystusa⁷⁶.

Garden City–New York 1974, s. 71–75 (AB, 34); R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, Milano–Jerusalem 2010, s. 55, 430.

⁷⁴ A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 73n; por. J. Gnilka, *Der Philipperbrief*, dz. cyt., s. 40n; J. Flis, *List do Filipian...*, dz. cyt., s. 81–83; G. F. Hawthorne, *Philippians*, dz. cyt., s. 10–13.

⁷⁵ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 211–213; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2006], s. 151–164 (NKB.NT, XII); J. Gnilka, *Der Kolosserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1980, s. 27–33 (HTKNT, X,1); M. Barth, H. Blanke, *Colossians. A New Translation with Introduction and Commentary*, transl. A. B. Beck, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1994, s. 135–153, 166–170 (AB, 34B); P. T. O’Brien, *Colossians, Philemon*, Milton Keynes, England 1987, s. 1–11 (WBC, 44).

⁷⁶ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 119–122; M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan...*, dz. cyt., s. 87–94; E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, dz. cyt., s. 37–45; F. F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, dz. cyt., s. 5–8.

Formuła rozpoczynająca Drugi List do Tesaloniczan wymienia już Boga jako naszego Ojca oraz Jezusa Chrystusa jako Pana, czyli Boga: „Łaska wam i pokój od Boga, Ojca naszego, i Pana Jezusa Chrystusa!” (2 Tes 1, 2). Tylko Oni mogą udzielać łaski i pokoju swoim wiernym i wszystkim ludziom⁷⁷.

W Listach do Tymoteusza w formule pozdrowienia między łaską i pokojem wymieniane jest miłosierdzie: „Łaska, miłosierdzie, pokój (χάρις ἔλεος εἰρήνη) od Boga Ojca i Chrystusa Jezusa, naszego Pana” (1 Tm 1, 2). Łaska jest przejawem miłosierdzia Boga wobec człowieka i całego stworzenia. Jej owocem jest pokój, który wierni wprowadzają w swoje otoczenie przez życie w łączności z Bogiem, oparte na Jego łasce i miłosierdziu, którymi chcą się dzielić ze wszystkimi ludźmi. Tu pozdrowienie jest zwrócone do pasterza Kościoła, współpracownika Apostoła Narodów, który ma innym przekazywać dobra Boże, starając się jak najskuteczniej współpracować z Bożą łaską i miłosierdziem⁷⁸.

Podobnie rozpoczyna się Drugi List do Tymoteusza: „Łaska, miłosierdzie, pokój (χάρις ἔλεος εἰρήνη) od Boga Ojca i Chrystusa Jezusa, naszego Pana!” (2 Tm 1, 2). Również między łaską i pokojem jako darami Boga Ojca i Chrystusa Jezusa, naszego Pana, występuje miłosierdzie – wielki przymiot i dar Boży, który ludzie powinni naśladować⁷⁹.

Wstępne pozdrowienie w Liście do Tytusa wymienia, jak w większości listów apostoelskich, łaskę i pokój: „Łaska i pokój (χάρις καὶ εἰρήνη) od Boga Ojca i Chrystusa Jezusa, Zbawiciela naszego (τοῦ σωτῆρος ἡμῶν)” (Tt 1, 4). Chrystus obdarzający nimi razem z Bogiem Ojcem jest tu nazwany naszym Zbawicielem – podkreślone jest Jego zbawcze dzieło, z którego wypływają dary, jakich razem z Bogiem Ojcem nam udziela⁸⁰.

⁷⁷ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 209; M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan...*, dz. cyt., s. 448–451; E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, dz. cyt., s. 295–301; F. F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, dz. cyt., s. 141n.

⁷⁸ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 319n; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Erster Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1994, s. 6 (HTKNT, XI,2/1); M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, trans. Ph. Buttolph, A. Yarbro, Philadelphia 1984, s. 13n (Hermeneia).

⁷⁹ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 407; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1995, s. 8–10 (HTKNT XI,2/2); M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, dz. cyt., s. 98.

⁸⁰ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 385; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Titusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1996, s. 12–15 (HTKNT XI,2/3);

Typowe pozdrowienie z określeniem jako Dawców pokoju i łaski Boga, Ojca naszego oraz Pana Jezusa Chrystusa, rozpoczyna – po wymienieniu autora listu i jego najbliższego współpracownika Tymoteusza oraz adresatów Listu, Kolosanina Filemona, bliskich mu osób i wspólnoty – Kościoła lokalnego gromadzącego się w jego domu, najkrótszy z listów Pawłowych: „Łaska wam i pokój od Boga, Ojca naszego, i Pana Jezusa Chrystusa” (Flm 3)⁸¹.

Pierwszy List św. Piotra rozpoczyna formuła:

Łaska i pokój niech będą wam udzielone obficie! (χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη πληθυνθείη) (1 P 1, 2).

Nadawca nie podaje imion Osób, od których ma płynąć łaska i pokój, natomiast życzy ich obfitości. Forma bierna czasownika wskazuje, że podmiotem udzielania jest Bóg. O pomnażaniu pokoju mówią Księga Daniela (3, 31; 6, 25) oraz teksty rabinistyczne⁸².

Drugi List św. Piotra rozpoczyna się pozdrowieniem i życzeniem:

Łaska wam i pokój niech będą udzielone obficie przez poznanie Boga i Jezusa, Pana naszego! (2 P 1, 2).

J. D. Quinn, *The Letter to Titus. A New Translation with Notes and Commentary and An Introduction to Titus, I and II Timothy, The Pastoral Epistles*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1990, s. 73–76 (AB, 35); M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, dz. cyt., s. 131.

⁸¹ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 317n; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan...*, dz. cyt., s. 53–62; P. T. O'Brien, *Colossians, Philemon*, dz. cyt., s. 271–274; J. Gnilk, *Der Philemonbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1982 (HTKNT, X,4), s. 17.

⁸² Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł*, [Częstochowa 2007], s. 74n (NKB.NT, XVII); E. G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter. The Greek Text with Introduction, Notes and Essays*, London 1946, s. 121; K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1961, s. 23–25 (HTKNT, XIII,2); C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, Paris 1966, s. 42n (Sources Bibliques); F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 176n; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude. Introduction, Translation and Notes*, Garden City–New York 1980²⁹, s. 77 (AB, 37); H. L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, III, München 1954², s. 762.

Nie jest podane, od Kogo pochodzą łaska i pokój, ale pośrednio na ich Dawców wskazuje to, do czego ma się odnosić poznanie: Boga i Jezusa, Pana naszego, czyli także Boga – Syna równego Bogu Ojcu⁸³.

Omówiliśmy pozdrowienie wstępne Drugiego Listu św. Jana, gdzie łaska i pokój łączą się z miłosierdziem w prawdzie i miłości:

Łaska, miłosierdzie i pokój (χάρις ἔλεος εἰρήνη παρὰ Θεοῦ) Boga Ojca i Jezusa Chrystusa Syna Ojca,
[niech] będą z nami w prawdzie i miłości! (2 J 3).

List św. Judy na początku zawiera formułę: „miłosierdzie wam i pokój, i miłość (ἔλεος ὑμῖν καὶ εἰρήνη καὶ ἀγάπη) niech będą udzielone obficie! (πληθυνθείη)” (Jud 2). Pokój występuje między miłosierdziem i miłością. Nie jest wprost określony ich Dawca, ale na Boga wskazuje bezosobowa forma bierna (πληθυνθείη). Bóg Ojciec i Jezus Chrystus są wymienieni w poprzednim wersecie: Bóg Ojciec powołał i umiłował adresatów listu i zachował ich dla Jezusa Chrystusa⁸⁴.

Omówiliśmy pozdrowienie rozpoczynające Apokalipsę, rozważając określenie „Bóg pokoju” oraz Boga jako Dawcę pokoju:

Łaska wam i pokój
od Tego, Który jest i Który był, i Który przychodzi
i od Siedmiu Duchów, które są przed Jego tronem (Ap 1, 4).

Warto porównać zastosowany tu tytuł Boga z sąsiadującymi określeniami odnoszącymi się do Chrystusa. Jak zaznaczyliśmy, przez „siedem Duchów” można rozumieć Osobę Ducha Świętego udzielającego swych

⁸³ Por. J. H. Neyrey, *2 Peter, Jude. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993, s. 145, 148n (AB, 37C); K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, dz. cyt., s. 186; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, dz. cyt., s. 208; F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 270n; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude...*, dz. cyt., s. 151; R. J. Bauckham, *Jude, 2 Peter*, Milton Keynes, England 1986, s. 168–171 (WBC, 50).

⁸⁴ Por. J. H. Neyrey, *2 Peter, Jude*, dz. cyt., s. 46, 49n; K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, dz. cyt., s. 146n; F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 479n; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude...*, dz. cyt., s. 194n; R. J. Bauckham, *Jude, 2 Peter*, dz. cyt., s. 27.

darów, natomiast kolejne określenia ukazują Chrystusa: Dawcę łaski i pokoju razem z Bogiem Ojcem, przez Jego zbawczą Ofiarę:

i od Jezusa Chrystusa, Świadka Wiernego,
Pierworodnego [wśród] umarłych
i Władcy królów ziemi.
Temu, który nas miłuje
i który przez swą krew uwolnił nas od naszych grzechów,
⁶i uczynił nas królestwem – kapłanami dla Boga i Ojca swojego,
Jemu chwała i moc na wieki wieków! Amen.
⁷Oto nadchodzi z obłokami
i ujrzy Go wszelkie oko i wszyscy, którzy Go przebili.
I będą Go opłakiwać wszystkie pokolenia ziemi.
Tak: Amen.
⁸Jam jest Alfa i Omega, mówi Pan Bóg,
Który jest, Który był i Który przychodzi,
Wszechmogący (ww. 5–8)⁸⁵.

Po rozważeniu życzeń pokoju oraz innych dóbr w pozdrowieniach rozpoczynających pisma apostołskie zwrócimy uwagę na podobne zwroty w ich zakończeniach.

W Liście do Rzymian poza końcową konkluzją można mówić o kilku zakończeniach. Pouczenie o życiu chrześcijan, które ma być naśladowaniem Chrystusa, poprzedzające przedstawienie planów apostołskich podróży, kończy zdanie:

A Bóg, [dawca] nadziei, niech wam udzieli pełni radości i pokoju w wierze, abyście mocą Ducha Świętego byli bogaci w nadzieję (Rz 15, 13).

Tu pokój występuje w kontekście nadziei – ona pozwala zachować równowagę pośród trudności. Jest Bożym darem i można powiedzieć, że łączy się z pokojem: jest jego pełnym ufnym oczekiwaniem. Obok poko-

⁸⁵ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana...*, dz. cyt., s. 138–141; W. J. Harrington, *Revelation*, dz. cyt., s. 46–49; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana...*, dz. cyt., s. 104–110; J. M. Ford, *Revelation...*, dz. cyt., s. 377–380.

ju stoi radość jako cecha charakterystyczna uczniów Zmartwychwstałego Pana, źródło siły do podejmowania trudów w Jego służbie⁸⁶.

Na początku tej części rozważań omówiliśmy już werset kończący przedostatni rozdział Pisma:

A Bóg pokoju niech będzie z wami wszystkimi! Amen (Rz 15, 33).

Przestrozę końcową przed wyliczeniem współpracowników Apostoła kończą zdania:

Bóg zaś pokoju (ὁ δὲ θεὸς τῆς εἰρήνης) zetrze wkrótce szatana pod waszymi stopami. Łaska Pana naszego, Jezusa Chrystusa, niech będzie z wami! (Rz 16, 20).

Zwycięska moc Boga uniemożliwi działanie szatana, prowadząc do pokoju, który jest Jego darem i tytułem ukazującym Jego działanie. Zaraz potem jest życzenie łaski Chrystusa – Syna współdziałającego z Ojcem dla dobra wiernych, by ich doprowadzić do prawdziwego pokoju⁸⁷.

Omówiliśmy formułę zakończenia Drugiego Listu św. Pawła do Koryntian, w której obecność Boga pokoju ma być następstwem dążenia wiernych do jedności i wzajemnego pokoju: „Zresztą, bracia, radujcie się, dążcie do doskonałości, pokrzepiajcie się na duchu, bądźcie jednomyślni, pokój zachowujcie, a Bóg miłości i pokoju będzie z wami” (2 Kor 13, 11).

List do Galatów kończy się słowami:

Na wszystkich tych, którzy się tej zasady trzymać będą, i na Izraela Bożego [niech zstąpi] pokój i miłosierdzie (εἰρήνη καὶ ἔλεος)! (Ga 6, 16).

⁸⁶ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 274n; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 425n; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 430; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 272n; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 708; J. D. G. Dunn, *Romans 9–16*, dz. cyt., s. 853; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 297–300.

⁸⁷ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 291; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 449n; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 457n; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 285; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 745–747; J. D. G. Dunn, *Romans 9–16*, dz. cyt., s. 905–907; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 309.

Apostoł życzy, by Boży pokój i miłosierdzie zstąpiły na adresatów listu, którzy będą się trzymali wyżej podanej zasady:

Co do mnie, to nie daj Boże, bym się miał chlubić z czego innego, jak tylko z krzyża Pana naszego Jezusa Chrystusa, dzięki któremu świat stał się ukrzyżowany dla mnie, a ja dla świata. ¹⁵Bo ani obrzezanie nic nie znaczy, ani nieobrzezanie, tylko nowe stworzenie (w. 15n).

Podstawowa prawda Ewangelii Pawłowej: dzięki zbawczej mocy płynącej z Chrystusowego Krzyża nie ma już różnicy między ludźmi wywodzącymi się z Ludu Bożego Pierwszego Przymierza, chlubiącymi się znakiem przynależności do niego, jakim było obrzezanie, a nieobrzezаныmi poganami. Ci, którzy przyjmują wiarę w zbawczą moc Chrystusowego Krzyża, tworzą nowy Izrael Boży. Mogą osiągnąć prawdziwy pokój dzięki Bożemu miłosierdziu, na które się otwierają⁸⁸.

W zakończeniu Listu do Efezjan pokój występuje razem z miłością i wiarą jako dary Boga Ojca i Jezusa Chrystusa, naszego Pana, oraz łączy się z prośbą o łaskę dla wszystkich starających się żyć godnie w miłości Chrystusa:

Pokój braciom i miłość wraz z wiarą, od Boga Ojca i Pana naszego Jezusa Chrystusa.

²⁴Łaska [niech będzie] ze wszystkimi, którzy miłują Pana naszego Jezusa Chrystusa, w nieskazitelności (Ef 6, 23n)⁸⁹.

Omówiliśmy formuły ukazujące Boga pokoju i pokój jako Jego dar z ostatniego rozdziału Listu do Filipian:

A pokój Boży, który przewyższa wszelki umysł, będzie strzegł waszych serc i myśli w Chrystusie Jezusie. ⁸Na koniec, bracia, wszystko, co jest prawdziwe, co godne, co

⁸⁸ Por. E. Szymanek, *List do Galatów...*, dz. cyt., s. 117n; F. Mussner, *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 414–417; F. J. Matera, *Galatians*, dz. cyt., s. 226n, 231n; A. Viard, *Saint Paul Épitre aux Galates*, dz. cyt., s. 124–126 oraz T. M. Dąbek, *Ewangelia Pawłowa*, „Verbum Vitae” 13 (2008) *Słowo Boże – jak żyje i działa?*, s. 149–167, zwł. 161–163.

⁸⁹ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 506n; J. Gnilka, *Der Epheserbrief*, dz. cyt., s. 323–326; M. Barth, *Ephesians 4–6*, Garden City–New York 1974, s. 810–814, 816n (AB, 34); R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, dz. cyt., s. 402–406 (na s. 405n autor porównuje adres z zakończeniem), 491n.

sprawiedliwe, co czyste, co miłe, co zasługuje na uznanie: jeśli jest jakąś cnotą i czynem chwalebnym – to bierzcie pod rozwagę. ⁹Czyńcie to, czego się nauczyliście, co przejęliście, co usłyszeliście i co zobaczyliście u mnie, a Bóg pokoju będzie z wami (Flp 4, 7–9).

Omówiliśmy także życzenia pokoju od Boga, który sam jest Bogiem pokoju, kończące oba Listy do Tesaloniczan:

Sam zaś Bóg pokoju niech uświęca was całych, aby nietknięty duch wasz, dusza i ciało bez zarzutu zachowały się na przyjście Pana naszego Jezusa Chrystusa (1 Tes 5, 23).

A sam Pan pokoju niech was darzy pokojem zawsze i we wszelki sposób. Pan niech będzie z wami wszystkimi! (2 Tes 3, 16).

Omówiliśmy już głęboki tekst z zakończenia Listu do Hebrajczyków, w którym Autor prosi, by Bóg pokoju – Sprawca zmartwychwstania Chrystusa – uzdolnił wiernych do pełnienia swej woli i do wszelkiego dobra przez Jezusa Chrystusa:

Bóg zaś pokoju, który na mocy krwi przymierza wiecznego wyprowadził spośród zmarłych Wielkiego Pasterza owiec, Pana naszego Jezusa, ²¹niech was uzdolni do wszelkiego dobra, byście wypełnili Jego wolę; niech sprawi w was, co miłe jest w Jego oczach, przez Jezusa Chrystusa, któremu chwała na wieki wieków. Amen (Hbr 13, 20n).

Pierwszy List św. Piotra kończy się słowami: „Pokój wam wszystkim, którzy trwacie w Chrystusie (τοῖς ἐν Χριστῷ)” (1 P 5, 14). Życzenie pokoju skierowane jest do trwających w Chrystusie, Dawcy wszelkiego dobra, które zawiera się w podsumowującym określeniu „pokój”⁹⁰.

W Drugim Liście św. Piotra końcowe pozdrowienie jest wezwaniem do godnego życia, o które trzeba starać się gorliwie, lecz w pokoju, by przychodzący Chrystus zastał wiernych nienagannymi – bez plamy i skazy:

⁹⁰ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra...*, dz. cyt., s. 359n; E. G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter...*, dz. cyt., s. 244n; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, dz. cyt., s. 182; K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, dz. cyt., s. 136; F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 245; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude...*, dz. cyt., s. 134n.

Dlatego, umiłowani, oczekując tego, starajcie się (σπουδάσατε), aby [On] was znalazł bez plamy i skazy – w pokoju (ἄσπιλοι καὶ ἀμώμητοι αὐτῷ εὐρεθῆναι ἐν εἰρήνῃ),^{15a} cierpliwość (μακροθυμίαν) Pana naszego uważajcie za zbawienną (σωτηρίαν ἡγήσθε) (2 P 3, 14n).

Za zbawienną trzeba uważać cierpliwość Chrystusa, którego przyjście na ostateczny sąd jest pewne, lecz nie wiemy, kiedy ono nastąpi (por. Mk 13, 32; Mt 24, 36), a po skończeniu ziemskiego etapu swego życia każdy będzie musiał zdać z niego rachunek wobec Sprawiedliwego Sędziego (por. Hbr 4, 13)⁹¹.

Trzeci List św. Jana, skierowany do pojedynczego chrześcijanina, kończy się prostym pozdrowieniem: „Pokój niech będzie z tobą (Εἰρήνη σοι)!” (3 J 15)⁹².

Przytoczone teksty pokazują znaczenie pokoju jako wielkiego dobra, Bożego daru, otrzymywanego wraz z Jego łaską, którego autorzy życzą odbiorcom swych listów i wszystkim uczniom Chrystusa oraz ludziom dobrej woli, otwartym na Bożą prawdę. Rozważmy teraz apostolskie teksty o pokoju i wezwania do budowania pokoju i jedności jako ważne zadanie ludzi odkupionych przez Chrystusa, który przez swoje zbawcze dzieło zaprowadził pokój między Bogiem i ludźmi oraz między różnymi, dotąd rozdzielonymi grupami ludzi.

4. Apostolskie teksty o pokoju i wezwania do budowania pokoju

Dzieje Apostolskie mówią o pokoju jako stanie i Bożym darze:

A Kościół cieszył się pokojem (εἶχεν εἰρήνην οἰκοδομουμένην) w całej Judei, Galilei i Samarii. Rozwijał się i żył bogobojnie (πορευομένη τῷ φόβῳ τοῦ κυρίου), i obfitował w pociechę Ducha Świętego (Dz 9, 31).

⁹¹ Por. J. H. Neyrey, *2 Peter, Jude*, dz. cyt., s. 247–251; K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, dz. cyt., s. 235n; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, dz. cyt., s. 260n; F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 305n; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude...*, dz. cyt., s. 182; R. J. Bauckham, *Jude, 2 Peter*, dz. cyt., s. 236n.

⁹² Por. R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, dz. cyt., s. 332; F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 461n; R. E. Brown, *The Epistles of John...*, dz. cyt., s. 725n, 750, 794n; G. Strecker, *The Johannine Letters...*, dz. cyt., s. 267n.

Jest to określenie sytuacji po pierwszych próbach działalności nawróconego Szawła, które wywoływały niepokoje prowadzące nawet do zamiaru wrogów, by go pozbawić życia (9, 29)⁹³.

Święty Piotr mówił do setnika Korneliusza i jego otoczenia:

Posłał swe słowo synom Izraela, zwiastując im pokój przez Jezusa Chrystusa (εὐαγγελιζόμενος εἰρήνην). On to jest Panem wszystkich (Dz 10, 36).

Jest to przykład kerygmatu apostoelskiego, w którym określenie „pokój” podsumowuje całe działanie – słowa i czyny Jezusa, w nawiązaniu do zapowiedzi Izajasza 52, 7 o radosnej nowinie obwieszczającej pokój i szczęście. Podsumowane są one potem w słowach:

Znacie sprawę Jezusa z Nazaretu, którego Bóg namaścił Duchem Świętym i mocą (ὥς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ θεὸς πνεύματι ἁγίῳ καὶ δυνάμει). Dlatego że Bóg był z Nim, przeszedł On dobrze czyniąc i uzdrawiając wszystkich, którzy byli pod władzą diabła (w. 38).

Uwalnianie spod mocy diabła to przywracanie ludziom pokoju z Bogiem i między sobą. Współdziała w tym Duch Święty, którym Jezus był namaszczoney. Uwolnienie jako radosną nowinę głosił Izajasz (61, 1), teraz św. Piotr ukazuje wypełnienie proroctwa. Dawcą pokoju i wszystkich darów są Trzy Osoby Boskie: Ojciec (Bóg) namaścił Go (Chrystusa, Syna Bożego) Duchem Świętym, który z Nim cały czas współdziałał⁹⁴.

⁹³ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961, s. 304n (PŚNT, V); L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, Collegeville, Minnesota 1992, s. 172–179 (SPS, 5); G. Schneider, *Die Apostelgeschichte, II. Teil, Kommentar zu Kap. 9, 1 – 28, 31*, Freiburg–Basel–Wien 1982, s. 39–41 (HTKNT, V,2); J. Munck, *The Acts of the Apostles. Introduction, Translation and Notes*, Garden City–New York 1967, s. 86, 88 (AB, 31); W. Rakocy, *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*, Częstochowa 2003, s. 51, 77n; J. Gnilka, *Paweł z Tarsu Apostoł i świadek*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001, s. 71n; K. Romaniuk, *Święty Paweł: życie i dzieło*, Katowice 1982, s. 41; W. Chrostowski, *Między synagogą a Kościołem. Dzieje św. Pawła*, Kraków–Ząbki 2015, s. 73–75.

⁹⁴ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie...*, dz. cyt., s. 312n; L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, dz. cyt., s. 191–193; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte, II. Teil*, dz. cyt., s. 75–77; J. Munck, *The Acts of the Apostles...*, dz. cyt., s. 94–96; A. Jankowski, *Kerygmat w Kościele apostoelskim. Nowotestamentowa teologia głoszenia słowa Bożego*, Częstochowa 1989, s. 73; J. Dupont, *Études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1967, s. 262n, 277n, 441,

W związku z uwięzieniem i cudownym wyprowadzeniem z więzienia św. Piotra o pokój jest mowa po relacji z wydarzenia, kiedy św. Łukasz przedstawia koniec życia Heroda Agryppy II:

Gniewał się bardzo na mieszkańców Tyru i Sydonu. Lecz oni razem przybyli do niego, a pozyskawszy sobie Blasta, podkomorzego królewskiego, prosili o pokój (ἡτοῦντο εἰρήνην), ponieważ sprowadzali żywność z kraju króla (Dz 12, 20).

Przyjmujący pochlebstwa władca został ukarany nagłą śmiercią (w. 21–23). Troska o pokój prowadziła mieszkańców Tyru do zachowania, które ostatecznie spowodowało zagładę tego, kogo chciano wywyższyć w sposób należyty wyłącznie jednemu Bogu, by uzyskać jego przychylność, a skoro przyjął takie traktowanie, spotkała go Boża kara⁹⁵.

Po tzw. soborze jerozolimskim wysłani z Jerozolimy do Antiochii:

Juda i Sylas, którzy byli również prorokami, w licznych przemówieniach zachęcali i umacniali braci. ³³Po pewnym czasie odeszli w pokój (ἀπελύθησαν μετ' εἰρήνης) od braci do tych, którzy ich wysłali (Dz 15, 32n).

Tu pokój oznacza wewnętrzną równowagę we wspólnocie po rozważeniu problemu podchodzenia do chrześcijan nawróconych z pogan, którym przybysze z Judei chcieli narzucać obrzezanie i zachowywanie żydowskich przepisów prawnych (Dz 15, 1)⁹⁶.

W Filippi św. Paweł i Sylas zostali pobici różgami i wtrąceni do więzienia po uwolnieniu z mocy złego ducha niewolnicy, która przez wrózenie

455 (LD, 45); J. Dupont, *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1984, s. 67, 323–325, 327n (LD, 118).

⁹⁵ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie...*, dz. cyt., s. 329–331; L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, dz. cyt., s. 214–219; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, II. Teil, dz. cyt., s. 107–109; J. Munck, *The Acts of the Apostles...*, dz. cyt., s. 114–116; J. Dupont, *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, dz. cyt., s. 329n, 332n; W. Rakocy, „A słowo Boże rozszerzało się i rosło”. Programowa funkcja Dz 12, 1–24 w kompozycji księgi, Lublin 1995, s. 198–200.

⁹⁶ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie...*, dz. cyt., s. 353n, 359n; L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, dz. cyt., s. 258n, 267n, 278–281; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, II. Teil, dz. cyt., s. 177, 188n; J. Munck, *The Acts of the Apostles...*, dz. cyt., s. 137, 143; J. Dupont, *Études sur les Actes des Apôtres*, dz. cyt., s. 206, 431; J. Dupont, *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, dz. cyt., s. 313.

przynosiła duży dochód swym właścicielom (Dz 16, 16–24). W nocy cudownie wyzwoleni z więzów nawrócili strażnika więzienia (ww. 25–34), a

kiedy nastał dzień, pretorzy posłali liktorów z rozkazem: „Zwolnij tych ludzi!”

³⁶Strażnik więzienia oznajmił Pawłowi ten rozkaz: „Pretorzy przysłali, aby was wypuścić. ³⁷Wyjdźcie więc teraz i idźcie w pokój (πορεύσθε ἐν εἰρήνῃ)!” Ale Paweł powiedział do nich: „Publicznie, bez sądu, ubiczowali nas, obywatele rzymskich i wtrącili do więzienia, a teraz cichaczem nas wyrzucają? O, nie! Niech tu sami przyjdą i wyprowadzą nas!” (Dz 16, 35–37).

W obronie apostołskiej godności odwołał się do praw obywatela rzymskiego, nie godząc się na ciche zakończenie sprawy, lecz domagał się, by przedstawiciele władz miejskich choćby przez przeproszenie zadośćuczynili za swe bezprawne postępowanie. Można tu widzieć swoiste wypełnienie omawianych słów Pana Jezusa o Jego pokoju, który jest inny niż pokój tego świata (J 14, 27)⁹⁷.

Po uwięzieniu św. Pawła w Jerozolimie, gdy sprowadzono go do Cezarei, by tam odpowiadał przed rzymskim namiestnikiem, w imieniu przełożonych żydowskich przemawiał retor Tertullos. Swoje przemówienie rozpoczął od wyrazów uznania dla namiestnika, którego rządy umożliwiają życie w pokoju:

Kiedy go wezwano, Tertullos rozpoczął mowę oskarżycielską: „Dzięki tobie żyjemy w pełnym pokoju (πολλῆς εἰρήνης τυγχάνοντες διὰ σοῦ) – mówił – dzięki twojej przeczności (διὰ τῆς σῆς προνοίας) polepsza się byt tego narodu. ³Zawsze i wszędzie przyjmujemy to, dostojny Feliksie, z wielką wdzięcznością. ⁴Aby cię jednak dłużej nie zatrzymywać, proszę, abys nas łaskawie posłuchał przez chwilę. ⁵Stwierdziłszy,

⁹⁷ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie...*, dz. cyt., s. 366–370; L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, dz. cyt., s. 293–304; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, II. Teil, dz. cyt., s. 214–219; J. Munck, *The Acts of the Apostles...*, dz. cyt., s. 161–163; J. Gniska, *Paweł z Tarsu Apostoł i świadek*, dz. cyt., s. 108–111; J. Dupont, *Études sur les Actes des Apôtres*, dz. cyt., s. 95, 528; J. Dupont, *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, dz. cyt., s. 330; R. Pindel, *Magia czy Ewangelia? Konfrontacja głosicieli Ewangelii ze światem magicznym w ujęciu Dziejów Apostolskich*, Kraków 2003, s. 311–322; K. Romaniuk, *Święty Paweł: życie i dzieło*, dz. cyt., s. 75–79; W. Chrostowski, *Między synagogą a Kościołem...*, dz. cyt., s. 186–193.

że człowiek ten jest przywódcą sekty nazarejczyków, szerzy zarazę i wzbudza niepokoje (στάσεις) wśród wszystkich Żydów na świecie (Dz 24, 2–5).

Słowa mające cechy pochlebstwa przeciwstawiają działanie przedstawiciela obcej władzy jako zapewniające pokój, możliwość bezpiecznego życia i bogacenia się, polepszania warunków życia podbitego kraju działaniu Apostoła, które rzekomo wzbudza wszędzie niepokoje (στάσεις)⁹⁸.

Wielokrotnie w tekstach apostolskich podawane są wezwania do budowania pokoju, często w formie pouczeń i życzeń oraz modlitw. Święty Paweł w Liście do Rzymian pisze:

Chwała zaś, cześć i pokój spotkają każdego, kto czyni dobrze – najpierw Żyda, a potem Greka. ¹¹Albowiem u Boga nie ma względu na osobę (Rz 2, 10n).

Pokój występuje obok chwały (δόξα) i czci (τιμή) jako następstwo dobrego postępowania ludzi niezależnie od ich pochodzenia. Tu różnicę stanowi przynależność do narodu wybranego Pierwszego Przymierza. Słowo „Grecy” oznacza nie tyle przynależność narodową, ile pozostawanie poza kręgiem religii Starego Testamentu. Obietnica chwały, czci i pokoju stanowi przeciwieństwo wobec poprzedniego wersetu zapowiadającego ucisk i utrapienia (θλίψις καὶ στενοχωρία) dla każdego, kto dopuszcza się zła. Liczą się czyny, nie przynależność narodowa czy wyznawana religia – myśl typowa dla nauki Apostoła Pogan⁹⁹.

W dalszej części rozważań pisze, że wszyscy popadli w grzechy – Żydzi i poganie. Stosuje rabinackie zestawienie tekstów, wśród których jednym z określeń pozostawania w błędzie jest nieznajomość drogi poko-

⁹⁸ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie...*, dz. cyt., s. 435n; L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, dz. cyt., s. 410n, 415n, 278–281; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, II. Teil, dz. cyt., s. 344–346; J. Munck, *The Acts of the Apostles...*, dz. cyt., s. 229–232; K. Romaniuk, *Święty Paweł: życie i dzieło*, dz. cyt., s. 153n.

⁹⁹ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 102n; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 75; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 82n, 86n; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 48; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 298, 303; J. D. G. Dunn, *Romans 1–8*, dz. cyt., s. 92n; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 97–99.

ju obok zagłady i nędzy oraz braku bojaźni Bożej oznaczającej religijną cześć i szacunek wobec Boga i Jego nauki¹⁰⁰:

Zagłada i nędza są na ich drogach

¹⁷droga pokoju jest im nie znana (καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν)

¹⁸bojaźni Bożej nie ma przed ich oczami (Rz 3, 16–18; cyt. z tekstów ST: Iz 59, 4n; Ps 35, 2)¹⁰¹.

Pouczenie o skutkach usprawiedliwienia oraz naszej odpowiedzi na wielki Boży dar zaczyna św. Paweł słowami:

Dostąpiwszy więc usprawiedliwienia dzięki wierze, zachowajmy pokój z Bogiem przez Pana naszego, Jezusa Chrystusa (εἰρήνην ἔχομεν πρὸς τὸν θεὸν διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ); ²dzięki Niemu uzyskaliśmy na podstawie wiary dostęp do tej łaski, w której trwamy, i chlubimy się nadzieją chwały Bożej (Rz 5, 1n).

Pokój z Bogiem możemy zachowywać dzięki więzi z Chrystusem i Jego łasce. Trwanie w niej jest podstawą nadziei na uczestnictwo w Bożej chwale¹⁰².

Na początku rozdziału ósmego św. Paweł przeciwstawia nowe życie według Ducha dawnemu życiu według ciała. Podobne pouczenie jest w Ga 5, 16–26, z katalogami wad – uczynków ciała (ww. 19–21) i cnót – owocu Ducha (w. 22n), wśród których na trzecim miejscu jest też pokój (w. 22). Tu następstwem dążności ciała – śmierci – przeciwstawione są na-

¹⁰⁰ O bojaźni Bożej pisałem w monografii „*Pan jest sprawiedliwy, kocha sprawiedliwość*” (Ps 11, 7). *Sprawiedliwość – uczciwość – przyzwoitość w Piśmie Świętym*, Kraków 2014, s. 77–88, 106–109, 117–133, 172n, 190, 196–204 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 5).

¹⁰¹ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 114n; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 99; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 116n, 120; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 69; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 335; J. D. G. Dunn, *Romans 1–8*, dz. cyt., s. 157; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 110–112.

¹⁰² Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 131n; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 139–145; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 164n, 169n; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 101–103; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 394–397; J. D. G. Dunn, *Romans 1–8*, dz. cyt., s. 246–249; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 164n.

stępstwa dążności Ducha: życie i pokój. Pokój jest w pewnym sensie synonimem życia:

Dążność (φρόνημα) bowiem ciała prowadzi do śmierci, dążność zaś Ducha – do życia i pokoju (τό δὲ φρόνημα τοῦ πνεύματος ζωὴ καὶ εἰρήνη) (Rz 8, 6)¹⁰³.

Naukę, by unikać zgorszenia, uzasadnia św. Paweł słowami:

Bo królestwo Boże – to nie sprawa tego, co się je i pije, ale to sprawiedliwość, pokój i radość w Duchu Świętym (δικαιοσύνη καὶ εἰρήνη καὶ χαρὰ ἐν πνεύματι ἁγίῳ).

¹⁸A kto w taki sposób służy Chrystusowi, ten podoba się Bogu i ma uznanie u ludzi.

¹⁹Starajmy się więc o to, co służy sprawie pokoju (τὰ τῆς εἰρήνης διώκωμεν) i wzajemnemu zbudowaniu (Rz 14, 17–19).

Pokój stoi najpierw między sprawiedliwością i radością w Duchu Świętym, potem obok wzajemnego zbudowania. W pierwszym wypadku są to dary Boże – Ducha Świętego obecnego w wiernych od chwili chrztu, w drugim skutki postępowania wiernych budujących Boże królestwo i kierowanych Jego Duchem¹⁰⁴.

Święty Paweł uczy Koryntian, że między chrześcijanami nie powinno być spraw sądowych. Jako dzieci Boże obmyte, uświęcone i usprawiedliwione przez chrzest powinni postępować sprawiedliwie, unikać sporów, zwłaszcza wytaczania procesów współwyznawcom przed sądami pogańskiego państwa:

Czy odważy się ktoś z was, gdy zdarzy się nieporozumienie z drugim, szukać sprawiedliwości u niesprawiedliwych zamiast u świętych? ²Czyż nie wiecie, że święci

¹⁰³ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 167; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 244n; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 238, 244; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 157n; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 489; J. D. G. Dunn, *Romans 1–8*, dz. cyt., s. 442; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 198–200.

¹⁰⁴ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 266n; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 415–417; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 417, 421; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 264n; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 697n; J. D. G. Dunn, *Romans 9–16*, dz. cyt., s. 822–825; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 288–290.

będą sędziami tego świata? A jeśli świat będzie przez was sądzony, to czy nie jesteście godni wyrokować w tak błahych sprawach? ³Czyż nie wiecie, że będziemy sądzili także aniołów? O ileż przeto więcej sprawy doczesne! ⁴Wy zaś, gdy macie sprawy doczesne do rozstrzygnięcia, zwracacie się do ludzi za nic uważanych w Kościele! ⁵Mówię to, aby was zawstydzić. Bo czyż nie znajdzie się wśród was ktoś na tyle mądry, by mógł rozstrzygać spory między swymi braćmi? ⁶A tymczasem brat oskarża brata, i to przed niewierzącymi. ⁷Już samo to jest godne potępienia, że w ogóle zdarzają się wśród was sądowe sprawy. Czemuż nie znosicie raczej niesprawiedliwości? Czemuż nie ponosicie raczej szkody? ⁸Tymczasem wy dopuszczacie się niesprawiedliwości i wyrządzacie szkody, i to właśnie braciom. ⁹Czyż nie wiecie, że niesprawiedliwi nie posiadają królestwa Bożego? Nie łudźcie się! Ani rozpustnicy, ani bałwochwálcy, ani cudzołożnicy, ani rozwiązli, ani mężczyźni współżyjący ze sobą, ¹⁰ani złodzieje, ani chciwi, ani pijacy, ani oszczercy, ani zdzierycy nie odziedziczą królestwa Bożego. ¹¹A takimi byli niektórzy z was. Lecz zostaliście obmyci, uświęceni i usprawiedliwieni w imię Pana naszego Jezusa Chrystusa i przez Ducha Boga naszego (1 Kor 6, 1–11).

Święty Paweł zachęca, by raczej znosić niesprawiedliwe traktowanie (jak w Kazaniu na górze – Mt 5, 38–42). Choć nie ma wprost słownictwa związanego z pokojem, jest to bardzo ważne wskazanie, jak dążyć do jego zachowywania¹⁰⁵.

Ucząc o życiu małżeńskim chrześcijan, w związku z małżeństwem strony chrześcijańskiej z osobą, która jest poza wspólnotą Kościoła, św. Paweł pisze do Koryntian:

Lecz jeśliby strona niewierząca chciała odejść, niech odejdzie! Nie jest skrupowany ani „brat”, ani „siostra” w tym wypadku. Albowiem do życia w pokoju powołał nas Bóg (ἐν δὲ εἰρήνῃ κέκληκεν ὑμᾶς ὁ θεός). ¹⁶A skądże zresztą możesz wiedzieć, żono, że zbawisz twego męża? Albo czy jesteś pewien, mężu, że zbawisz swoją żonę? (1 Kor 7, 15n).

¹⁰⁵ Por. M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian...*, dz. cyt., s. 218–225; C. K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 134–143; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian...*, dz. cyt., s. 182–189; W. F. Orr, J. A. Walther, *I Corinthians...*, dz. cyt., s. 193–201.

Jest to tak zwany przywilej Pawłowy, dopuszczający rozejście się w imię podstawowego powołania do życia w pokoju¹⁰⁶.

Przy wyliczaniu swych współpracowników w zakończeniu listu Apostoł prosi, by jednego z nich – Tymoteusza – adresaci odprowadzili w pokój, ułatwili bezpieczną podróż powrotną. Pokój oznacza tu bezpieczeństwo głosiciela Ewangelii w konkretnej sytuacji dzięki braterskiej miłości Koryntian:

Niech przeto nikt go nie lekceważy. Odprowadźcie go w pokój (προπέμψατε δὲ αὐτὸν ἐν εἰρήνῃ), aby dotarł do mnie, gdyż czekam na niego z braćmi (1 Kor 16, 11)¹⁰⁷.

Wspaniały hymn w Liście do Efezjan pokazuje jako owoc zbawczego dzieła Chrystusa pojednanie wszystkich ludzi: członków Ludu Wybranego Pierwszego Przymierza – Izraela oraz pogan, którzy razem mogą się cieszyć pokojem z Bogiem i między sobą:

Ale teraz w Chrystusie Jezusie wy, którzy niegdyś byliście daleko, staliście się bliscy przez krew Chrystusa.

¹⁴On bowiem jest naszym pokojem.

On, który obie części [ludzkości] uczynił jednością,

bo zburzył rozdzielający je mur – wrogość.

W swym ciełe ¹⁵pozbawił On mocy Prawo przykazań, wyrażone w zarządzeniach, aby z dwóch [rodzajów ludzi] stworzyć w sobie jednego nowego człowieka, wprowadzając pokój,

¹⁶i [w ten sposób] jednych, jak i drugich znów pojednać z Bogiem, w jednym Ciele przez krzyż, w sobie zadawszy śmierć wrogości.

¹⁰⁶ Por. C. K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 166n; M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian...*, dz. cyt., s. 244n; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian...*, dz. cyt., s. 196n; W. F. Orr, J. A. Walther, *I Corinthians...*, dz. cyt., s. 212–214; J. Załęski, *Nierozwawalność małżeństwa według św. Pawła. O tzw. przywileju Pawłowym 1 Kor 7, 10–16*, Katowice 1992 (AL, 16); J. Załęski, *Problem „wyjątku” w 1 Kor 7, 15–16*, CT 53 (1983) nr 3, s. 43–63; J. Załęski, *Najnowsze próby wyjaśnienia przywileju Pawłowego [1 Kor 7, 15]*, STV 19 (1981) nr 1, s. 21–34; J. Załęski, *Nauka św. Pawła na temat małżeństwa w 1 Kor 7, 12b–13*, RBL 39(1986), s. 108–111.

¹⁰⁷ Por. C. K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 390; M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian...*, dz. cyt., s. 518; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian...*, dz. cyt., s. 290; W. F. Orr, J. A. Walther, *I Corinthians...*, dz. cyt., s. 359.

¹⁷A przyszedłszy zwiastował pokój (εἰρήνην)

wam, którzyście daleko, i pokój (εἰρήνην) tym, którzy są blisko,

¹⁸bo przez Niego jedni i drudzy w jednym Duchu mamy przystęp do Ojca.

¹⁹ A więc nie jesteście już obcymi i przybyszami, ale jesteście współobywatelami świętych i domownikami Boga – ²⁰zbudowani na fundamencie apostołów i proroków, gdzie głowicą węgła jest sam Chrystus Jezus. ²¹W Nim zespalana cała budowla rośnie na świętą w Panu świątynię, ²²w Nim i wy także wznosicie się we wspólnym budowaniu, by stanowić mieszkanie Boga przez Ducha (Ef 2, 13–22)¹⁰⁸.

Dalsze pouczenie Listu do Efezjan wzywa:

Usiłujcie zachować jedność Ducha dzięki więzi, jaką jest pokój (ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης). ⁴Jedno jest Ciało i jeden Duch, bo też zostaliście wezwani do jednej nadziei, jaką daje wasze powołanie. ⁵Jeden jest Pan, jedna wiara, jeden chrzest. ⁶Jeden jest Bóg i Ojciec wszystkich, który [jest i działa] ponad wszystkimi, przez wszystkich i we wszystkich (Ef 4, 3–6)¹⁰⁹.

W ostatnim rozdziale Listu do Efezjan widzimy obraz zbioru Bożej. Jeden z jej elementów wiąże się z pokojem:

Stańcie więc [do walki], przepasawszy biodra wasze prawdą i przyoblókszy pancerz, którym jest sprawiedliwość, ¹⁵a obuwszy nogi w gotowość [głoszenia] dobrej nowiny o pokoju (ἐν ἐτοιμασίᾳ τοῦ εὐαγγελίου τῆς εἰρήνης) (Ef 6, 14n).

¹⁰⁸ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 402–416; J. Gnilka, *Der Epheserbrief*, dz. cyt., s. 137–160; M. Barth, *Ephesians 1–3*, dz. cyt., s. 254–325; R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, dz. cyt., s. 110–126, 441–443; S. Hałas, *Chrystus naszym pokojem (por. Ef 2, 14). Wizja pokoju w Liście do Efezjan*, „Symposium” 17 (2013) nr 12 (24), s. 9–21; J. Gnilka, „Błogosławieni, którzy wprowadzają pokój”, dz. cyt., s. 6; A. Suski, „A przyszedłszy zwiastował pokój” (Ef 2, 17), w: *Minister Verbi. Liber Sollemnis Excellentissimo Domino Henrico Muszyński Metropolitae Gnesnensi ad honorandum quartum eiusdem vitae lustrum expletum dedicatus oblatuque*, red. P. Podeszwa, W. Szczerbiński, Gniezno 2003, s. 295–314; E. Szewc, *Pokój Chrystusa*, dz. cyt., s. 44–49; J. Kręcidło, *Oreddie pojednania*, w: *Więcej szczęścia jest w dawaniu aniżeli w braniu. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Waldemara Chrostowskiego w 60. Rocznicę urodzin*, red. B. Strzałkowska, Warszawa 2011, t. 2, s. 938–960, zwł. 956n.

¹⁰⁹ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 506n; J. Gnilka, *Der Epheserbrief*, dz. cyt., s. 323–326; M. Barth, *Ephesians 4–6*, dz. cyt., s. 810–814, 816n; R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, dz. cyt., s. 191–197, 453n.

Gotowość głoszenia dobrej nowiny o pokoju stanowi obuwie Bożego wojownika. Ta część wojskowego wyposażenia zabezpiecza nogi, które odpowiadają za zdolność poruszania się i docierania do ludzi odkupionych przez Chrystusa, a nieznających Jego nauki. Pokój jako suma dóbr mesjańskich streszcza w sobie całą treść Ewangelii dającej pełnię życia i zbawienia¹¹⁰.

Można ten tekst zestawić z Rz 10, 14n:

Jakże więc mieli wzywać Tego, w którego nie uwierzyli? Jakże mieli uwierzyć w Tego, którego nie słyszeli? Jakże mieli usłyszeć, gdy im nikt nie głosił? ¹⁵Jakże mogliby im głosić, jeśli by nie zostali posłani? Jak to jest napisane: Jak piękne stopy tych, którzy zwiastują dobrą nowinę!

cytującym fragment przytoczonych w pierwszej części słowa z Księgi Izajasza:

O jak są pełne wdzięku na górach
nogi zwiastuna radosnej nowiny,
który ogłasza pokój, zwiastuje szczęście,
który obwieszcza zbawienie,
który mówi do Syjonu:
„Twój Bóg zaczął królować” (Iz 52, 7).

Prorok wylicza, na czym polega dobra nowina, a pierwszym określeniem jest pokój jako następstwo Bożego królowania. List do Rzymian w jednym określeniu zawiera całą treść, nie wspominając wprost o pokoju¹¹¹.

¹¹⁰ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 500–502; J. Gnilka, *Der Epheserbrief*, dz. cyt., s. 309–312; M. Barth, *Ephesians 4–6*, dz. cyt., s. 766–771, 793–800; R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, dz. cyt., s. 382–365, 488n; D. Słabik, *Elementy uzbrojenia duchowego wg Ef 6, 10–18*, w: „Jawicie się jako źródła światła w świecie” (*Flp 2, 15*), red. T. M. Dąbek, Kraków 2010, s. 149–174, zwł. 160–163.

¹¹¹ Por. K. Romaniuk, *Listy do Rzymian*, dz. cyt., s. 220n; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 386–393; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 323n, 326; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 203n; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 595–598; J. D. G. Dunn, *Romans 9–16*, dz. cyt., s. 628n; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 239.

W Liście do Kolosan inny wspaniały hymn o wcieleniu i odkupieniu kończy się słowami:

Zechciał bowiem [Bóg], aby w Nim zamieszkała cała Pełnia
²⁰i aby przez Niego znów pojednać wszystko ze sobą:
 przez Niego – i to, co na ziemi, i to, co w niebiosach,
 wprowadziwszy pokój przez krew Jego krzyża (εἰρηνοποιήσας διὰ τοῦ αἵματος τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ) (Kol 1, 19n).

Pokój jest owocem krwi Chrystusa, w którym mieszka cała Pełnia, Jego ofiary dokonanej na krzyżu, przez którą pojednał z Bogiem i między sobą całe stworzenie, niebo i ziemię, aniołów otaczających Boga i ludzi żyjących na świecie¹¹².

W trzecim rozdziale listu autor kieruje do adresatów życzenie:

A w sercach waszych niech panuje pokój Chrystusowy (καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ Χριστοῦ βραβεύετω ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν), do którego też zostaliście wezwani w jednym Ciele (Kol 3, 15).

Wcześniej pisze o jedności wszystkich ludziłączonych przez chrzest:

A tu już nie ma Greka ani Żyda, obrzezania ani nieobrzezania, barbarzyńcy, Scyty, niewolnika, wolnego, lecz wszystkim we wszystkich [jest] Chrystus (w. 11)

jako następstwie odkupienia, z którego wynika potrzeba skutecznej walki z grzechem i praktykowania na różny sposób wzajemnej miłości:

¹¹² Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 233–239; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan...*, dz. cyt., s. 207–216; J. Gnłka, *Der Kolosserbrief*, dz. cyt., s. 71–77; M. Barth, H. Blanke, *Colossians...*, dz. cyt., s. 210–218; P. T. O'Brien, *Colossians, Philemon*, dz. cyt., s. 51–57; E. Szewc, *Pokój Chrystusa*, dz. cyt., s. 49n; W. O. Antonyuk, *Powszechna władza Chrystusa na podstawie hymnu Kol 1, 15–20*, w: „*Jawicie się jako źródła światła w świecie*” (Flp 2,15), red. T. M. Dąbek, Kraków 2010, s. 195–227, zwł. 223–226; J. Kręciło, *Oroędzie pojednania*, dz. cyt., s. 955–957; J. Łach, *Hymn o pierwszeństwie Chrystusa (Kol 1, 15–20)*, w: *W posłudze słowa Pańskiego. Księga Pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiewiczowi z okazji 70-lecia urodzin*, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczyk, Kielce 1997, s. 294–306.

Zadajcie więc śmierć temu, co przyziemne w członkach: rozpuście, nieczystości, lubieżności, złej żądzy i chciwości, bo ona jest bałwochwalstwem. ⁶Z ich powodu nadchodzi gniew Boży na synów buntu. ⁷I wyście niegdyś tak postępowali, kiedyście tym żyli. ⁸A teraz i wy odrzućcie to wszystko: gniew, zapalczywość, złość, znieważanie, haniebną mowę [wychodzącą] z ust waszych. ⁹Nie okłamujcie się nawzajem, boście zwlekli z siebie dawnego człowieka z jego uczynkami, ¹⁰a przyoblekli nowego, który wciąż się odnawia ku głębszemu poznaniu [Boga], na obraz Tego, który go stworzył. ¹¹A tu już nie ma Greka ani Żyda, obrzezania ani nieobrzezania, barbarzyńcy, Scyty, niewolnika, wolnego, lecz wszystkim we wszystkich [jest] Chrystus. ¹²Jako więc wybrańcy Boży – święci i umiłowani – obleczcie się w serdeczne współczucie, w dobroć, pokorę, cichość, cierpliwość, ¹³znosząc jedni drugich i wybacząc sobie nawzajem, jeśliby ktoś miał coś do zarzucenia drugiemu: jak Pan wybaczył wam, tak i wy. ¹⁴Na to zaś wszystko [przywdziejcie] miłość, która jest spoiwem doskonałości. ¹⁵A w sercach waszych niech panuje pokój Chrystusowy, do którego też zostaliście wezwani w jednym Ciele. I bądźcie wdzięczni. ¹⁶Słowo Chrystusa niech w was mieszka w [całym swym] bogactwie: z całą mądrością nauczajcie i napominajcie siebie, psalmami, hymnami, pieśniami pełnymi ducha, pod wpływem łaski śpiewając Bogu w waszych sercach. ¹⁷A cokolwiek mówicie lub czynicie, wszystko [niech będzie] w imię Pana Jezusa, dziękując Bogu Ojcu przez Niego (3, 5–17)¹¹³.

Następują dalsze konkretne wskazania podające zasady życia domowego (Kol 3, 18 – 4, 1). Jest to jedno z pouczeń o życiu w rodzinach chrześcijańskich, tzw. tablic domowych, częściowo odpowiadających zawartym w ówczesnej pogańskiej literaturze dydaktycznej, zwłaszcza stoickiej. Są w nich wskazówki, jak powinni odnosić się do siebie poszczególni członkowie rodzin i grup społecznych (obok Kol 3, 18 – 4, 1; Ef 5, 21 – 6, 9 oraz 1 P 2, 18 – 3, 9). Przytoczymy je jako konkretne wezwania, by postępować w sposób, który prowadzi do pokoju, zgody i wzajemnego zrozumienia, naśladować Chrystusa łagodnie poddającego się przemocy, miłującego swój Kościół i każdego z jego członków:

¹¹³ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 280–293; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan...*, dz. cyt., s. 302–324; J. Gnilka, *Der Kolosserbrief*, dz. cyt., s. 178–203; M. Barth, H. Blanke, *Colossians...*, dz. cyt., s. 398–432; P. T. O'Brien, *Colossians, Philemon*, dz. cyt., s. 173–214.

Żony, bądźcie poddane mężom, jak przystało w Panu. ¹⁹Mężowie, miłujcie żony i nie okazujcie im rozjątrzenia. ²⁰Dzieci, bądźcie posłuszne rodzicom we wszystkim, bo to jest miłe w Panu. ²¹Ojcowie, nie rozdrażniajcie waszych dzieci, aby nie traciły ducha. ²²Niewolnicy, bądźcie we wszystkim posłuszni doczesnym panom, nie służąc tylko dla oka, jak gdyby dla przypodobania się ludziom, lecz ze szczerego serca, jak bojąc się [prawdziwego] Pana. ²³Cokolwiek czynicie, z serca wykonujcie, jak dla Pana, a nie dla ludzi, świadomi, ²⁴że od Pana otrzymacie dziedzictwo [wiekuiste] jako zapłatę. Służcie Chrystusowi jako Panu! ²⁵Kto bowiem popełnia bezprawie, poniesie skutki swego bezprawia; a [u Niego] nie ma względu na osoby. **4** ¹Panowie, oddawajcie niewolnikom, co sprawiedliwie i słusznie się należy, świadomi tego, że i wy macie Pana w niebie” (Kol 3, 18 – 4, 1)¹¹⁴.

Bądźcie sobie wzajemnie poddani w bojaźni Chrystusowej. ²²Żony niechaj będą poddane swym mężom, jak Panu ²³bo mąż jest głową żony, jak i Chrystus – Głową Kościoła: On – Zbawca Ciała. ²⁴Lecz jak Kościół poddany jest Chrystusowi, tak i żony mężom – we wszystkim. ²⁵Mężowie, miłujcie żony, bo i Chrystus umiłował Kościół i wydał za niego samego siebie, ²⁶aby go uświęcić, oczyściwszy obmyciem wodą, któremu towarzyszy słowo, ²⁷aby samemu sobie przedstawić Kościół jako chwalebny, niemający skazy czy zmarszczki, czy czegoś podobnego, lecz aby był święty i nieskalany. ²⁸Mężowie powinni miłować swoje żony, tak jak własne ciało. Kto miłuje swoją żonę, siebie samego miłuje. ²⁹Przecież nigdy nikt nie odnosił się z nienawiścią do własnego ciała, lecz [każdy] je żywi i pielęgnuje, jak i Chrystus – Kościół, ³⁰bo jesteśmy członkami Jego Ciała. ³¹Dlatego opuści człowiek ojca i matkę, a połączy się z żoną swoją, i będą dwoje jednym ciałem. ³²Tajemnica to wielka, a ja mówię: w odniesieniu do Chrystusa i do Kościoła. ³³W końcu więc niechaj również każdy z was tak miłuje swą żonę jak siebie samego. A żona niechaj ze czcią się odnosi do swojego męża.

6 ¹Dzieci, bądźcie posłuszne Panu waszym rodzicom, bo to jest sprawiedliwe. ²Czcij ojca twego i matkę – jest to pierwsze przykazanie z obietnicą – ³aby ci było dobrze i abys długo żył na ziemi. ⁴A [wy], ojcowie, nie pobudzajcie do gniewu waszych dzieci, lecz wychowujcie je w karności, napominając, jak [chce] Pan.

⁵Niewolnicy, ze czcią i bojaźnią, w prostocie serca bądźcie posłuszni waszym doczesnym panom jak Chrystusowi, ⁶nie służąc tylko dla oka, by ludziom się po-

¹¹⁴ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 293–298; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan...*, dz. cyt., s. 325–339; J. Gnillka, *Der Kolosserbrief*, dz. cyt., s. 205–227; M. Barth, H. Blanke, *Colossians...*, dz. cyt., s. 432–451, 462–475; P. T. O'Brien, *Colossians, Philemon*, dz. cyt., s. 214–234; S. Wronka, *La struttura e il contenuto del codice domestico di Col 3, 18 – 4, 1*, AnCrac 35 (2003), s. 273–290.

dobać, lecz jako niewolnicy Chrystusa, którzy z duszy pełnią wolę Bożą. ⁷Z ochotą służcie, jak gdybyście [służyli] Panu, a nie ludziom, ⁸świadomi tego, że każdy, jeśli uczyni coś dobrego, otrzyma to z powrotem od Pana – czy to niewolnik, czy wolny. ⁹A wy, panowie, tak samo wobec nich postępujcie: zaniechajcie groźby, świadomi tego, że w niebie jest Pan zarówno ich, jak wasz, a u Niego nie ma względu na osoby (Ef 5, 21 – 6, 9)¹¹⁵.

Niewolnicy! Z całą bojaźnią bądźcie poddani panom nie tylko dobrym i łagodnym, ale również surowym. ¹⁹To bowiem podoba się [Bogu], jeżeli ktoś ze względu na sumienie [uległ] Bogu znosi smutki i cierpi niesprawiedliwie. ²⁰Cóż bowiem za chwala, jeżeli przetrzymacie chłostę jako grzesznicy? – Ale to się Bogu podoba, jeżeli dobrze czynicie, a znosicie cierpienia. ²¹Do tego bowiem jesteście powołani. Chrystus przecież również cierpiał za was i zostawił wam wzór, abyście szli za Nim Jego śladami. ²²On grzechu nie popełnił, a w Jego ustach nie było podstępu. ²³On, gdy Mu złorzeczono, nie złorzeczył, gdy cierpiał, nie groził, ale zdawał się na Tego, który sądzi sprawiedliwie. ²⁴On sam w swoim ciele poniósł nasze grzechy na drzewo, abyśmy przestali być uczestnikami grzechów, a żyli dla sprawiedliwości – [Krwia] Jego ran zostaliście uzdrowieni. ²⁵Błądziliście bowiem jak owce, ale teraz nawróciliście się do Pasterza i Stróża dusz waszych.

¹¹⁵ Por. J. Gnilk, *Der Epheserbrief*, dz. cyt., s. 272–304; A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 479–495; R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, dz. cyt., s. 318–364, 477–484; M. Barth, *Ephesians 4–6*, dz. cyt., s. 607–758; J. Kudasiewicz, *Pieśń nad pieśniami chrześcijańskiego małżeństwa (Ef 5, 21–33)*, w: *U źródeł mądrości*, red. S. Haręzga, Rzeszów 1997, s. 211–246; J. Kudasiewicz, *Mężowie, miłujcie żony, jak Chrystus umiłował Kościół (Ef 5, 25–33)*, „Vox Patrum” 8–9 (1985), s. 81–88; A. Suski, *Kodeks małżeński w Liście do Efezjan*, w: *Studia z biblistyki*, II, red. J. Łach, Warszawa 1980, s. 231–291; R. Bartnicki, *Będą dwoje jednym ciałem. Małżeństwo w świetle Nowego Testamentu*, Warszawa 2007, s. 98–107; E. Wiater, „Jedno jest Ciało i jeden Duch” (Ef 4, 4). *Duch Święty a jedność Kościoła w świetle Listu do Efezjan*, Kraków 2009, s. 116–119; A. Ból, *Charakter relacji pomiędzy małżeństwem a przymierzem Chrystusa z Kościołem na podstawie Ef 5, 21–33*, w: „Utwierdzaj swoich braci” (Łk 22, 32), red. T. M. Dąbek, Kraków 2003, s. 159–181; J. Kułaczkowski, *Wierność jako istotna cecha przymierza małżeńskiego a duszpasterstwo rodzin*, „Rocznik Teologii Katolickiej” IX (2010), s. 138–153, zwł. 139–145; A. del Pozo Abejón, *Małżeństwo na horyzoncie Nowego Przymierza*, tłum. L. Balter, ComP 18 (1998) 1, s. 3–12, zwł. 9 n; M. Figura, *Chrystus i Kościół – wielka tajemnica (Ef 5, 32). Sakramentalność małżeństwa chrześcijańskiego*, tłum. L. Balter, ComP 18(1998) 1, s. 71–83; C. Osiek, *The Bride of Christ (Ephesians 5:22-33): A Problematic Wedding*, „Biblical Theology Bulletin” 32 (2002) 1, 29–39.

3 ¹Tak samo żony niech będą poddane swoim mężom, aby nawet wtedy, gdy niektórzy z nich nie słuchają nauki, przez samo postępowanie żon zostali [dla wiary] pozyskani bez nauki, ²gdy będą się przypatrywali waszemu pełnemu bojaźni, świętemu postępowaniu. ³Ich ozdobą niech będzie nie to, co zewnętrzne: uczesanie włosów i złote pierścienie ani strojenie się w suknie, ⁴ale wnętrze serca człowieka o niezachwianym spokoju i łagodności ducha, co jest tak cenne w oczach Boga. ⁵Tak bowiem i dawniej święte niewiasty, które pokładały nadzieję w Bogu, same siebie przyozdabiały, a były poddane swoim mężom. ⁶Tak Sara była posłuszna Abrahamowi, nazywając go panem. Stałyście się jej dziećmi, gdyż dobrze czynicie i nie obawiacie się żadnego zastraszenia.

⁷Podobnie mężowie we wspólnym pożyciu liczcie się rozumnie ze słabszym ciałem kobiecym. Darzcie żony wciąż jako te, które razem z wami są dziedzicami łaski, aby nie stawiać przeszkód waszym modlitwom.

⁸Na koniec zaś bądźcie wszyscy jednomyślni, współczujący, pełni braterskiej miłości, miłosierni, pokorni! ⁹Nie oddawajcie złem za zło ani złorzeczeniem za złorzeczenie. Przeciwnie zaś, błogosławcie. Do tego bowiem jesteście powołani, abyście odziedziczyli błogosławieństwo (1 P 2, 18 – 3, 9)¹¹⁶.

W związku z zapowiedzią niespodziewanego powtórnego przyjścia Chrystusa – paruzji św. Paweł przestrzega Tesaloniczan:

Kiedy bowiem będą mówić: „Pokój i bezpieczeństwo (εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια)” – tak niespodzianie przyjdzie na nich zagłada, jak bóle na brzemienną, i nie umkną (1 Tes 5, 3).

Nie trzeba ulegać złudnym przekonaniom o pokoju i bezpieczeństwie. Niespodziewane nadejście Pana jest tu porównane do bólów poprzedzają-

¹¹⁶ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra...*, dz. cyt., s. 190–245; E. G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter...*, dz. cyt., s. 171–175; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, dz. cyt., s. 107–127; K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, dz. cyt., s. 78–95; F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 206–217; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude...*, dz. cyt., s. 97–105; J. Załęski, *Chrześcijanin wobec władzy świeckiej według Rz 13, 1–7; 1 P 2, 13–17*, Warszawa 1996; M. Wojciechowski, *Biblia o państwie*, Kraków 2008, s. 149–151. Wskazania zawarte w tablicach nie zobowiązują bezwzględnie, by trzymać się zastanego porządku, lecz wzywają do wzajemnej miłości i pokoju osoby różnego wieku i stanu, aby mimo trwania struktur społecznych, które nie są do końca sprawiedliwe, ich życie odpowiadało nowości, jaką przyniósł Chrystus – por. J. Gnika, *Teologia Nowego Testamentu*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002, s. 449–451.

cych poród, a wcześniej do przychodzącego w nocy złodzieja, jak w innych tekstach (np. Mt 24, 43; Łk 12, 39; 2 P 3, 10; Ap 3, 3; 16, 15). Wcześniej Apostoł uczy:

Nie potrzeba wam, bracia, pisać o czasach i chwilach, ²sami bowiem dokładnie wiecie, że dzień Pański przyjdzie tak jak złodziej w nocy (1 Tes 5, 1n),

podobnie jak Chrystus mówił w Ewangeliach:

Lecz o dniu owym lub godzinie nikt nie wie, ani aniołowie w niebie, ani Syn, tylko Ojciec (Mk 13, 32; por. Mt 24, 36).

Trzeba czuwać, nie ulegać poczuciu, że na razie panuje pokój¹¹⁷.

Wśród końcowych pouczeń Pierwszego Listu do Tesaloniczan czytamy:

Między sobą zachowujcie pokój (εἰρηνεύετε ἐν ἑαυτοῖς) (1 Tes 5, 13).

Jest to konkretna forma okazywania miłości bliźniego wymieniona po wezwaniu do okazywania szacunku przełożonym wspólnoty (w. 12), a przed szczegółowymi wskazaniem, jak zachowywać się wobec wykazujących różne potrzeby i słabości (w. 14n)¹¹⁸.

Drugi List do Tymoteusza zawiera pouczenie dla młodego biskupa i wszystkich duszpasterzy:

Uciekaj zaś przed młodzieńczymi pożądaniem, a zabiegaj o sprawiedliwość, wiarę, miłość, pokój (δικαιοσύνην πίστιν ἀγάπην εἰρήνην) – wraz z tymi, którzy wzywają Pana czystym sercem (μετὰ τῶν ἐπικαλουμένων τὸν κύριον ἐκ καθαρᾶς καρδίας) (2 Tm 2, 22).

¹¹⁷ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 192n; M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan...*, dz. cyt., s. 358–368; E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, dz. cyt., s. 249–252, 258–262; F. F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, dz. cyt., s. 108–110.

¹¹⁸ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 195–201; M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan...*, dz. cyt., s. 388–404; E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, dz. cyt., s. 267–279; F. F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, dz. cyt., s. 117–124.

Trzeba panować nad sobą, zarówno w młodym wieku, jak też w dojrzałym i podeszłym, odsuwać to, co prowokuje naszą słabość, a gorliwie starać się o prawdziwe wartości. W katalogu ostatnie miejsce zajmuje pokój, po sprawiedliwości, wierze i miłości, jako owoc ich praktykowania razem ze wspólnotą wiernych, wzywających Pana – kierujących do Niego modlitwy z czystym sercem¹¹⁹.

Natchniony autor Listu do Hebrajczyków, pisząc o kapłaństwie Chrystusa na wzór Melchizedeka, określa okoliczności spotkania Melchizedeka z Abrahamem oraz przypomina znaczenie nazwy jego miasta związanej z pokojem:

Jemu Abraham także wydzielił dziesięcinę z całego [łupu]. Imię jego najpierw oznacza króla sprawiedliwości, a następnie także króla Szalemu, to jest Króla Pokoju (βασιλεὺς εἰρήνης) (Hbr 7, 2).

Wcześniej nawiązuje do Rdz 14, 17–20:

Ten to Melchizedek, król Szalemu, kapłan Boga Najwyższego, wyszedł na spotkanie Abrahama, wracającego po rozgromieniu królów, i udzielił mu błogosławieństwa (w. 1)

i na tej podstawie omawia znaczenie imienia oraz nazwy miasta Melchizedeka. Rozważaliśmy teksty Pierwszego Przymierza zapowiadające Mesjasza przynoszącego sprawiedliwość i pokój. To dwa wielkie dobra okresu mesjańskiego, które połączył ze sobą oczekiwany Pomazaniec równocześnie na wzór Melchizedeka jako Król i Kapłan¹²⁰.

W przedostatnim rozdziale listu, po ukazaniu Chrystusa – Arcykapłana jako wzoru wytrwałości, natchniony autor wzywa do naśladowania Jego postawy w znoszeniu trudów i prześladowań oraz w praktycznej miłości bliźniego. Pisze:

¹¹⁹ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 430n; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, dz. cyt., s. 111–113; M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, dz. cyt., s. 113.

¹²⁰ Por. G. W. Buchanan, *To the Hebrews*, dz. cyt., s. 118n; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, dz. cyt., s. 188n, 349n; F. F. Bruce, *The Epistle to Hebrews...*, dz. cyt., s. 134–136; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews...*, dz. cyt., s. 356n; H. W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews...*, dz. cyt., s. 188n; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, Kraków 2006, s. 313n (List do Hebrajczyków, 2).

Starajcie się o pokój ze wszystkimi i o uświęcenie (Εἰρήνην διώκετε μετὰ πάντων καὶ τὸν ἁγιασμόν), bez którego nikt nie zobaczy Pana (Hbr 12, 14).

Troska o zachowanie pokoju ze wszystkimi oraz o uświęcenie jest warunkiem oglądania Boga. Jest to bardzo ważne zadanie uczniów Chrystusa, obejmuje wiele różnych działań. Pokój łączy się z uświęceniem. Z poprzednich wersetów, wzywających do okazywania pomocy słabym, wynika, że ważne jest cierpliwe podejście do błędzących, by przez surowość nie prowokować ich do całkowitego odejścia od wiary¹²¹.

List św. Jakuba mówi o pokoju jako elemencie pozdrowienia oraz o konkretnym postępowaniu, które prowadzi do pokoju. Jako uzasadnienie bezużyteczności wiary bez czynów natchniony autor pisze:

Jeśli na przykład brat lub siostra nie mają odzienia lub brak im codziennego chleba, a ktoś z was powie im: „Idźcie w pokój (ὑπάγετε ἐν εἰρήνῃ), ogrzejcie się i najedzcie do syta!” – a nie dacie im tego, czego koniecznie potrzebują dla ciała – to na co się to przyda? (Jk 2, 15n).

„Idźcie w pokój” jest tu pustym, rzekomo życzliwym słowem, któremu nie towarzyszy żadne konkretne działanie zdolne zaprowadzić pokój w życiu potrzebującego człowieka¹²².

¹²¹ Por. G. W. Buchanan, *To the Hebrews*, dz. cyt., s. 214–217; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, dz. cyt., s. 276n; F. F. Bruce, *The Epistle to Hebrews...*, dz. cyt., s. 363–365; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews...*, dz. cyt., s. 657–663; H. W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews...*, dz. cyt., s. 364–367; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, dz. cyt., s. 614n, 682 oraz T. M. Dąbek, „Starajcie się o pokój ze wszystkimi” (Hbr 12, 14), w: *Słowo pojednania. Księga Pamiątkowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Księdza Michała Czajkowskiego*, red. J. Warzecha, Warszawa 2004, s. 250–259.

¹²² Por. J. Kozyra, *List świętego Jakuba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2011], s. 153n (NKB.NT, XVI); F. Mussner, *Die Jakobusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1975³, s. 131n (HTKNT, XIII, 1); F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 88n; L. T. Johnson, *The Letter of James. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1995, s. 238n, 246n (AB, 37A); B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude...*, dz. cyt., s. 32; M. Dibelius, *James. A Commentary on the Epistle of James*, rev. H., Greeven, transl. M. A. Williams, Philadelphia 1981², s. 152n (Hermeneia); R. P. Martin, *James*, Waco, Texas 1988, s. 84n, 99 (WBC, 48).

Po raz drugi jest w tym liście mowa o pokoju jako wielkim dobru, następstwie postępowania ludzi sprawiedliwych:

Owoc zaś sprawiedliwości sięją w pokoju (καρπὸς δὲ δικαιοσύνης ἐν εἰρήνῃ σπείρεται) ci, którzy zaprowadzają pokój (τοῖς ποιοῦσιν εἰρήνην) (Jk 3, 18).

Jest to świadectwo działania prawdziwej mądrości, pochodzącej od Boga, różnej od mądrości tego świata, której przykre owoce wymienia wcześniej natchniony autor (ww. 14–16)¹²³.

W Pierwszym Liście św. Piotra po przedstawieniu zasad postępowania wobec bliskich osób i domowników następuje podsumowanie:

Kto bowiem chce miłować życie
i oglądać dni szczęśliwe,
niech wstrzyma język od złego
i wargi, aby nie mówiły podstępnie.

¹¹Niech zaś odstąpi od zła, a czyni dobro,
niech szuka pokoju (ζητησάτω εἰρήνην) i niech podąża za nim (καὶ διωξάτο αὐτήν)
(1 P 3, 10n – cyt. z Ps 34, 13–15).

Właściwe zachowanie się to powściągliwość, świadczenie dobra i dążenie do pokoju: szukanie go i podążanie za nim jako za wielkim dobrem, traktowanym jak osoba. Takie postępowanie umożliwia unikanie konkretnych zagrożeń i pełnienie konkretnych dobrych czynów wyliczanych przy różnych okazjach¹²⁴.

¹²³ Por. J. Kozyra, *List świętego Jakuba*..., dz. cyt., s. 191–199; F. Mussner, *Die Jakobusbrief*, dz. cyt., s. 168–175; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*..., dz. cyt., s. 105–109; L. T. Johnson, *The Letter of James*..., dz. cyt., s. 268–175, 186–288; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*..., dz. cyt., s. 40–43; M. Dibelius, *James*..., dz. cyt., s. 207–215; R. P. Martin, *James*, dz. cyt., s. 125–138.

¹²⁴ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra*..., dz. cyt., s. 240–243; E. G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter*..., dz. cyt., s. 190n; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, dz. cyt., s. 127n; K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, dz. cyt., s. 95; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*..., dz. cyt., s. 217n; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*..., dz. cyt., s. 105.

Wcześniej podane są szczegółowe wskazania:

Umiłowani! Proszę, abyście jak przybysze i goście powstrzymywali się od cielesnych pożądań, które walczą przeciwko duszy. ¹²Postępowanie wasze wśród pogan niech będzie dobre, aby przyglądając się [waszym] dobrym uczynom wychwalali Boga w dniu nawiedzenia za to, z powodu czego oczerniają was jako złoczyńców.

¹³Bądźcie poddani każdej ludzkiej zwierzchności ze względu na Pana: czy to królowi jako mającemu najwyższą władzę, ¹⁴czy to namiestnikom jako przez niego posłanym celem karania złoczyńców, udzielania zaś pochwały tym, którzy dobrze czynią.

¹⁵Taka bowiem jest wola Boża, abyście przez dobre uczynki zmusili do milczenia niewiedzę ludzi głupich. ¹⁶Jak ludzie wolni [postępujcie], wszakże nie jak ci, dla których wolność jest usprawiedliwieniem zła, ale jak niewolnicy Boga. ¹⁷Wszystkich szanujcie, braci miłujcie, Boga się bójcie, czcicie króla (1 P 2, 11–17).

Jest to pokazanie konsekwencji włączenia w Chrystusa, zasady właściwego postępowania w ludzkiej społeczności, w której na razie, jak przybysze i goście, przebywają ludzie powołani do trwałego bytowania z Bogiem. Jest to też świadectwo wobec osób na razie niewyznających wiary w Chrystusa. Lojalność wobec władzy świeckiej nie oznacza uznawania za dobre całego postępowania sprawujących władzę, ale oznacza troskę o porządek, uznawanie obecnego stanu rzeczy. Szacunek dla sprawujących władzę wynika z szacunku dla każdego człowieka i pamięci, że nad wszystkimi jest Bóg¹²⁵. Wróćmy do tego tematu w związku z modlitwą o pokój jako warunek spokojnego życia i rozwoju ludzkiego i religijnego.

Inne konkretne wskazania dotyczące takiego życia w rodzinie, by rozwijało się ono w pokoju, zawiera tabela domowa wyżej przytoczona poprzedzająca pierwszy z zacytowanych wyżej tekstów (2, 18 – 3, 9).

Pokój wspomniany jest także w ostatniej księdze Nowego Testamentu – jedynej prorockiej na tym etapie przekazu Bożego Objawienia.

Jedną z plag Apokalipsy św. Jana jest odebranie pokoju:

¹²⁵ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra...*, dz. cyt., s. 170–190; E. G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter...*, dz. cyt., s. 169–175; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, dz. cyt., s. 95–107; K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, dz. cyt., s. 68–78; F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 202–206; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude...*, dz. cyt., s. 95n.

I wyszedł inny koń – barwy ognia,
a siedzącemu na nim dano odebrać ziemi pokój (λαβείν τὴν εἰρήνην ἐκ τῆς γῆς),
by się wzajemnie ludzie zabijali –
i dano mu wielki miecz (Ap 6, 4).

Jest to jedna z plag poprzedzających ostateczne zwycięstwo Boga nad mocami ciemności – odebranie ludziom możliwości spokojnego życia jako następstwo braku pokoju w ich wnętrzu. Przeciwieństwem pokoju jest wojna niosąca ze sobą walki i zabójstwa¹²⁶.

Przytoczone teksty pokazują pokój jako stan upragniony, Boży dar, następstwo Chrystusowego odkupienia, umacnianie przez ludzkie dobre postępowanie, szacunek dla innych i troskę o wspólne dobra. Niszczy go grzech, który przezwyciężył Chrystus przez swoje zbawcze dzieło. Od każdego człowieka zależy, czy przyjmie jego owoce i włączy się w budowanie pokoju z Bogiem i między ludźmi.

5. Modlitwa o pokój i jedność z Bogiem oraz zapowiedzi wiecznej nagrody za budowanie pokoju na ziemi

W ostatnim punkcie naszych rozważań o pokoju zastanowimy się nad modlitwami o pokój i jednością z Bogiem jako wieczną nagrodą za budowanie pokoju na ziemi.

W Modlitwie arcykapłańskiej w Ewangelii św. Jana, bezpośrednio przed męką, Jezus prosi Ojca:

Już nie jestem na świecie, ale oni są jeszcze na świecie, a Ja idę do Ciebie. Ojcze Święty, zachowaj ich w Twoim imieniu, które Mi dałeś, aby tak jak My stanowili jedno (ἵνα ὡσιν ἐν καθὼς ἡμεῖς) (J 17, 11).

¹²⁶ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana...*, dz. cyt., s. 174; W. J. Harrington, *Revelation*, dz. cyt., s. 89–92; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana...*, dz. cyt., s. 200n; J. M. Ford, *Revelation...*, dz. cyt., s. 98, 106n; D. Kotecki, „Pokój odebrany ziemi...”. *Refleksja biblijno-teologiczna nad Ap 6, 4*, w: „Oto idę”. *Księga pamiątkowa dla Biskupa Profesora Jana Bernarda Szlagi w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2005, s. 257–278.

Jedność Ojca i Syna jest podstawą i wzorem jedności uczniów Chrystusa. Jedność jest Bożym darem, na który ludzie powinni się otwierać i współdziałać z nim, trwając w jedności między sobą i przewyżczając w miłości wszelkie przeszkody utrudniające prawdziwą jedność¹²⁷.

Powyższa modlitwa obejmowała najpierw uczniów Jezusa w czasie Jego ziemskiej misji. W dalszej części jej zakres się rozszerza:

Nie tylko za nimi proszę, ale i za tymi, którzy dzięki ich słowu będą wierzyć we Mnie; ²¹aby wszyscy stanowili jedno (ἵνα πάντες ἐν ὧν), jak Ty, Ojczy, we Mnie, a Ja w Tobie, aby i oni stanowili w Nas jedno, by świat uwierzył, żeś Ty Mnie posłał. ²²I także chwałę, którą Mi dałeś, przekazałem im, aby stanowili jedno (ἵνα ὧν ἐν), tak jak My jedno (καθὼς ἡμεῖς ἐν) (stanowimy). ²³Ja w nich, a Ty we Mnie! Oby się tak zespolili w jedno (ἵνα ὧν τετελειωμένοι εἰς ἐν), aby świat poznał, żeś Ty Mnie posłał i żeś Ty ich umiłował, tak jak Mnie umiłowalesz. ²⁴Ojczy, chcę, aby także ci, których Mi dałeś, byli ze Mną tam, gdzie Ja jestem, aby widzieli chwałę moją, którą Mi dałeś, bo umiłowalesz Mnie przed założeniem świata (J 17, 20–24).

Wszyscy wierzący w Chrystusa, przyjmujący Jego naukę na podstawie świadectwa bezpośrednich uczniów, mają stanowić jedność na wzór jedności Ojca i Syna. Ich jedność ma być dla świata znakiem Bożego posłania i prowadzić do pełnego udziału w chwale uwielbionego Chrystusa. Miłość Ojca do Syna przed założeniem świata jest najgłębszą podstawą Jego misji, która ma doprowadzić ludzi do oglądania Jego chwały i udziału w niej¹²⁸.

¹²⁷ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, dz. cyt., s. 203–206; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 343n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 454n; R. E. Brown, *The Gospel according to John XIII–XXI...*, dz. cyt., s. 758n, 763n; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21...*, dz. cyt., s. 155n; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 466n, 470; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 298n; F. Gryglewicz, *Jezusowe przemówienia w Czwartej Ewangelii*, Kraków 1985, s. 163n, 188; F. Gryglewicz, *Modlitwa arcykapłańska*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 113–146, zwł. 120, 125, 136; H. Witczyk, *Kościół Syna Bożego*, dz. cyt., s. 470. Na temat tytułu „Ojciec” odnoszonego do Boga por. W. Marchel, *Ojciec*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana*, dz. cyt., s. 147–156.

¹²⁸ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, dz. cyt., s. 214–224; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 346–348; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 458–462; R. E. Brown, *The Gospel according to John XIII–XXI...*, dz. cyt.,

Jest to spełnienie celu misji Wcielonego Syna Bożego, który formułuje ewangelista w związku ze słowami arcykapłana Kajfasza:

„Wy nic nie rozumiecie i nie bierzecie tego pod rozwagę, że lepiej jest dla was, aby jeden człowiek umarł za lud, niżby miał zginąć cały naród”.⁵¹ Tego jednak nie powiedział sam od siebie, ale jako najwyższy kapłan w owym roku wypowiedział proroctwo, że Jezus ma umrzeć za naród,⁵² i nie tylko za naród, ale także po to, by rozproszone dzieci Boże zgromadzić w jedno (ὡς καὶ τὰ τέκνα τοῦ θεοῦ τὰ διεσκορπισμένα συναγάγη εἰς ἓν) (J 11, 50–52)¹²⁹.

W swoim pierwszym liście św. Jan pisze o już istniejącej jedności wiernych z Bogiem, jako Jego dzieci, która osiągnie wyższy stopień, gdy Chrystus powtórnie przyjdzie w chwale:

Popatrzcie, jaką miłością obdarzył nas Ojciec:
zostaliśmy nazwani dziećmi Bożymi:
i rzeczywiście nimi jesteśmy.
Świat zaś dlatego nas nie zna,
że nie poznał Jego.
²Umiłowani, obecnie jesteśmy dziećmi Bożymi,
ale jeszcze się nie ujawniło,
czym będziemy.
Wiemy, że gdy się objawi,

s. 769–782; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21...*, dz. cyt., s. 162–164; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 472–476, 479n; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 302–305; F. Gryglewicz, *Jezusowe przemówienia w Czwartej Ewangelii*, dz. cyt., s. 168n, 171, 179, 187–191; F. Gryglewicz, *Modlitwa arcykapłańska*, dz. cyt., s. 124–127; H. Witczyk, *Kościół Syna Bożego*, dz. cyt., s. 471–487.

¹²⁹ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kapitel 5–12*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 449–452 (HTKNT, IV.2); L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 279–281; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 353n; R. E. Brown, *The Gospel according to John I–XII, Introduction, Translation, and Notes*, Garden City–New York 1966, s. 440–444 (AB, 29); S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 1–12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, [Częstochowa] 2010, s. 829–831 (NKB.NT, IV.1); J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 334n, 343n; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 196–201; J. Mastej, *Jedność i jedyność jako znak wiarygodności Kościoła*, w: *Reformatorzy a Kościół rzymski*, red. A. A. Napiórkowski, Kraków 2017, s. 139–154, zwł. 149n (Cracoviensis Cogitatio Ecclesialis, VIII).

będziemy do Niego podobni,
bo ujrzymy Go takim, jakim jest.

³Każdy zaś, kto pokłada w Nim tę nadzieję,
uświęca się, podobnie jak On jest święty (1 J 3, 1–3)¹³⁰.

O wiecznym trwaniu w jedności z Bogiem po powtórным przyjściu Chrystusa w chwale pisze św. Paweł do Tesaloniczan:

Sam bowiem Pan zstąpi z nieba na hasło i na głos archanioła, i na dźwięk trąby Bożej, a zmarli w Chrystusie powstaną pierwsi. ¹⁷Potem my, żywi, [tak] pozostawieni, wraz z nimi będziemy porwani w powietrze, na obłoki naprzeciw Pana, i w ten sposób na zawsze będziemy z Panem (1 Tes 4, 16n)¹³¹.

Św. Paweł pisze do Koryntian o naszym zmartwychwstaniu i przyszłym szczęściu:

Tymczasem jednak Chrystus zmartwychwstał jako pierwociny spośród tych, co pomarli. ²¹Ponieważ bowiem przez człowieka [przyszła] śmierć, przez Człowieka też [dokona się] zmartwychwstanie. ²²I jak w Adamie wszyscy umierają, tak też w Chrystusie wszyscy będą ożywieni, ²³lecz każdy według własnej kolejności: Chrystus jako pierwociny, potem ci, co należą do Chrystusa, w czasie Jego przyjścia. ²⁴Wreszcie nastąpi koniec, gdy przekaże królowanie Bogu i Ojcu i gdy pokona wszelką Zwierzchność, Władzę i Moc. ²⁵Trzeba bowiem, ażeby królował, aż położy wszystkich nieprzyjaciół pod swoje stopy. ²⁶Jako ostatni wróg zostanie pokonana śmierć. ²⁷Wszystko bowiem rzucił pod stopy Jego. Kiedy się mówi, że wszystko jest poddane, znaczy to, że z wyjątkiem Tego, który Mu wszystko poddał. ²⁸A gdy już wszystko zostanie Mu poddane, wtedy i sam Syn zostanie poddany Temu, który Synowi poddał wszystko, aby Bóg był wszystkim we wszystkich (1 Kor 15, 20–28).

¹³⁰ Por. R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, dz. cyt., s. 167–183; F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 385–389; R. E. Brown, *The Epistles of John...*, dz. cyt., s. 387–398; G. Strecker, *The Johannine Letters...*, dz. cyt., s. 86–92; S. Haręzga, „Będziemy do Niego podobni” – nadzieja chrześcijan według 1 J 3, 1–3, „Verbum Vitae” 9 (2006), s. 121–134.

¹³¹ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 190n; M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan...*, dz. cyt., s. 346–357; E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, dz. cyt., s. 227–248; F. F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, dz. cyt., s. 100–105; A. Janowski, *Eschatologia Nowego Testamentu*, Kraków 2007, s. 68–72, 97, 183 (Myśl Teologiczna, 54).

Poddanie wszystkiego Bogu oznacza pełne zjednoczenie się z Nim i szczęście całego odkupionego stworzenia¹³².

Radosną wizję wiecznego szczęścia z Bogiem tych, którzy dochowali Mu wierności, przekazuje Apokalipsa św. Jana. Wspaniała wizja zaślubin Baranka i Jego Oblubienicy następuje po zwycięskiej walce z siłami zła, ukaraniu Wielkiej Nierządniczy i jej zwolenników:

I usłyszałem jakby głos wielkiego tłumu
i jakby głos mnogich wód,
i jakby głos potężnych gromów,
które mówiły:
„Alleluja,
bo zakrólował Pan Bóg nasz, Wszechmogący.
⁷Weselmy się i radujmy, i oddajmy Mu chwałę,
bo nadeszły Gody Baranka,
a Jego Małżonka się przystroiła
⁸i dano jej przyoblec bisior lśniący i czysty”
bisior bowiem oznacza czyny sprawiedliwe świętych.
⁹I mówi mi [anioł]:
„Napisz:
Błogosławieni, którzy są wezwani na ucztę Godów Baranka!” (Ap 19, 6–9)¹³³.

Wieczne szczęście wybranych w Świętym Mieście pokazuje wizja z przedostatniego rozdziału księgi:

¹³² Por. C. K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 350–361; M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian...*, dz. cyt., s. 486–494; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian...*, dz. cyt., s. 276–278; W. F. Orr, J. A. Walther, *I Corinthians...*, dz. cyt., s. 328–334; A. Jankowski, *Eschatologia Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 97–99.

¹³³ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana...*, dz. cyt., s. 237–259; W. J. Harrington, *Revelation*, dz. cyt., s. 186–189; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana...*, dz. cyt., s. 348–351; J. M. Ford, *Revelation...*, dz. cyt., s. 310n, 316–318; W. Popielewski, *Alleluja! Liturgia godów Baranka eschatologicznym zwycięstwem Boga (Ap 19,1–8)*, Kielce 2001, s. 241–291 (Studia Biblica, 1); E. Wiater, *Kościół–Oblubienica w Apokalipsie św. Jana*, w: „Utwierdzaj swoich braci” (Łk 22,32), red. T. M. Dąbek, Kraków 2003, s. 183–214, zwłaszcza 183–195; A. Jankowski, *Eschatologia Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 142; S. Haręzga, *Błogosławieństwa Apokalipsy*, Katowice 1992, s. 68–80 (AL, 17); D. Kotecki, *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*, Częstochowa 2008, s. 243–253 (Series Biblica Paulina, 6).

I ujrzałem niebo nowe i ziemię nową
bo pierwsze niebo i pierwsza ziemia przeminęły, i morza już nie ma.

²I Miasto Święte – Jeruzalem Nowe
ujrzałem zstępujące z nieba od Boga,
przystrojone jak oblubienica zdobna w klejnoty dla swego męża.

³I usłyszałem donośny głos, mówiący od tronu:

„Oto przybytek Boga z ludźmi:
i zamieszka wraz z nimi,
i będą oni Jego ludem,
a On będzie «BOGIEM Z NIMI».

⁴I otrze z ich oczu wszelką łzę,
a śmierci już nie będzie
Ani żałoby, ni krzyku, ni trudu
już nie będzie,
bo pierwsze rzeczy przeminęły”.

⁵I rzekł Zasiadający na tronie:

„Oto czynię wszystko nowe”.

I mówi: „Napisz:

Słowa te wiarygodne są i prawdziwe”.

⁶I rzekł mi:

„Stało się.

Jam jest Alfa i Omega,

Początek i Koniec.

Ja pragnącemu

dam darmo pić ze źródła wody życia.

⁷ Zwycięzca to odziedziczy,

i będę mu Bogiem,

a on będzie Mi synem” (Ap 21, 1–7)¹³⁴.

W kolejnych wersetach obu ostatnich rozdziałów Apokalipsy przeplatają się cechy Nowej Jerozolimy czasów ściśle ostatecznych oraz me-sjańskich, kiedy jeszcze będą mogły działać złe moce. Możemy zwrócić

¹³⁴ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana...*, dz. cyt., s. 272–276; W. J. Harrington, *Revelation*, dz. cyt., s. 207–211; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana...*, dz. cyt., s. 372–378; J. M. Ford, *Revelation...*, dz. cyt., s. 361n, 364–370; E. Wiater, *Kościół – Oblubienica w Apokalipsie św. Jana*, dz. cyt., s. 207–211.

uwagę na fragment, w którym mieszkańcy Świętego Miasta będą oglądać oblicze Boga i Baranka, a Bóg i Baranek będą dla nich źródłem światła:

Nic godnego klątwy
już nie będzie
I będzie w nim tron Boga i Baranka
a służy Jego będą Mu cześć oddawali.
⁴I będą oglądać Jego oblicze
a imię Jego – na ich czołach.
⁵I już nocy nie będzie.
A nie potrzeba im światła lampy
ani światła słońca,
bo Pan Bóg będzie świecił nad nimi
i będą królować na wieki wieków (Ap 22, 3–5)¹³⁵.

By osiągnąć wieczne szczęście – zjednoczenie z Bogiem – trzeba dobrze wykorzystać czas ziemskiego życia w ludzkiej społeczności. Dlatego apostołowie polecają modlitwy za sprawujących władzę. W Pierwszym Liście do Tymoteusza czytamy:

Polecam więc przede wszystkim, by prośby, modlitwy, wspólne błagania, dziękczynienia odprawiane były za wszystkich ludzi: ²za królów i za wszystkich sprawujących władzę, abyśmy mogli prowadzić życie ciche i spokojne (ἡρεμὸν καὶ ἡσύχιον) z całą pobożnością i godnością. ³Jest to bowiem dobre i miłe w oczach Zbawiciela naszego, Boga, ⁴który pragnie, by wszyscy ludzie zostali zbawieni (σωθῆναι) i doszli do poznania prawdy (εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν) (1 Tm 2, 1–4).

Trzeba modlić się za sprawujących władzę, by ich działania zapewniły ludziom spokój, normalne warunki życia. Umożliwiają one wszechstronny rozwój i otwarcie się na sprawy ducha – przyjęcie prawdy Bożego Objawienia, która prowadzi do zbawienia¹³⁶.

¹³⁵ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, dz. cyt., s. 284n; W. J. Harrington, *Revelation*, dz. cyt., s. 216, 219n; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana...*, dz. cyt., s. 391n; J. M. Ford, *Revelation...*, dz. cyt., s. 362n, 366–368; E. Wiater, *Kościół – Oblubienica w Apokalipsie św. Jana*, dz. cyt., s. 211–214.

¹³⁶ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, dz. cyt., s. 331–334n; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Erster Timotheusbrief*, dz. cyt., s. 64–73; M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, dz. cyt., s. 35–41.

W Liście do Rzymian św. Paweł określa zadania sprawujących władzę i wynikające z nich zobowiązania tych, którzy ich władzy podlegają:

Każdy niech będzie poddany władzom, sprawującym rządy nad innymi. Nie ma bowiem władzy, która by nie pochodziła od Boga, a te, które są, zostały ustanowione przez Boga. ²Kto więc przeciwstawia się władzy – przeciwstawia się porządkowi Bożemu. Ci zaś, którzy się przeciwstawili, ściągają na siebie wyrok potępienia. ³Albowiem rządzący nie są postrachem dla uczynku dobrego, ale dla złego. A chcesz nie bać się władzy? Czyń dobrze, a otrzymasz od niej pochwałę. ⁴Jest ona bowiem dla ciebie narzędziem Boga, [prowadzącym] ku dobremu. Jeżeli jednak czynisz źle, lękaj się, bo nie na próżno nosi miecz. Jest bowiem narzędziem Boga do wymierzania sprawiedliwej kary temu, który czyni źle. ⁵Należy więc jej się poddać nie tylko ze względu na karę, ale ze względu na sumienie. ⁶Z tego samego też powodu płacicie podatki. Bo ci, którzy się tym zajmują, z woli Boga pełnią swój urząd. ⁷Oddajcie każdemu to, co się mu należy: komu podatek – podatek, komu cło – cło, komu uległość – uległość, komu cześć – cześć (Rz 13, 1–7).

Są to konkretne pouczenia, jak dążyć do pokoju na ziemi, by kiedyś osiągnąć wieczny pokój w niebie¹³⁷.

Dążenie do pokoju przejawia się w uszanowaniu istniejących struktur, jeśli wprost nie są niesprawiedliwe, oddawaniu każdemu tego, co mu się należy. Przypomnimy wcześniej przytoczony fragment Pierwszego Listu św. Piotra:

Bądźcie poddani każdej ludzkiej zwierzchności ze względu na Pana: czy to królowi jako mającemu najwyższą władzę, ¹⁴czy to namiestnikom jako przez niego posłanym celem karania złoczyńców, udzielania zaś pochwały tym, którzy dobrze czynią. ¹⁵Taka bowiem jest wola Boża, abyście przez dobre uczynki zmusili do milczenia niewiedzącą ludzi głupich (1 P 2, 13–15).

¹³⁷ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 250–254; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 386–393; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 285–293, 421; C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 244–249; J. A. Fitzmyer, *Romans...*, dz. cyt., s. 662–697; J. D. G. Dunn, *Romans 9–16*, dz. cyt., s. 757–774; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 269–274; J. Stępień, *Teologia św. Pawła. Człowiek i Kościół w zbawczym planie Boga*, Warszawa 1979, s. 67; M. Wojciechowski, *Biblia o państwie*, Kraków 2008, s. 143–147.

Postępowanie zgodne z ludzkim prawem jest pełnieniem woli Bożej i pokazywaniem ludziom na razie niewierzącym w Chrystusa, że Jego nauka nie rozbija prawdziwych ludzkich wartości i nie utrudnia życia ludzkiej społeczności¹³⁸.

Apostolskie pouczenia są komentarzami do słów Chrystusa:

Oddajcie więc Cezarowi to, co należy do Cezara, a Bogu to, co należy do Boga (Mt 22, 21; Mk 12, 17; Łk 20, 25)¹³⁹.

Przez troskę o tworzenie pokoju w konkretnych warunkach swojego życia każdy chrześcijanin wypełnia wolę Bożą i przyczynia się do budowania pokoju ludzi z Bogiem i między sobą.

¹³⁸ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra...*, dz. cyt., s. 359n; E. G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter...*, dz. cyt., s. 244n; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, dz. cyt., s. 100–104; K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, dz. cyt., s. 136; F. Gryglewicz, *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 245; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude...*, dz. cyt., s. 134n; J. Załęski, *Chrześcijanin wobec władzy świeckiej według Rz 13, 1–7; 1 P 2, 13–17*, dz. cyt.; M. Wojciechowski, *Biblia o państwie*, dz. cyt., s. 149–151.

¹³⁹ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 297; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28...*, dz. cyt., s. 363–365; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, dz. cyt., s. 248–250; W. F. Albright, C. S. Mann, *Matthew*, dz. cyt., s. 121n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 310n; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka...*, dz. cyt., s. 277n; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, dz. cyt., s. 227–229; C. S. Mann, *Mark...*, dz. cyt., s. 470n; F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 304n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 312, 318; J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1291–1294, 1296n; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24...*, dz. cyt., s. 359–362n.

PODSUMOWANIE

Rozważyliśmy naukę Starego Testamentu o Bogu jako Bogu pokoju i cechy pokoju jako Jego daru: bezpieczeństwo ze strony nieprzyjaciół, możliwość rozwoju i budowania pomyślności. Warunkiem otrzymania pokoju jest postępowanie zgodne z Bożymi wymaganiami, budowanie pokoju w swoim otoczeniu.

Zestawiliśmy teksty o dążeniu do pokoju w dziejach Ludu Bożego Pierwszego Przymierza, wezwania do życia w pokoju oraz teksty o zagrożeniach dla pokoju i przestrogi przed fałszywym pokojem. Ostatni punkt części poświęconej nauce Starego Testamentu o pokoju stanowi omówienie tekstów o zapowiadającym Mesjaszu jako Księżu pokoju.

Rozważania nad tekstami Nowego Testamentu rozpoczęliśmy badaniem tych, w których Bóg jest nazywany Bogiem pokoju oraz ukazujących pokój jako Jego dar. Omówiliśmy nauczanie Chrystusa o Jego pokoju, który różni się od pokoju, jaki daje świat, oraz życzenia pokoju w Jego pozdrowieniach. Następnie zestawiliśmy życzenia pokoju jako pozdrowienia w adresach i zakończeniach pism apostoelskich. Przebadaliśmy apostoelskie teksty o pokoju i wezwania do budowania pokoju, by zakończyć omówieniem modlitw o pokój i jedność z Bogiem oraz zapowiedzi wiecznej nagrody za budowanie pokoju na ziemi.

Pokój w Biblii ukazuje się jako Boży dar i zadanie dla człowieka. Chrystus nazywa czyniących pokój błogosławionymi i obiecuje, że będą nazywani synami Boga (Mt 5, 9). Zakończymy nasze rozważania słowami specjalisty z innej dziedziny teologii: teologii fundamentalnej i ekumenizmu, którego słowa pojawiły się również we wstępie naszej pracy:

Świat oczekuje pokoju i podejmuje wiele wysiłków, by go zachować – odpowiadając temu dążenia chrześcijan ekumeniczne oraz budujące pokój i dające wartości duchowe¹.

¹ A. A. Napiórkowski, *Współczesny Kościół i ponowoczesny świat*, Kraków 2015, s. 138.

Działania Kościoła – szerzenie ewangelicznych zasad miłości i wprowadzanie ich w życie społeczne i polityczne rodzi pokój. „Wszyscy chrześcijanie powołani są do współkształtowania pokoju przez modlitwę, miłość, zrozumienie i wzajemne poszanowanie, a także działalność w międzynarodowych organizacjach pokojowych, gdzie powinni dawać świadectwo wartościom humanistycznym i ewangelicznym. A pokój prowadzi do jedności wszystkich ludzi, czyli świat doznaje w tym darze swojego uświęcenia” (por. KDK 78, 88n)².

² A. A. Napiórkowski, *Współczesny Kościół i ponowoczesny świat*, dz. cyt., s. 192.

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe

Teksty biblijne

Aland K., Aland B., *NESTLE–ALAND. Novum Testamentum graece et latinae*, Stuttgart 1987²⁶.

Aland K., Black M., Martini C. M., Metzger B. M., Wikgren A., *The Greek New Testament*, [New York–London–Amsterdam–Stuttgart] 1975³.

Ellinger K., Rudolph W., *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1967/77.

Merk A., *Novum Testamentum Graece et Latinae*, Romae 1964⁹.

Nestle E., Aland K., *Novum Testamentum graece*, Stuttgart 1963²⁵.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. „Biblia Warszawsko–Praska”, w przekładzie z języków oryginalnych, oprac. bp K. Romaniuk, Warszawa 1997.

Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmy. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem. Opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, [Częstochowa] 2005.

Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmy. Przekład ekumeniczny z języków oryginalnych, Warszawa 2001.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych (Biblia Poznańska), t. I–III, Poznań 1973–75, 1982².

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych (Biblia Tysiąclecia), Poznań 1971², Poznań–Warszawa 1984⁴, Poznań 2000⁵.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem (Biblia Paulistów) [Częstochowa] 2008.

Popowski R., Wojciechowski M., *Grecko–polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, Warszawa 1993 (Prymasowska Seria Biblijna).

Rahlfs A., *Septuaginta*, Stuttgart 1943.

Traduction Oecumenique de la Bible, Ancient Testament, Paris 1987.

Słowniki, pomoce

Bachmann H., Slaby W. A., *Computer-Konkordanz zum Novum Testamentum Graece*, Berlin–New York 1980

Bauer W., *Griechisch-Deutsches Wörterbuch*, Berlin 1958⁵.

Baumgartner W., *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Leiden, I 1967, II 1974, III 1983.

Benoit P., Boismard M.-É., *Synopse des quatre évangiles en français avec parallèles des apocryphes et des Pères*, I – II, [Paris] 1972, III – M.-É. Boismard, A. Lamouille, *L'Évangile de Jean*, 1977.

Bibel-Lexikon, Hrsg. H. Haag, Leipzig 1970.

Bibeltheologisches Wörterbuch, I – II, Hrsg. J. B. Bauer, Graz–Wien–Köln 1967³.

Bonsirven J., *Textes rabbiniques des deux premiers siècles chrétiens*, Roma 1955.

Briks P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 1999² (Prymasowska Seria Biblijna).

Brzegowy T., Łach J., Wypych S., *Księgi historyczne Starego Testamentu. Dziejopisarstwo izraelskie*, Warszawa 2006 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych 2, red. J. Frankowski, S. Wypych).

de Vaux R., *Instytucje Starego Testamentu*, tłum. T. Brzegowy, t. I–II, Pallottinum [Poznań] 2004.

Flis J., *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*, Warszawa 1991, 2000² (Prymasowska Seria Biblijna).

Gesenius W., *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig 1915¹⁶.

Gnilka J., *Jezus z Nazaretu. Orędzie i dzieje*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 1997.

Gnilka J., *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001.

Gnilka J., *Teologia Nowego Testamentu*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002.

Grela K., *Konkordancja do Nowego Testamentu*, I–II, Kraków 1987.

Hatch E., Redpath H. A., *A Concordance to the Septuagint*, I–III, Graz 1954.

Jelonek T., *Teologia biblijna*, Kraków 2011.

Koehler L., Baumgartner W., *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1985.

Kudasiewicz J., *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, Warszawa 1986 (Biblioteka „WIEZI” 53).

Langkammer H., *Etyka Nowego Testamentu*, Wrocław 1985.

Langkammer H., *Teologia Starego Testamentu*, Rzeszów 2006.

Lemański J., *Pięcioksiąg dzisiaj*, Kielce 2002 (Studia Biblica, 4).

Liddel H. G., R. Scott R., *A Greek-English Lexicon with a Supplement 1968*, Oxford 1988.

Mendelkern S., *Veteris Testamenti Concordantiae hebraicae atque chaldaicae*, I – II, Graz 1955.

Metzger B. M., Coogan M. D., *Słownik wiedzy biblijnej*, konsultacja wyd. pol. W. Chrostowski, tłum. A. Karpowicz, T. Kowalska, J. Marzęcki, T. Mieszkowski, B. Olzewska, P. Pachciarek, Warszawa 1996.

Moulton F., Geden A. S., *A Concordance to the Greek Testament*, Edinburgh 1963⁴.

Ostański P., *Bibliografia biblistyki polskiej 1945–1999*, t. I–II, Poznań 2002; t. III–IV 2000–2009, Poznań 2010; t. V 2010–2013/14, Poznań 2015.

Podręczna Encyklopedia Biblijna, I – II, red. E. Dąbrowski, Poznań–Warszawa–Lublin [1959]).

Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995.

Rakocy W., *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*, Święty Paweł [Częstochowa] 2003 (Prymasowska Seria Biblijna).

Schnackenburg R., *Nauka moralna Nowego Testamentu*, tłum. F. Dylewski, Warszawa 1983.

Słownik teologii biblijnej, red. X. Léon-Dufour, tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań–Warszawa 1973, 1985³.

Słownik Teologii św. Pawła, red. G. F. Hawthorne., R. P. Martin, D. G. Reid., red. nauk. wyd. pol. K. Bardski, tłum. L. Canghelaris, A. Czwojdrak, T. Fortuna, A. Garbaczewska, G. Grygiel, E. Małecka, K. Pawłusiów, Warszawa 2010 (Prymasowska Seria Biblijna).

Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian, tłum. W. Chrostowski, Warszawa 1994.

Stępień J., *Teologia św. Pawła. Człowiek i Kościół w zbawczym planie Boga*, Warszawa 1979.

The New Bible Dictionary, ed. J. D. Douglas, London 1962.

Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament, I–II, Hrsg. E. Jenni, C. Westermann, München–Zürich, I 1971, II 1976.

Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, I–X, Hrsg. G. Kittel, G. Friedrich, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1933–1978.

von Rad G., *Teologia Starego Testamentu*, tłum. B. Widła, Warszawa 1986.

Weiser A., *Teologia Nowego Testamentu. Cztery Ewangelie, Dzieje Apostolskie, Listy św. Jana i Apokalipsa św. Jana*, tłum. M. Szczepaniak, Kraków 2011 (Myśl Teologiczna, 68).

Wronka S., *Transliteracja i transkrypcja alfabetu hebrajskiego*, RBL 57 (2004), s. 45–58.

Wstęp do Nowego Testamentu, red. F. Gryglewicz, Poznań–Warszawa 1969; II wyd. – red. R. Rubinkiewicz, 1996.

Wstęp do Starego Testamentu, red. S. Łach, Poznań–Warszawa 1973; II wyd. – red. L. Stachowiak, Poznań 1990.

Wstęp ogólny do Pisma świętego, red. J. Homerski, Poznań–Warszawa 1973; II wyd. – red. J. Szłaga, 1990.

Young R., Stevenson B., *Analytical Concordance to the Bible*, Grand Rapids–Michigan 1974²².

Zerwick M., *Graecitas biblica*, Romae 1949².

Zorell F., *Lexicon Graecum Novi Testamenti*, Parisiis 1961³.

Zorell F., Semkowski L., *Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1950–1954.

Komentarze

Adamczewski B., *List do Filemona. List do Kolosan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2006] (NKB.NT, XII).

Albright W. F., Mann C. S., *Matthew. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1978 (AB, 26).

Alonso Schökel L., Sicre Diaz J. L., *Giobbe. Commento teologico e letterario*, Roma 1985 (Commenti Biblici).

Attridge H. W., *The Epistle to the Hebrews. A Commentary on the Epistle to the Hebrews*, Philadelphia 1989 (Hermeneia).

Baksik S., *Księga Judyty. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1963 (PŚST VI, 2).

Barrett C. K., *A Commentary on the Epistle to the Romans*, London 1975 (Black's New Testament Commentaries).

Barrett C. K., *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, London 1973² (Black's New Testament Commentaries).

Barrett C. K., *The Second Epistle to the Corinthians*, New York–Evanston–San Francisco–London 1973 (Harper's New Testament Commentaries).

Barth M., Blanke H., *Colossians. A New Translation with Introduction and Commentary*, transl. A. B. Beck, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1994 (AB, 34B).

Barth M., *Ephesians 1 – 3. Introduction, Translation and Commentary on Chapters 1–3*, Garden City, New York 1974 (AB, 34).

Barth M., *Ephesians 4 – 6. Translation and Commentary on Chapters 4–6*, Garden City, New York 1974 (AB, 34A).

Bauckham R. J., *Jude, 2 Peter*, Milton Keynes, England 1986 (WBC, 50).

Baulès R., *L'Évangile puissance de Dieu. Commentaire de l'épître aux Romains*, Paris 1968 (LD, 53).

Beasley-Murray G. R., *John*, Waco, Texas 1987 (WBC, 36).

Bednarz M., *1–2 List do Tesaloniczan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł* [Częstochowa 2007] (NKB.NT, XIII).

Betz H. D., *The Sermon on the Mount. A Commentary on the Sermon on the Mount including the Sermon on the Plain (Matthew 5:3 – 7:27 and Luke 6:20–49)*, ed. A. Yarbro Collins, Minneapolis 1995 (Hermeneia).

Boling R. G., *Judges. Introduction, Translation and Commentary*, Garden City, New York 1982 (AB, 6A).

Boling R. G., Wright G. E., *Joshua. A New Translation with Notes and Commentary* by R. E. Boling, Introduction by G. E. Wright, Garden City, New York 1984 (AB, 6).

Bonora A., *Księga Koheleta*, tłum. J. Dembska, Kraków 1997 (Rozumieć Stary Testament. Komentarz duchowy).

Bright J., *Jeremiah. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1986² (AB, 21).

Brown R. E., *The Epistles of John. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1983 (AB, 30).

Brown R. E., *The Gospel according to John I–XII. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1966 (AB, 29).

Brown R. E., *The Gospel according to John XIII–XXI. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1970 (AB, 29A).

Bruce F. F., *1 & 2 Thessalonians*, Milton Keynes 1986 (WBC, 45).

Bruce F. F., *The Epistle to Hebrews. The English Text with Introduction, Exposition and Notes*, Grand Rapids, Michigan 1978 (The New International Commentary on the New Testament).

Brzegowy T., *Księga Izajasza, rozdziały 1–12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł* [Częstochowa 2010] (NKB.ST, XXII,1).

Brzegowy T., *Księga Izajasza, rozdziały 13–39. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł* [Częstochowa 2014] (NKB.ST, XXII,2).

Buchanan G. W., *To the Hebrews. Translation, Comment and Conclusions*, Garden City, New York 1983²⁷ (AB, 36).

- Budd Ph. J., *Numbers*, Waco, Texas 1984 (WBC, 5).
- van den Bussche H., *Jean. Commentaire de l'Évangile spirituel*, [Bruges] 1967.
- Butler T. C., *Joshua*, Waco, Texas 1983 (WBC, 7).
- Byrne B., *Romans*, Collegeville, Minnesota 1996 (SPS, 6).
- Childs B. S., *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary*, Philadelphia 1974 (The Old Testament Library).
- Christensen D. L., *Deuteronomy 1–11*, Waco, Texas 1991 (WBC, 6A).
- Cogan M., Tadmor H., *II Kings. A New Translation with Introduction and Commentary*, Doubleday & Company, Inc. [b.m.w.] 1988 (AB, 11).
- Collins J. J., *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel*, Minneapolis 1993 (Hermeneia).
- Crenshaw J. L., *Joel. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1995 (AB, 24C).
- Dąbrowski E., *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961 (PŚNT, V).
- Dąbrowski E., *Listy do Koryntian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1965 (PŚNT, VII).
- Dahood M., *Psalms. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York I (1–50) – 1983 (AB, 16); II (51–100) – 1983 (AB, 17); III (101–150, with an Appendix: *The Grammar of the Psalter*) – 1984 (AB, 17A).
- Dibelius M., Conzelmann H., *The Pastoral Epistles. A Commentary on the Pastoral Epistles*, trans. Ph. Buttolph, A. Yarbro, Philadelphia 1984 (Hermeneia).
- Dibelius M., *James. A Commentary on the Epistle of James*, rev. H., Greeven, transl. M. A. Williams, Philadelphia 1981² (Hermeneia).
- Drozd J., *Księga Joela. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, I, Poznań 1968; s. 119–157 (PŚST, XII,1).
- Dunn J. D. G., *Romans 1–8*, Dallas, Texas 1991 (WBC, 38A).
- Dunn J. D. G., *Romans 9–16*, Dallas, Texas 1991 (WBC, 38B).
- Ellingworth P., *The Epistle to the Hebrews. Commentary on the Greek Text*, Grand Rapids, Michigan 1993 (New International Greek Testament Commentary).
- Filipiak M., *Księga Koheleeta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, ekskursy*, Poznań–Warszawa 1980 (PŚST, VIII,2).
- Fitzmyer J. A., *Romans. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB, 33).
- Fitzmyer J. A., *The Gospel according to Luke (I–IX). Introduction, Translation, and Notes*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1981 (AB, 28).

Fitzmyer J. A., *The Gospel according to Luke (X–XXIV). Introduction, Translation, and Notes*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1985 (AB, 28A).

Flis J., *List do Filipian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł* [Częstochowa 2011] (NKB.NT, XI).

Ford J. M., *Revelation. Introduction Translation and Commentary*, Garden City, New York 1975 (AB, 38).

Furnish V. P., *II Corinthians, Translated with Introduction, Notes, and Commentary*, Garden City, New York 1985 (AB, 32A).

Gacek S., *Księga Jozuego. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Tarnów 1993.

Gnilka J., *Das Matthäusevangelium, 1. Teil, Kommentar zu Kap. 1, 1 – 13, 58*, Freiburg–Basel–Wien 1986 (HTKNT, I,1); *2. Teil, Kommentar zu Kap. 14, 1 – 28, 20 und Einleitungsfragen*, Freiburg–Basel–Wien 1988 (HTKNT, I,2).

Gnilka J., *Der Epheserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977² (HTKNT, X,2).

Gnilka J., *Der Kolosserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1980 (HTKNT, X,1).

Gnilka J., *Der Philemonbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1982 (HTKNT, X,4).

Gnilka J., *Der Philipperbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1968 (HTKNT, X,3).

Goldstein J. A., *I Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1976 (AB, 41).

Goldstein J. A., *II Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1983 (AB, 41A).

Greenberg M., *Ezekiel 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1983 (AB, 22).

Greenberg M., *Ezekiel 21–37. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1997 (AB, 22A).

Gryglewicz F., *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1974 (PŚNT, III,3).

Gryglewicz F., *Księgi Machabejskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961 (PŚST, VI, 4).

Gryglewicz F., *Listy Katolickie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959 (PŚNT, XI).

Grzybek S., *Księga Estery. Wstęp – przekład o oryginału – komentarz*, Poznań 1963 (PŚST, VI, 3).

Grzybek S., *Księga Tobiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1963 (PŚST, VI, 1).

Hałas S., *Pierwszy List św. Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł*, [Częstochowa 2007] (NKB.NT, XVII).

- Harrington D. J., *The Gospel of Matthew*, Collegeville, Minnesota 1991 (SPS, 1).
- Harrington W. J., *Revelation*, Collegeville, Minnesota 1993 (SPS, 16).
- Hartman L. F., Di Lella A. A., *The Book of Daniel. A New Translation with Notes and Commentary on Chapters 1–9 by + L. F. Hartman, Introduction, and Commentary on Chapters 10–12 by A. A. Di Lella*, Garden City, New York 1985 (AB, 23).
- Hawthorne G. F., *Philippians*, Waco, Texas 1983 (WBC, 43).
- Hillers D. R., *Micah. A Commentary on the Book of the Prophet Micah*, Philadelphia 1984 (Hermeneia).
- Holladay W. L., *Jeremiah 1. A Commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 1–25*, Philadelphia 1986 (Hermeneia).
- Holladay W. L., *Jeremiah 2. A Commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 26–52*, Minneapolis 1989 (Hermeneia).
- Homerski J., *Ewangelia według św. Mateusza, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1979 (PŚNT, III, 1).
- Homerski J., *Księga Daniela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2008 (PŚST, XI,2).
- Homerski J., *Księga Zachariasza. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, II, Poznań 1968, s. 237–459 (PŚST, XII, 2).
- Homerski J., Szwarc U., *Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2013 (PŚST, XI,1).
- Jakubiec C., *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1974 (PŚST, VII,1).
- Jankowski A., *Apokalipsa św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959 (PŚNT, XII).
- Jankowski A., *Listy więzienne świętego Pawła. Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962 (PŚNT, VIII).
- Johnson L. T., *The Acts of the Apostles*, Collegeville, Minnesota 1992 (SPS, 5).
- Johnson L. T., *The Gospel of Luke*, Collegeville, Minnesota 1991 (SPS, 3).
- Johnson L. T., *The Letter of James. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1995 (AB, 37A).
- Katolicki Komentarz Biblijny*, ed. R. E. Brown. J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, tłum. K. Bardski, E. Czerwińska, M. Kantor, Z. Kościuk, J. Mrówczyński, H. Skoczyła, A. Tułej, B. Widła, M. Wojciechowski, red. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2001 (Prymasowska Seria Biblijna).
- Klein R. W., *1 Samuel*, Waco, Texas 1986 (WBC, 10).
- Kozyra J., *List świętego Jakuba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł [Częstochowa 2011]* (NKB.NT, XVI).

- Lambrecht J., *Second Corinthians*, Collegeville, Minnesota 1999 (SPS, 8).
- Langkammer H., *1–2 Księga Kronik. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2011 (PŚST, V,1).
- Langkammer H., *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1977 (PŚNT, III, 2).
- Langkammer H., *Księgi Ezdrasza – Nehemiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1971 (PŚST, V, 2, 3).
- Langkammer H., *List do Galatów. Tłumaczenie, wstęp i komentarz*, Lublin 1999 (Biblia Lubelska).
- Langkammer H., *Pierwsza i Druga Księga Kronik. Tłumaczenie, wstęp i komentarz*, Lublin 2001 (Biblia Lubelska).
- Lemański J., *Księga Rodzaju, rozdziały 1–11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł [Częstochowa 2013] (NKB.ST, I,1).*
- Lemański J., *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27–36, 43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł [Częstochowa 2014] (NKB.ST I,2)*
- Lemański J., *Księga Rodzaju, rozdziały 37–50. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł [Częstochowa 2015] (NKB.ST, I,3,).*
- Lemański J., *Księga Wyjścia. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł [Częstochowa 2009] (NKB.ST, II).*
- Levine B. A., *Numbers 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB, 4).
- Łach J. B., *Księgi 1–2 Królów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 2007 (PŚST, IV,2).
- Łach J., *Księgi Samuela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1973 (PŚST, IV,1).
- Łach S., *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1970 (PŚST, II,1).
- Łach S., *Księga Liczb. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, PŚST II–2, Poznań–Warszawa, 1970 (PŚST, II, 2).
- Łach S., *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1971 (PŚST, II, 3).
- Łach S., *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962 (PŚST, I, 1).
- Łach S., *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1964 (PŚST, I, 2).
- Łach S., Łach J., *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1990 (PŚST, VII,2).

- Łach S., *List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1959 (PŚNT, X).
- Majewski M., *W stronę Ziemi Obiecanej. Komentarz do Księgi Wyjścia*, Kraków 2011.
- Malina A., *Ewangelia według świętego Marka, rozdziały 1, 1 – 8, 26. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2013] (NKB.NT, II, 1).
- Mann C. S., *Mark. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1986 (AB, 27).
- Martin R. P., *2 Corinthians*, Dallas, Texas 1991 (WBC, 40).
- Martin R. P., *James*, Waco, Texas 1988 (WBC, 48).
- Matera F. J., *Galatians*, Collegeville, Minnesota 1992 (SPS, 9).
- McCarter P. K., *I Samuel. A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1980 (AB, 8).
- McCarter P. K., *II Samuel. A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1984 (AB, 9).
- McKane W., *Proverbs. A New Approach*, London 1980 (The Old Testament Library).
- McKenzie J. L., *Second Isaiah. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1986 (AB, 20).
- Mędala S., *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 1–12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, [Częstochowa] 2010 (NKB.NT, IV, 1).
- Mędala S., *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, [Częstochowa] 2010 (NKB.NT IV, 2).
- Meyers C. J., Meyers E. M., *Haggai, Zechariah 1–8. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1987 (AB, 25B).
- Meyers C. J., Meyers E. M., *Zechariah 9–14. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB, 25C).
- Mickiewicz F., *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2011] (NKB.NT, III, 1).
- Mickiewicz F., *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2012] (NKB.NT, III, 2).
- Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, red. W. R. Farmer, S. Mc Evenue, A. J. Levoratti, D. L. Dungan, red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 2000.
- Moloney J., *The Gospel of John*, Collegeville, Minnesota 1998 (SPS, 4).
- Moore C. A., *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1977 (AB, 44).

Moore C. A., *Judith. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1985 (AB, 40).

Moore C. A., *Tobit. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1996 (AB, 40A).

Munck J., *The Acts of the Apostles. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1967 (AB, 31).

Mussner F., *Der Galaterbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977³ (HTKNT, IX).

Mussner F., *Die Jakobusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1975³ (HTKNT, XIII, 1).

Myers J. M., *Ezra. Nehemiah. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1965 (AB, 14).

Myers J. M., *I Chronicles. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1965 (AB, 12).

Myers J. M., *II Chronicles. Translation and Notes*, Garden City, New York 1965 (AB, 13).

Nawrot J., *Pierwsza Księga Machabejska. Rozdziały 1, 1 – 6, 16. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł [Częstochowa 2016]* (NKB.ST, XIV, 1).

Neyrey J. H., *2 Peter; Jude. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB, 37C).

Nolland J., *Luke 1–9:20*, Dallas, Texas 1989 (WBC, 35A).

Noth M., *Das dritte Buch Mose. Leviticus*, Göttingen 1973⁵ (ATD, 6).

O'Brien P. T., *Colossians, Philemon*, Milton Keynes, England 1987 (WBC, 44).

Oberlinner L., *Die Pastoralbriefe. Erster Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1994 (HTKNT, XI, 2/1).

Oberlinner L., *Die Pastoralbriefe. Titusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1996 (HTKNT, XI, 2/3).

Oberlinner L., *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1995 (HTKNT, XI, 2/2).

Orr W. F., Walther J. A., *I Corinthians. Introduction with a Study of the Life of Paul, Notes, and Commentary*, Garden City, New York 1976 (AB, 32).

Paciorek A., *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł [Częstochowa 2005]* (NKB.NT, I, 1);

Paciorek A., *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł [Częstochowa 2008]* (NKB.NT, I, 2).

Parchem M., *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł [Częstochowa 2008]* (NKB.ST, XXVI).

Pesch R., *Das Markusevangelium, 1. Teil, Einleitung und Kommentar zu Kap. 1, 1 – 8, 26*, Freiburg–Basel–Wien 1977² (HTKNT, II, 1;); 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27 – 16, 20*; Freiburg–Basel–Wien 1977 (HTKNT, II, 2).

Peter M., *Księga Aggeusza. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, II, Poznań 1968, s. 203–235 (PŚST, XII, 2).

Peter M., *Księga Malachiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, II, Poznań 1968, s. 461–508 (PŚST, XII, 2).

Poniży B., *Księga Mądrości. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2012] (NKB.ST, XX).

Pope M. H., *Job. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1973 (AB, 15).

Pope M. H., *Song of Songs. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1977 (AB, 7C).

Potocki S., *Księga Przysłów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2008 (PŚST, VIII, 1).

Prümm K., *Diakonia Pneumatos. Der Zweite Korintherbrief als Zugang zur apostolischen Botschaft*, I, Rom–Freiburg–Wien 1967.

Quinn J. D., *The Letter to Titus. A New Translation with Notes and Commentary and An Introduction to Titus, I and II Timothy, The Pastoral Epistles*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1990 (AB, 35).

von Rad G., *Das erste Buch Mose. Genesis*, Göttingen 1976¹⁰ (ATD, 2–4).

von Rad G., *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, Göttingen 1968² (ATD, 8).

Ravasi G., *Hiob. Dramat Boga i człowieka*, I, tłum. B. Rzepka, Kraków 2004, II, tłum. K. Stopa, Kraków 2005 (Zgłębiając Biblię).

Ravasi G., *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione*, Bologna I³–II³ – 1986; III – 1988⁴ (Lettura Pastorale della Bibbia).

Ravasi G., *Kohelet. Najbardziej oryginalna i „skandaliczna” księga Starego Testamentu*, tłum. J. Skrzypnik, Kraków 2003 (Zgłębiając Biblię).

Reicke B., *The Epistles of James, Peter and Jude. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1980²⁹ (AB, 37).

Richard E. J., *First and Second Thessalonians*, Collegeville, Minnesota 1995 (SPS, 11).

Ringgren H., Zimmerli W., *Sprüche, Prediger*, Göttingen 1980³ (ATD, 16/1).

Romaniuk K., *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1969 (PŚST, VIII, 3).

Romaniuk K., *List do Rzymian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1978 (PŚNT, VI. 1).

Rosik M., *Pierwszy List do Koryntian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2009] (NKB.NT VII).

Schellkle K. H., *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1961 (HTKNT, XIII,2).

Schilling O., *Das Buch Jesus Sirach*, Freiburg 1956 (HB, VII/2).

Schlier H., *Der Römerbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977 (HTKNT, VI).

Schnackeburg R., *Die Johannesbriefe*, Freiburg–Basel–Wien 1965³ (HTKNT, XIII, 3).

Schnackenburg R., *Das Johannesevangelium, I. Teil, Einleitung und Kommentar zu Kap. 1–4*, Freiburg–Basel–Wien 1979⁴ (HTKNT, IV.1); *II. Teil, Kommentar zu Kap. 5–12*, Freiburg–Basel–Wien 1977² (HTKNT, IV.2); *III. Teil, Kommentar zu Kap. 13–21*, Freiburg–Basel–Wien 1976² (HTKNT, IV.3); *IV. Teil, Ergänzende Auslegungen und Exkurse*, Freiburg–Basel–Wien 1984 (HTKNT, IV.4).

Schneider G., *Die Apostelgeschichte, I. Teil, Einleitung. Kommentar zu Kap. 1, 1 – 8, 40*, Freiburg–Basel–Wien 1980 (HTKNT, V, 1); *II. Teil, Kommentar zu Kap. 9, 1 – 28, 31*, Freiburg–Basel–Wien 1982 (HTKNT, V, 2).

Schürmann H., *Das Lukasevangelium, Erster Teil, Kommentar zu Kap. 1, 1 – 9, 50*, Freiburg–Basel–Wien 1969 (HTKNT, III,1); *Das Lukasevangelium, Zweiter Teil. Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51 – 11, 54*, Freiburg–Basel–Wien 1994 (HTKNT III,2/1).

Scott R. B. Y., *Proverbs, Ecclesiastes. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1965 (AB, 18).

Selwyn E. G., *The First Epistle of St. Peter. The Greek Text with Introduction, Notes and Essays*, London 1946.

Seow C. L., *Ecclesiastes. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1997 (AB, 18C).

Skehan P. W., Di Lella A. A., *The Wisdom of Ben Sira. A New Translation with Notes by + P. W. Skehan, Introduction and Commentary by A. A. Di Lella*, New York 1987 (AB, 39).

Smith R. L., *Micah – Malachi*, Waco, Texas 1984 (WBC, 32).

Speiser E. A., *Genesis. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1964 (AB, 1).

Spicq C., *Les Épitres de Saint Pierre*, Paris 1966 (Sources Bibliques).

Stachowiak L., *Ewangelia według św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1975 (PŚNT, IV).

Stachowiak L., *Księga Izajasza I, 1–39. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1996 (PŚST, IX,1).

Stachowiak L., *Księga Izajasza II–III, 40–66. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1996 (PŚST, IX,2)

Stachowiak L., *Księga Jeremiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1967 (PŚST X,1).

Stachowiak L., *Lamentacje. Księga Barucha, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1968 (PŚST, X,2).

Stępień J., *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1979 (PŚNT, IX).

Strack H. L., Billerbeck P., *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, I–IV, München 1956²

Strecker G., *The Johannine Letters. A Commentary on 1, 2 and 3 John*, trans. L. M. Maloney, ed. H. Attridge, Minneapolis 1996 (Hermeneia).

Szeffler P., *Księga Micheasza. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, I, Poznań 1968, s. 343–415 (PŚST, XII, 1).

Szeffler P., *Księga Nahuma. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, II, Poznań 1968; s. 5–76 (PŚST, XII, 2).

Szymanek E., *List do Galatów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1978 (PŚNT, VI, 2).

Tronina A., *Druga Księga Kronik. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2016] (NKB.ST, X, 2).

Tronina A., *Księga Hioba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, [Częstochowa 2013] (NKB.ST, XV).

Tronina A., *Księga Kapłańska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2006] (NKB.ST, III).

Tronina A., *Pierwsza Księga Kronik. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2015] (NKB.ST, X,1).

Viard A., *Saint Paul Épitre aux Galates*, Paris 1964 (Sources Bibliques).

Walton J. H., Matthews V. H., Chavalas M. W., *Komentarz historyczno–kulturowy do Biblii Hebrajskiej*, tłum. Z. Kościuk, red. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2005 (Prymasowska Seria Biblijna).

Watts J. D. W., *Isaiah 1–33*, Waco, Texas 1987 (WBC, 25).

Watts J. D. W., *Isaiah 34–66*, Waco, Texas 1987 (WBC, 25).

Weinfeld A., *Deuteronomy 1–11. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1991 (AB, 5).

Wenham G. J., *Genesis 1–15*, Dallas, Texas 1991 (WBC, 1).

Winston D., *The Wisdom of Solomon. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1978 (AB, 43).

Wojciechowski M., *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Święty Paweł [Częstochowa 2012] (NKB.NT, XX).

Wojciechowski M., *Księga Tobiasza czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł* [Częstochowa 2005] (NKB.ST, XII).

Wolff H. W., *Joel and Amos. A Commentary on the Books of the Prophets Joel and Amos*, trans. W. Janzen, S. D. McBride Jr., C. A. Muenchow, Philadelphia 1977 (Hermeneia).

Wróbel M. S., *Księga Ezdrasza. Księga Nehemiasza. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł* [Częstochowa 2010] (NKB.ST, XI).

Würthwein E., *Die Bücher der Könige. 1. Könige 1–16*, Göttingen 1977 (ATD, 11,1).

Würthwein E., *Die Bücher der Könige. 1. Könige 17–2. Könige 25*, Göttingen 1984 (ATD, 11,2).

Wypych S., *Księga Jozuego. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł* [Częstochowa 2015] (NKB.ST, VI).

Zimmerli W., *Ezekiel 1. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 1–24*, trans. R. E. Clements, Philadelphia 1979 (Hermeneia).

Zimmerli W., *Ezekiel 2. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 25–48*, trans. J. D. Martin, Philadelphia 1983 (Hermeneia).

Opracowania

Alicki W. M., *Przypowieść o królu planującym wojnę obronną (Łk 14, 31 n.) na tle ówczesnych zwyczajów wojennych w oparciu o „Commentarii de bello Galico” Gajusza Juliusza Cezara*, w: *Kościół i dar pokoju*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Kraków 2016, s. 11–34 (Cracoviensis Cogitatio Ecclesialis, VII).

Alves M. I., „*Pokój mój daję wam*” (J 14, 27), tłum. L. Balter, ComP 9 (1989), nr 5, s. 20–26.

Antonyuk W. O., *Powszechna władza Chrystusa na podstawie hymnu Kol 1, 15–20*, w: „*Jawicie się jako źródła światła w świecie*” (Flp 2, 15), red. T. M. Dąbek, Kraków 2010, s. 195–227.

Banaszek A., *Rozwój opowiadania Jezus i grzesznica (Łk 7, 36–50)*, w: *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 51–70.

Bartnicki R., *Będą dwoje jednym ciałem. Małżeństwo w świetle Nowego Testamentu*, Warszawa 2007.

Bartnicki R., *Mesjański charakter perykopy Marka o wjeździe Jezusa do Jerozolimy (Mk 11, 1–11)*, RTK 20 (1973), z. 1., s. 5–16.

Bogacz R., *Dzieło zbawienia w ludzkiej Krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, Kraków 2007 (List do Hebrajczyków, 3).

Bogacz R., *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, Kraków 2006 (List do Hebrajczyków, 2).

Borda M., *Kazanie na Górze (Mt 5–7) proklamacją Prawa Nowego Ludu Bożego*, w: „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (Łk 6, 36), red. T. M. Dąbek, Kraków 2002, s. 45–74.

Ból A., *Charakter relacji pomiędzy małżeństwem a przymierzem Chrystusa z Kościołem na podstawie Ef 5, 21–33*, w: „*Utwierdzaj swoich braci*” (Łk 22, 32), red. T. M. Dąbek, Kraków 2003, s. 159–181.

Briks P., „*Blogosławieni, którzy wprowadzają pokój, albowiem oni będą nazwani synami Bożymi*” (Mt 5, 9). *Komentarz egzegetyczno–teologiczny*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2001 nr 1, s. 35–38.

Briks P., *Sprawiedliwość czy miłosierdzie Boga?*, w: *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 82–95.

Brown R. E., *The Birth of the Messiah. A Commentary on the Infancy Narratives in Matthew and Luke*, New Update Edition, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (The Anchor Bible Reference Library).

Brzegowy T., *Jeruzalem – miasto pokoju. Przyczynek do teologii zbawienia w Psalmach*, RBL 42 (1989), s. 10–21.

Cantalamesa R., *Pieśń Ducha Świętego. Rozważania na temat „Veni Creator”*, tłum. M. Przeczewski, Warszawa 2002.

Chrostowski W., *Między synagogą a Kościołem. Dzieje św. Pawła*, Kraków–Ząbki 2015.

Daniélou J., *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed Soborem Nicejskim*, tłum. S. Basista, Kraków 2002 (Myśl Teologiczna, 39).

Dąbek T. M., „*Bądźcie więc naśladowcami Boga, jako dzieci umiłowane*” (Ef 5, 1). *Naśladowanie Boga i Chrystusa w Piśmie Świętym*, Kraków 2015 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 6).

Dąbek T. M., „*Dopóki niebo i ziemia nie przemina, ani jedna jota, ani jedna kreska nie zmieni się w Prawie, aż się wszystko spełni*” (Mt 5, 18), w: „*Pan moim światłem*” (Ps 27, 1). *Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Jerzego Chmiela w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 148–158.

Dąbek T. M., „*Kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladuje*” (Mk 8, 34), w: *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane*

o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB, red. T. M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 33–46.

Dąbek T. M., „Starajcie się o pokój ze wszystkimi” (Hbr 12, 14), w: *Słowo pojednania. Księga Pamiątkowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Księdza Michała Czajkowskiego*, red. J. Warzecha, Warszawa 2004, s. 250–259.

Dąbek T. M., *Biblijna rzeczywistość ciała po zmartwychwstaniu*, AnCrac 16 (1984), s. 395–407.

Dąbek T. M., *Duch, dusza i ciało w I Tes 5, 23*, RBL 40 (1987), s. 288–296.

Dąbek T. M., *Ewangelia Pawłowa*, „Verbum Vitae” 13 (2008) *Słowo Boże – jak żyje i działa?*, s. 149–167.

Dąbek T. M., *Przygarniajcie siebie nawzajem” (Rz 15, 7). Szacunek dla każdego człowieka i wzajemna tolerancja w świetle Biblii*, Kraków 2008 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 2).

Dąbek T. M., *Udział uczniów Jezusa w Jego władzy sędziowskiej. „Zasiądziecie na dwunastu tronach, aby sądzić dwanaście pokoleń Izraela (Mt 19, 28), w: Lex Tua Veritas. Księga pamiątkowa dedykowana Jego Magnificencji Księdzu Profesorowi Janowi Maciejowi Dyduchowi z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. P. Majer, A. Wójcik, Kraków 2010, s. 103–111 (Studia, 17).

Dąbek T. M., *Zwizek miłości z Duchem Świętym w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Krakowski Zespół Biblistów, Kraków 1993 (Biblia dla Wszystkich).

Dąbek T. M., „Pan jest sprawiedliwy, kocha sprawiedliwość” (Ps 11, 7). *Sprawiedliwość – uczciwość – przyzwoitość w Piśmie Świętym*, Kraków 2014 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 5).

Drozd J., *Błogosławieństwa ewangelijne*, Katowice 1990 (AL, 15).

Dupont J., *Études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1967 (LD, 45).

Dupont J., *Les béatitudes*, Tome I. *Le problème littéraire – Les deux versions du Sermon sur la montagne et des Béatitudes*, Nouvelle édition entièrement refondue, Paris 1958; Tome II. *La Bonne Nouvelle*, Paris 1969; Tome III. *Les Évangélistes*, Paris 1973.

Dupont J., *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1984 (LD, 118).

Dziadosz D., *Monarcha odrzucony przez Boga i lud. Proces redakcji biblijnych tradycji o Saulu*, Przemyśl 2006.

Figura M., *Chrystus i Kościół – wielka tajemnica (Ef 5, 32). Sakramentalność małżeństwa chrześcijańskiego*, tłum. L. Balter, „Communio” 18 (1998), 1, s. 71–83.

Gieniusz A., *Μακάριοι οἱ ἐιρηνοποιοι*, (Mt 5, 9), w: *Kościół i dar pokoju*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Kraków 2016, s. 115–130 (Cracoviensis Cogitatio Ecclesialis, VII).

Gilbert M., *Mądrość Salomona*, t. I–II, tłum. S. Kobińska, Kraków 2002 (Myśl Teologiczna, 37–38).

Gnilka J., „*Błogosławieni, którzy wprowadzają pokój*”, tłum. L. Balter, *CompP* 9 (1989), nr 5, s. 3–9.

Grabska S., *Jan III. Teologia tekstów Redaktora Kościelnego Ewangelii według św. Jana*, Kraków 2002.

Gryglewicz F., *Jezusowe przemówienia w Czwartej Ewangelii*, Kraków 1985.

Gryglewicz F., *Modlitwa arcykapłańska*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 113–146.

Gryglewicz F., *Teologia hymnów Łukaszczej Ewangelii Dzieciństwa*, Lublin 1975 (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego, 40).

Gryglewicz F., *Życie chrześcijańskie w ujęciu św. Jana*, Katowice 1984 (AL, 10).

Hałas S., *Chrystus naszym pokojem (por. Ef 2, 14). Wizja pokoju w Liście do Efezjan*, „Symposium” 17 (2013) nr 12 (24), s. 9–21.

Haręzga S., „*Będziemy do Niego podobni*” – nadzieja chrześcijan według 1 J 3, 1–3, „*Verbum Vitae*” 9 (2006), s. 121–134.

Haręzga S., *Błogosławieństwa Apokalipsy*, Katowice 1992 (AL, 17).

Herrmann T., *Miłość braterska*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 253–260.

Homerski J., *Idea pokoju w Starym Testamencie*, w: *Teologia pokoju*, red. S. C. Napiórkowski, Niepokalanów 1988, s. 13–24.

Jankowski A., „*Jam jest Alfa i Omega*” (Ap 22, 13). *Dopowiedzeń chrystologii biblijnej wydanie drugie, rozszerzone*, Kraków 2000.

Jankowski A., *Duch Święty w Nowym Testamencie*, Kraków 1998.

Jankowski A., *Kerygmat w Kościele apostoelskim. Nowotestamentowa teologia głoszenia słowa Bożego*, Częstochowa 1989.

Jankowski A., *Królestwo Boże w przypowieściach*, Kraków 2008⁵.

Jasnos R., *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, Kraków 2011 (Humanitas. Studia Kulturoznawcze. Badania).

Jasnos R., *Teologia Prawa w Deuteronomium*, Kraków 2002.

Jelonek T., *Biblijna nauka o stworzeniu*, w: „*Żyjemy dla Pana*” (Rz 14, 8). *Studia ofiarowane S. Prof. Ewie J. Jezierskiej OSU*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 196–206 (RSB, 23).

Karczewski M., *Pokój jako dar Boga i zadanie człowieka – refleksja teologiczno-biblijna*, w: *Pacem in terris. Materiały z sympozjum teologiczno-pastoralnego, Stoczek Warmiński 31 maja 2003*, red. J. Kumala, Licheń 2003, s. 9–25.

Kasiłowski P., „*Bądźcie doskonali jak doskonały jest Ojciec wasz Niebieski*” (Mt 5, 48). *Naśladowanie Ojca w Ewangelii Mateusza*, w: *Ty, Panie, jesteś naszym Ojcem* (Iz 64, 7). *Biblia o Bogu Ojcu*, red. F. Mickiewicz, J. Warzecha, Warszawa 1999, s. 187–204 (RSB, 5).

Kiejza A., *Zadania uczniów Jezusa w świetle Kazania na górze (Mt 5–7)*, w: *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. rocznicę święcen kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 176–190.

Kl’uska B., *Uczeń ikoną Chrystusa. Studium egzegetyczno–teologiczne Mowy pożegnalnej J 13,31 – 16,33*, Lublin 2007 (Studia Biblica Lublinensia, III).

Klawek A., *Hymn anielski Łk 2, 14*, RBL 23 (1970), s. 65–72.

Kluszczyński A. P., *Motywy pokoju między zwierzętami w Księdze Izajasza 11, 6–8 i 65, 25*, *Chrześcijańska Akademia Teologiczna „Rocznik Teologiczny”* 50 (2008), z. 1–2, s. 9–20.

Kościelniak K., *Ironiczny sens określenia „Władca tego świata” w Ewangelii św. Jana*, „*W Nurcie Franciszkańskim*” 8 (1999), s. 47–57.

Kościół i dar pokoju, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Kraków 2016 (Cracoviensis Cogitatio Ecclesialis, VII).

Kotecki D., „*Pokój odebrany ziemi...*”. *Refleksja biblijno–teologiczna nad Ap 6, 4*, w: „*Oto idę*”. *Księga pamiątkowa dla Biskupa Profesora Jana Bernarda Szłagi w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2005, s. 257–278.

Kotecki D., *Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana*, Warszawa 2006 (RSB, 26).

Kotecki D., *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*, Częstochowa 2008 (Series Biblica Paulina, 6).

Kręciśło J., *Orędzie pojednania*, w: *Więcej szczęścia jest w dawaniu aniżeli w braniu. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Waldemara Chrostowskiego w 60. rocznicę urodzin*, red. B. Strzałkowska, Warszawa 2011, t. 2, s. 938–960.

Kudasiewicz J., „*Mężowie, miłujcie żony, jak Chrystus umiłował Kościół*” (Ef 5, 25–33), „*Vox Patrum*” 8–9 (1985), s. 81–88.

Kudasiewicz J., *Pieśń nad pieśniami chrześcijańskiego małżeństwa* (Ef 5, 21–33), w: *U źródeł mądrości*, red. S. Haręzga, Rzeszów 1997, s. 211–246.

Kulaczkowski J., *Wierność jako istotna cecha przymierza małżeńskiego a duszpaństwo rodzin*, „*Rocznik Teologii Katolickiej*” IX (2010), s. 138–153.

Lage F., *Pokój w kontekście ewangelicznego przesłania*, tłum. G. Ostrowski, CoP 9 (1989) nr 5, s. 27–37.

Laurentin R., *Les Evangiles de l'Enfance du Christ. Vérité du Noël au-delà des mythes*, [Paris] 1982.

Lemański J., *Grób jako znak prawa własności ziemi. Rdz 23 i jego przesłanie teologiczne*, RT 56 (2009) z. 1, 127–153.

Lemański J., *Ofiary biesiadne jako przykład rozwoju rytuału ofiarniczego w Starym Testamencie*, „*Verbum Vitae*” 4 (2005) nr 8, s. 15–29.

Lemański J., *Rdz 1, 1 – 2, 3 na nowo odczytane? Czyli pytanie o to, czy możliwe jest nowe spojrzenie na kapłański opis stworzenia?* „*Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*” 23 (2016), s. 71–105.

Lévêque J., *Job et son Dieu. Essai d'exégèse et de théologie biblique*, I – II, Paris 1970.

Linke W., *Literacka ojczyzna Tobiasza. Tło kulturowe Tb jako klucz teologicznej lektury księgi*, Warszawa 2013 (Lingua Sacra. Monografie, 2).

Lipiński E., „*Le-Roi-de-l'équité*” at „*Prince-da-la-paix*”. *Le souverain garrant de la justice et de la paix*, „*Polish Journal of Biblical Research*” vol. 8, 2009, nr 2 (16), s. 145–157.

Łach J., *Dziecię się nam narodziło. W kręgu teologii Ewangelii dziecięctwa Jezusa*, Częstochowa 2001.

Łach J., *Hymn o pierwszeństwie Chrystusa (Kol 1, 15–20)*, w: *W posłudze słowa Pańskiego. Księga Pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiewiczowi z okazji 70-lecia urodzin*, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczyk, Kielce 1997, s. 294–306.

Łach J., *Konstytucja Królestwa Bożego (Mt 5–7; Łk 6, 20–49)*, w: *Ksiądz Rektor Jan Łach – kapłan i biblista. Księga pamiątkowa z okazji 75 rocznicy urodzin i 50 rocznicy święceń kapłańskich*, red. R. Bartnicki, Warszawa 2004, s. 69–435.

Łach J., *Określanie Boga Ojcem w Ewangelii św. Mateusza*, w: *Ty, Panie, jesteś naszym Ojcem (Iz 64, 7). Biblia o Bogu Ojcu*, red. F. Mickiewicz, J. Warzecha, Warszawa 1999, s. 70–80 (RSB, 5).

Marchel W., *Ojciec*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 147–156.

Marrow S. B., *Κόσμος in John*, „*The Catholic Biblical Quarterly*” 64 (2002) No. 1, s. 90–102.

Mastej J., *Jedność i jedyność jako znak wiarygodności Kościoła*, w: *Reformatory a Kościół rzymski*, red. A. A. Napiórkowski, Kraków 2017, s. 139–154 (Cracoviensis Cogitatio Ecclesialis, VIII).

Mazur R., *La retorica della Lettera agli Efesini*, Milano–Jerusalem 2010.

Meynet R., *Język przypowieści biblijnych*, tłum. A. Wałęcki, Kraków 2005 (Myśl Teologiczna, 51).

Mędała S., *Świat*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Grylewicz, Lublin 1992², s. 347–368.

Misztal W., *Duchowość chrześcijańska w świetle Listów Pawłowych. Związki z Bogiem*, Kraków 2010 (Myśl Teologiczna, 64).

Napiórkowski A. A., *Współczesny Kościół i ponowoczesny świat*, Kraków 2015.

Nawrot J., *Kryzys religijny w Judei za Antiocha IV Epifanesa. Teologia historii w 1 Mch 1, 1 – 2, 26*, Poznań 2012 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny, Studia i Materiały, 151).

Ordon H., „Powiedziano przodkom... a ja wam powiadam” (Mt 5, 21–48). *Antytezy Kazania na górze*, „Roczniki Teologiczne” 51 (2004), z. 1, s. 79–92.

Osiek C., *The Bride of Christ (Ephesians 5:22–33): A Problematic Wedding*, „Biblical Theology Bulletin” 32 (2002), nr 1, s. 29–39.

Ostański P., *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym. Studium egzegetyczno–teologiczne*, Poznań 2007 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny, Studia i Materiały, 99).

Paciorek A., „Błogosławieni...” *Etyczne wymogi Ośmiu błogosławieństw (Mt 5, 3–12)*, RT 51 (2004), z. 1, s. 57–76.

Paściak J., *Izajasz wieszczem Chrystusa*, Katowice 1987 (AL, 12).

Pindel R., *Aby zrozumieć Pawła. Wprowadzenie i wdrożenie w lekturę Listów Pawłowych*, Kraków 1999 (Pomoce Naukowe, 1).

Pindel R., *Epistolografia w interpretacji Listu do Galatów*, w: *Duch i Oblubienica mówią: „Przyjdź” (Ap 22, 17). Księga Pamiątkowa dla Ojca Profesora Augustyna Janakowskiego OSB w 85. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 336–345.

Pindel R., *Magia czy Ewangelia? Konfrontacja głosicieli Ewangelii ze światem magicznym w ujęciu Dziejów Apostolskich*, Kraków 2003.

Popielewski W., *Liturgia godów Baranka eschatologicznym zwycięstwem Boga (Ap 19, 1–8)*, Kielce 2001 (Studia Biblica, 1).

del Pozo Abejón A., *Małżeństwo na horyzoncie Nowego Przymierza*, tłum. L. Balter, ComP 18 (1998), 1, s. 3–12.

Puchała S., *Epistografia 1 Mch*, w: *Wokół oddziaływania tekstu biblijnego*, red. R. Pindel, S. Jędrzejewski, Kraków 2016, s. 51–73 (Hermeneutica et Judaica, 8).

Rakocy W., „A słowo Boże rozszerzało się i rośło”. *Programowa funkcja Dz 12, 1–24 w kompozycji księgi*, Lublin 1995.

Reformatory a Kościół rzymski, red. A. A. Napiórkowski, Kraków 2017 (Cracoviensis Cogitatio Ecclesialis, VIII).

Romanuk K., „Przebaczenie, jeśli macie co przeciw komu” (Mk 11, 25), w: *W posłudze słowa Pańskiego. Księga Pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Józefowi Kuda-*

siewiczowi z okazji 70-lecia urodzin, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczyk, Kielce 1997, s. 198–202.

Romaniuk K., *A na ziemi pokój ludziom Jego upodobania* (Łk 2, 14), RBL 42 (1989), s. 81–85.

Romaniuk K., *Święty Paweł: życie i dzieło*, Katowice 1982.

Rosik M., „Co byście chcieli, aby ludzie wam czynili, i wy to czyńcie”. O „złotej zasadzie” raz jeszcze, w: „Bóg jest miłością” (1 J 4, 16). *Studia dla Księdza Profesora Józefa Kudasiewicza w 80. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 355–364 (RSB, 25).

Rosik M., *Zmartwychwstały Chrystus – źródło zbawczych darów* (Łk 24, 36–49), „Verbum Vitae” 15 (2009), s. 171–188.

Sikora R. A., *Rytuał składania ofiar w Starym Testamencie*, w: *Życie religijne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1999, s. 193–203.

Słabik D., *Elementy uzbrojenia duchowego w Ef 6, 10–18*, w: „Jawicie się jako źródła światła w świecie” (Flp 2, 15), red. T. M. Dąbek, Kraków 2010, s. 149–174.

Suski A., „A przyszedłszy zwiastował pokój” (Ef 2, 17), w: *Minister Verbi. Liber Sollemnis Excellentissimo Domino Domino Archiepiscopo Henrico Muszyński Metropolitaе Gnesnensi ad honorandum decimum quartum eiusdem vitae lustrum expletum dedicatus oblatuque*, red. P. Podeszwa, W. Szczurbiński, Gniezno 2003, s. 295–314.

Suski A., *Kodeks małżeński w Liście do Efezjan*, w: *Studia z biblistyki*, II, red. J. Łach, Warszawa 1980, s. 231–291.

Szewc E., *Pokój Chrystusa*, w: *Teologia pokoju*, red. S. C. Napiórkowski, Niepokalanów 1988, s. 25–68.

Szlaga J. B., *Maryja pierwszą Uczennicą nowego Prawa*, „Salvatoris Mater” 3 (2001) 1, s. 13–20.

Świerczek E., *Na początku stworzenia. Egzegetyczno-teologiczna interpretacja Rdz 1–3*, Kraków 1992 (Biblia dla Wszystkich).

Trela J., *Przypowieści Jezusa a starotestamentalne i rabinackie meszolim*, Lublin 1997.

Trilling W., *Stworzenie i upadek według Rdz 1–3*, tłum. E. Schulz, Warszawa 1980.

Tronina A., *Jahwe – wojownik czy Bóg pokoju?*, „Ethos” 18 (2005), nr 3–4 (71–72), s. 193–201.

Węgrzyn A., *Kim jest ten, który i grzechy odpuszcza. Analiza narracyjna Łk 7, 36–50*, „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia Biblistów Polskich” 13 (2016), s. 401–418.

Wiater E., „Jedno jest Ciało i jeden Duch” (Ef 4, 4). *Duch Święty a jedność Kościoła w świetle Listu do Efezjan*, Kraków 2009.

Wiater E., *Kościół–Oblubienica w Apokalipsie św. Jana*, w: „*Utwierdź twoich braci*” (Łk 22, 32), red. T. M. Dąbek, Kraków 2003, s. 183–214.

Witczyk H., *Kościół Syna Bożego. Studium eklezjologii Czwartej Ewangelii*, Kielce 2012.

Witczyk H., *Zbawcze posłannictwo uczniów Jezusa (J 20, 21–23)*, w: *Słowo Twoje jest prawdą. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Mędali CM w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 344–366.

Wojciechowski M., *Biblia o państwie*, Kraków 2008.

Wójcik A. S., *Prawda a miłość i miłosierdzie w Biblii Hebrajskiej*, w: „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (Łk 6, 36), Kraków 2002, red. T. M. Dąbek, s. 127–170.

Wronka S., *La struttura e il contenuto del codice domestico di Col 3, 18 – 4, 1*, *AnCrac* 35 (2003), s. 273–290.

Załęski J., *Chrześcijanin wobec władzy świeckiej według Rz 13, 1–7; 1 P 2, 13–17*, Warszawa 1996.

Załęski J., *Czy kobiety powinny milczeć w Kościele? (1 Kor 14, 34–35)*, *STV* 16/2 (1978), s. 17–30.

Załęski J., *Najnowsze próby wyjaśnienia przywileju Pawłowego [1 Kor 7, 15]*, *STV* 19 (1981) nr 1, s. 21–34.

Załęski J., *Nauka św. Pawła na temat małżeństwa w 1 Kor 7, 12b–13*, *RBL* 39 (1986), s. 108–111.

Załęski J., *Nierozzerwalność małżeństwa według św. Pawła. O tzw. przywileju Pawłowym 1 Kor 7, 10–16*, Katowice 1992 (AL, 16).

Załęski J., *Obraz kobiety w listach Nowego Testamentu*, Ząbki 2005.

Załęski J., *Problem „wyjątku” w 1 Kor 7, 15–16*, *CT* 53 (1983) nr 3, s. 43–63.

Zawadzki R., *Antytezy Kazania na Górze (Mt 5, 21–48) we współczesnej egzegezie*, *CT* 67 (1998) nr 1, s. 23–68.

Zwijacz E. N., *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, Kraków 2010.

Żywica Z., „*Błogosławieni, którzy wprowadzają pokój, albowiem oni będą nazwani synami Bożymi*” (Mt 5, 9), w: *Wychowywać do pokoju. Materiały z sympozjum teologiczno-pastoralnego, Stoczek Warmiński 8 maja 2004*, red. J. Kumala, Licheń 2005, s. 21–38.

Żywica Z., *Wspólnototwórcze napomnienie, przebaczenie i nawrócenie. Teologia narratywna Mt 18, 15–35*, „*Verbum Vitae*” 18 (2010), s. 105–121.

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	5
WYKAZ SKRÓTÓW	9
STARY TESTAMENT	11
1. Bóg jako dawca pokoju	13
2. Pokój jako dar Boży	19
3. Dążenie do pokoju oraz okresy pokoju w dziejach Ludu Bożego Pierwszego Przymierza	32
4. Wezwania do życia w pokoju	57
5. Zagrożenia dla pokoju	66
6. Przestrogi przed fałszywym pokojem	72
7. Zapowiadany Mesjasz Księciem Pokoju	76
NOWY TESTAMENT	83
1. Pokój jako Boży dar	85
2. Pokój Chrystusa i pokój świata – nauczanie Chrystusa o pokoju i życzenia pokoju w Jego pozdrowieniach	92
3. Życzenie pokoju jako pozdrowienie w adresach i zakończeniach Pism Apostolskich	117
4. Apostolskie teksty o pokoju i wezwania do budowania pokoju	127
5. Modlitwa o pokój i jedność z Bogiem oraz zapowiedzi wiecznej nagrody za budowanie pokoju na ziemi	148
PODSUMOWANIE	157
BIBLIOGRAFIA	159